

АУДАРМАНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алматы, 2015

ӘОЖ 80/81

КБЖ 83

А 91

Кітап «Қазақстан Республикасы Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылды.

Пікір жазғандар:

Б.Әбдуали – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы

М.Ахметов – Астана медицина университетінің профессоры

А 91 Аударманың өзекті мәселелері // Құраст: С.Құлманов.
– Алматы: «Palitra-Press» - 2015, 296 б.

ISBN 978-601-7504-21-2

Бұл кітапта аударматану ғылымының теориялық мәселелері, аударма жасаудың техникасы, әдіс-тәсілдері мен аудармаға және аудармашыға қойылатын талаптар, аударма саласының жанрлық түрлері, қазақ ісқазғаздары және олардың аударылуы, термин және терминология мәселелері, терминдердің аударылуы сияқты келелі мәселелер қарастырылып, тәжірибелі аудармашылардың мақалалары, аударма және аудармашы жайында айтылған қанатты сөздер, ұйымдардың, облыстардың, қалалардың, жасі қолданылатын қысқарған сөздердің қазақша-орысша жазылуы, орыс тіліндегі кейбір сөздер мен терминдерге ұсынылған қазақша баламалар берілді.

Сөздік жергілікті атқарушы органдардың аудармашылары мен іс жүргізушілеріне, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, аударматану және терминология саласымен айналысатын жас ғалымдарға және осы салаларға қызығушылық танытқан көпшілік қауымға арналған.

ӘОЖ 80/81

КБЖ 83

ISBN 978-601-7504-21-2

© «Palitra-Press»

АЛҒЫСӨЗ

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тілі – қазақ тілін қолдану мен дамыту мақсатында бүгінгі күні атқарылып жатқан қызмет ұшан-теңіз. Қоғамның қай саласында болсын мемлекеттік тілдің қолданысын жетілдіруге байланысты іс-шаралар қарқынды жүргізілуде. Қазіргі кезде мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуда негізгі екі бағытқа басымдық беріліп отыр. Оның бірі мемлекеттік тілді оқыту болса, екіншісі – ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу. Бірінші бағыт бойынша мемлекеттік органдарда, жоғары оқу орындарында тіл үйрету орталықтары ашылып, қазақ тілін үйретуге өз деңгейлерінде септігін тигізіп жатыр. Қазақ тілін оқыту әдістемесіне арналған түрлі оқулықтар мен оқу құралдары, электронды бағдарламалардың саны күн санап артып келеді. Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу ісін дамыту барысында да жасалып жатқан жұмыстар аз емес. Жергілікті атқарушы органдардан бастап, қоғамның, ғылымның әрбір саласына байланысты ісқағаздарының үлгілері, оларды автоматтандыруға арналған электронды бағдарламалар да жеткілікті. Солай бола тұрса да мемлекеттік тілді қоғамның немесе ғылымның кез келген саласына енгізу жұмыстарындағы маңызды бағыттың бірі – аударма ісінің қажеттілігі – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Өйткені мемлекеттік тілді дамыту мен қолданудың жоғарыда аталған екі бағытын да жүзеге асыруда аударма процесінің алдан шығатыны айдан анық. Оның үстіне, кез келген ұлттың тілі, ең алдымен, халық пен халықтың, ұлт пен ұлттың бір-бірімен күнделікті тіршілікте қарым-қатынас жасауының құралы, екіншіден, әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастар тілсіз жасалмайды, үшіншіден, адамзат қоғамының дамуының басты көрінісі **ҒЫЛЫМ** екендігін ескерсек, белгілі бір ұлттың екінші бір халықтың ғылыми-техникалық жаңалықтарымен танысуына, оны игеруіне **АУДАРМА** қажет.

Бүкіл адамзат баласы бір ғана әлемде өмір сүреді. Сондықтан сол бір ғана әлем жайлы танымы да, түсінігі де ұқсас келеді. Дегенмен әлемдегі сан мыңдаған халық пен ұлт өкілдерінің әлем туралы түсінігі мен танымында ерекшеліктер болатындығын да жоққа шығаруға болмайды. Бұл ерекшелік әрбір ұлт пен халықтың тарихына, салт-дәстүріне, менталитеті мен территориялық орналасқан жеріне т.б. жайттарға байланысты болатындығы хақ. Әрбір халық, сол халықтың өкілі әлем бейнесін өнерде (суретте, биде, әнде, күйде т.б.), ғылымында, салт-дәстүрінде т.б. өзінше бейнелейді. Дегенмен «әлем бейнесінің» нағыз айқын да дәл көрінісін **ТІЛ** арқылы ғана жеткізуге болады. «Әлемнің тілдегі бейнесі» ұлттың жеке өкілінің танымы мен талғамын байқатып қана қоймай, сол ұлттың өткені мен бүгіннен хабар беріп, ертеңге мұра ретінде қалдырылады. Әрбір халықтың әлемді тілде бейнелеуін зерделеу үшін сол ұлттың тарихымен, менталитетімен, барлық өнер шығармашылығымен, дүниетанымымен таныс болу керек.

Тіл білімінің аударма саласы да кез келген халықтың рухани дүниетанымымен, болмысымен байланысып жатады. Өйткені аударма процесі бір тілдегі тілдік бірліктерді екінші тілге тәржімалап қою ғана емес, сол бірінші аударатын тілді тұтынушы ұлттың тіліндегі «әлем бейнесін» екінші аударылатын тілді қолданатын халықтың тілі арқылы жарыққа шығару болып табылады. Аударманың қай саласы болсын (көркем аударма, ілеспе аударма, ғылыми аударма, жарнама) аталған ұстанымды басшылыққа алғанда ғана таза шығармашылық туынды дүниеге келеді деп ойлаймыз.

Әрине бүгінгі таңда аударма мәселесін, әсіресе жергілікті атқарушы органдар мен ғылым саласында санамызда сіресіп қатып қалған орысша мәтіндерді қазақ тіліне тәржімалап қана жеткізу деген ұғым қалыптасқан. Бір қарағанда, қазіргі жасалып жатқан іс-шаралардың өзі де осыны аңғартқандай. Бірақ қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қоғамның, ғылымның қай саласында болсын өз деңгейінде қызмет етуі үшін аударма процесіне мұндай көзқарас таныту – тілдің қолданылуына кері әсер ететін, оның дамуын тежейтін үлкен қателік. Олай болса, мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту іс-шараларының қатарына аударма процесін

де өз дәрежесінде қосу қажет. Ол үшін басқа тілдердегі әдебиет жауһарларын, публицистикалық шығармаларды қазақ тіліне, қазақ ақын-жазушыларының дүниелерін басқа тілдерге аудару керек, оған білгір ұстаздар мен білікті мамандар қажет. Қазақ тілін ғылым тілі дәрежесіне көтеру үшін термин және терминология мәселелерін тиянақтау керек, негізінен орыс тілінен аударылатын қазақ ісқағаздарын жүйелеу қажет. Сондай-ақ жоғары оқу орындарының аудармашы мамандығында білім алып жүрген жас ұрпаққа ғылыми теориялық кітаптармен қатар практикалық дүниелер қажет.

Қолдарыңыздағы кітап «Аударма процесі және аударматану негіздері», «Ресми ісқағаздары және оларды аудару мәселелері», «Термин және терминология мәселелері, терминдердің аударылуы», «Тәжірибелі аудармашылар жазбаларынан» атты негізгі бөлімдерден және қосымшадан тұрады.

Бірінші бөлімде тіл білімінің өзекті де күрделі бір саласы – аударматану ғылымының теориялық мәселелері, аударма жасау процесінің теориялық негіздері мен практикасы, аударма жасаудың техникасы, әдіс-тәсілдері мен аудармаға және аудармашыға қойылатын талаптар, аударма саласының жанрлық түрлері туралы ғалымдардың ой-тұжырымдары сараланса, екінші бөлім қазақ ресми ісқағаздарының қалыптасуы, оның ерекшеліктері және олардың аударылуы тәрізді мәселелерге арналады.

Қазіргі қазақ лингвистикасының да, қоғамның да, ғылым салаларының да өзекті мәселелерінің біріне айналған термин, терминдерді қабылдаудағы қағидаттар, терминологияның термин-жасам проблемалары, терминдердің аударылуы сияқты келелі мәселелер үшінші тарауда кеңінен қозғалады.

Сондай-ақ төртінші тарауда берілген тәжірибелі аудармашылардың мақалалары, кеңестері, аударма және аудармашы жайында айтылған қанатты сөздер, қосымшада берілген ұйымдардың, облыстардың, қалалардың, қысқарған сөздердің қазақша-орысша жазылуы, орыс тіліндегі кейбір сөздер мен терминдерге ұсынылған қазақша баламалар практикалық тұрғыдан аудармашы мамандарға шынайы көмек ретінде, қазақ тілінің әлі де болса жеткілікті деңгейде «аяқ баса қоймаған салаларда» белсенді қолданылуына септігін тигізеді деген сенімдеміз.

АУДАРМА – кез келгенге сыбаға ретінде беріле салмаған, тілдік түйсігі терең дарын иесінің сыйы саналатын **ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨНЕР**, өзегін талдырып, танбай, талмай еңбек етуді талап ететін **КӘСІП**. Қолдарыңыздағы осы кітап сіздерге титімдей де пайдасы тиіп, қажеттеріңізге жарап жатса, біздің және біздің авторларымыздың Сіздердің алдарыңызда, **ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ** алдында істеген қызметінің еш кетпегені, шығармашылық өнерге қадам басқан шынайы кәсіп иесі, **АУДАРМАШЫ!**

Құрастырушы

I АУДАРМА ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ АУДАРМАТАНУ ҒЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

1.1.1 Аударма үдерісі жайында

Аударма процесі – ұлт пен ұлттың тілдік, әлеуметтік, саяси-экономикалық қатынастарына әсер ететін күрделі де жан-жақты сала. Оның қызметін саралай келе, төмендегіше анықтама беруге болады:

– «Аударма» сөзінің астарында белгілі бір тілдегі сөйлеу тілін – ауызша немесе жазбаша мәтінді, сөзді басқа тілде қайталап жеткізу саналады. Аударма процесі (оның нәтижесі) қостілділік жағдайында, яғни бұл қатынас үрдісінде екі тілдің қатысуы негізінде, демек тіларалық жағдайда өтеді. Сондықтан аударманы ауызша немесе жазбаша мәтінді тіларалық қайта құрастыру немесе трансформациялау деп анықтауға болады. Сонымен бірге аударма бір тілде айтылған ойларды (сезімдер мен эмоция) басқа тілдік құралдармен жеткізу барысында айқындалады немесе бір тілдегі (негізгі тілдегі) материалды басқа тілдегі (аударма тілі) баламалық мәтіндік материалмен ауыстыру болып табылады. Осылайша аударма процесі қостілділік жағдайының шартындағы психолингвистикалық қызметтің күрделі түрі саналады.

– Аударма – тіл қызметінің бір түрі ретінде бір тілде айтылған ойларды басқа тілдің құралдарымен соған сәйкестікте немесе толық құндылықта беру процесі. Сәйкестіктегі және толық құндылықтағы аударма түпнұсканың ерекшелігі мен мазмұнын дәл және толық түрде жеткізумен бірге, оның тілдік түрлерін барлық құрылымдық ерекшеліктерімен, стилімен, лексика және грамматикасымен қоса есептегенде, аударма жасалатын тілдің мінсіз үйлесімділігімен тиянақталады.

– Қандай да бір мәтінді немесе ауызша сөйленген сөздерді басқа тілдік құралдармен жеткізу.

– Бір тілден екінші тілге аударылған мәтін (немесе ауызша сөйленген сөз).

– Аудармашы қызметінің нәтижесі – мәтін.

– Бір тілде айтылған ойларды (сезімдер, эмоциялар) басқа тілдік құралдармен жеткізу процесі.

- Бір тілде күні бұрын баяндалған сөз мағыналарын басқа тілдік құралдармен беру.

- Аталған сөз сөйлеу шығармасында мазмұндалған ақпаратты басқа тілдік құралдармен жеткізу.

- Соған сәйкес келетін құралдармен толық құнды ақпарат беру.

- Аталған тілде ұсынылған ауызша немесе жазбаша мәтінді басқа тілде (ауызша немесе жазбаша) тіларалық қатынаста қайта тудыру және трансформациялау.

- Бір тілдегі мәтіндік материалды (негізгі түпнұсқа тіл) басқа тілдегі баламалы мәтіндік материалмен (аударма тілінде) ауыстыру.

- Сөйлеу тілі коммуникациясының қостілділік жағдайында өту процесі.

- Коммуникация қызметін ұлғайтатын сөйлеу қызметінің түрі. Бұл негізгі сөзбен қабылдап пайдаланатын кодтар бір-біріне сайма-сай келмеген жағдайда мәліметтерді жеткізу мақсатында жасалады.

- Бір тілде жасалынған мәтінді басқа бір тілде қайта жасап шығару – ақпаратты қайта өңдеу процесі.

- Белгілі бір өнер шығармасында мазмұндалған әртүрлі ақпаратты жеткізу барысында соған сай бейнелеу құралдарын іздестіру, сонымен бірге бастапқысына түр бойынша (ішкі және сыртқы) мейлінше толық сәйкестіктегі жаңа мәтінді табу ерекшелігі. Бұл әсіресе, көркем мәтінге қажетті жағдай.

- Бастапқы мәтін мазмұны мен түрін толық сақтау кезіндегі басқа тілдің құралдарымен бір тілге келіп түскен ақпараттарды жеткізетін қос тілділік жағдайындағы сөйлеу тіліндегі қатынас процесі.

- Тіларалық коммуникация үшін қажетті мәліметтерді жеткізу мен қабылдауға бағытталған сөйлеу тілінің қызметі.

- Түпнұсқада бейнеленген шындықты қайта жасап шығу.

- Сәйкестік мағыналық инварианты арқылы белгіленеді.

Инвариант – тілдік бірлік құрылымы.

- Аударма тек түпнұсқада бейнеленгеннің бәрін жеткізіп қана қоймауы тиіс, сондай-ақ ол онда қалай бейнеленгенін көркемдігімен жеткізуі тиіс.

- Салыстырмалы семантикалық зерттеулер және т.б. үшін, жайшылықта қос тілді лексикография үшін, екі немесе бірнеше

тілдің және олардың бірліктерінің арасындағы семантикалық сәйкестікті іздестіру мақсатындағы салыстыру жасау.

- Бір тілдегі мәтінді екінші тілдегі мәтінмен ауыстыратын тілдік операция. Аударманы бір тілдегі (негізгі тілдегі) баламалық мәтіндік материалмен ауыстыру ретінде де айқындауға болады.

- Аударма – негізгі тілдегі мәтінді аударма тілінде балама жасауға негізделетін мәтінді өңдеу және вербализациялау процесі, яғни мүмкіндікке орай түпнұсқаны мазмұндау мен стилистикалық мағынасын жеткізу.

- Аударма тіларалық және халықаралық коммуникацияның бір жақты бағытталған екі желілі процесі ретінде анықталуы мүмкін. Мұнда осыған сай мақсатты түрдегі талдау негізінде бастапқы мәтіннен соң бірінші не басқа тілдік және мәдени ортада ауыстыратын қайталама мәтін (метатекст) жасалады.

- Ешқандай өзгертуге мүмкіндік бермейтін түпнұсқаны толық құндылықта ауыстыру.

- Қостілділік жағдайында ақпаратты қайта өңдеу процесі.

- Бір тілде айтылған ойды басқа бір тіл құралдарымен қайталап жеткізу.

- Сөз сөйлеу коммуникациясының әралуан түрінің бірі болып танылады, осының барысында мәтін талқыланады және жасалып шығады.

- Аударма – сөз сөйлеу қызметінің бір түрі. Оның мақсаты сөз сөйлеу құрылымын қайта құру болып табылады, нәтижесінде мазмұнның өзгеріссіз жоспары сақталумен бірге, ойды жеткізу жоспары да өзгереді, бір тіл екіншісімен ауыстырылады.

- Тілдік дәнекер түрі, қоғамдық негізде белгіленген, бұл барынша мүмкіндік мөлшерінде жанама түрдегі қос тілді коммуникацияны тұтастылығымен, тиімділігімен және қатынастағы табиғилығымен кәдімгі бір тілді коммуникацияға жақындату болып табылады.

- Аударма – халықтың рухани қызметінің, мәдени өмірінің бір саласы, халықтар арасындағы үзілмейтін процестердің бірі.

- Белгілердің бір жүйесінен екінші жүйесіне ауысу.

- Аудармашының аударылатын тіл мәтінін қабылдауынан бастап аударма тілін жасауға дейінгі қызметі.

- Ақпаратты жеткізу жолымен жүзеге асырылатын коммуникация актісі (ауызша және жазбаша). Яғни бір тілдегі

ақпаратты жеткізуші арқылы екінші тілдегі адамға жолдауы, басқаша айтқанда, қос тілді коммуникация актісі.

- Сөз немесе оның грамматикалық құрылымы және түпнұсқа тілінің басқа құралдары аударылмайды, түпнұсқаның мазмұны, ойы аударылады. Ойды айқын жеткізуге бірнеше дұрыс аударма нұсқалары жасалады.

- Қандай да бір мәтінді немесе ауызша сөйленген сөзді мазмұны мен түр бірлігін сақтау негізінде басқа тілдің құралдарымен қайта жасап шығу.

Аударма теориясының көрнекті маманы Л.С.Бархударов «аударма дегеніміз – бір тілдің сөйлеу (тілдік емес!) шығармашылығын, мазмұн межесін (план выражения), яғни мағынасын өзгеріссіз (!) екінші тілдің сөйлеу шығармашылығына айналдыру процесі» деп атайды [1, 11-б.]. Яғни ғалымның мұнда аудармаға қойып отырған ең басты талабы – мағынаны өзгеріссіз беру болса керек және жалпы алғанда бұған ешкімнің де күмәні бола қоймас деп санаймыз. Алайда бұл пікірге Дж. Кэтфорд: «...Аударатын тіл (шығыс тіл) мен аударылатын тілдегі (кіріс тіл) мәтін «бір ғана мағынаны білдіреді» немесе аударма процесінде «мағына ауысуы» болады деген пікірдің негізі жоқ. Мағына, біздің ойымызша, белгілі бір тілдің өзіндік «қасиеті», – деген түзету енгізеді [2, 35-б.]. Біз бұл ғалымның әр тілдің өзіндік ерекшелігін баса айтып отырғанын қолданғанымызбен, осы аударатын және аударылатын тілді тұтынушы халықтардың адамзаттық ортақ танымын, яғни қандай тілдік бірлік арқылы білдірсе де, негізгі мағына сақталатынын жоққа шығаруға болмайтынын баса айтып өткіміз келеді.

Аударма жасаудағы мазмұн мен тұрпат межесін сақтау аударма процесінде ұлттық колоритті сақтау мәселесіне алып келеді. Ғалымдардың көпшілігі аударылатын мәтінде кіріс (аударылатын) тілдің лингвистикалық заңдылықтарын сақтаумен қатар, шығыс (аударатын) тілді қолданушы халықтың ұлттық колориті сақталуы тиіс деген пікірде: «...аударылатын мәтін «аударушының мәдениетіне көшірілуі» тиіс болғанына қарамастан, аударылған мәтінде шығыс тілді қолданушының мәдени колоритін сақтауы керек» [3, 11-б.]. Демек аударма – тіларалық қатынасты қамтамасыз етіп, маңызды әлеуметтік, белгілі бір қоғамның өзінен тілі, мәдениеті, өмір сүру дағдысы өзгеше басқа бір қоғаммен қатынас орнату қызметін атқаратын құбылыс.

В.Н.Комиссаров аударма жайлы Д.Селесковичтің мына пікірін келтіреді: «...кез келген аударма – бұл түсініктеме (интерпретация). Аудармаға төрт элемент қатысады: X тілдегі сөйлеу сөйленімі (речевое высказывание), аудармашының осы мағынаны түсінуі және Y тіліндегі мағынасын беруі. Жалпы алғанда, *бұл тілдік бірліктерге жүргізілетін операция емес, идеяларға жүргізілетін операция*, сондықтан аудармашы тілдік мазмұнды ғана емес, сөйленім мазмұнын түсіндіріп, түпкі мағынаға жетеді» [4, 39-б.].

Аударма процесі үш кезеңнен тұрады: 1) **талдау кезеңі** – түпнұсқа құрылымы шығыс тілдің ядролық құрылымына айналады (шығыс тіл аясындағы трансформация); 2) **аудару кезеңі** – шығыс тілдің ядролық құрылымы кіріс тілдегі балама ядролық құрылымдармен ауыстырылады (тіларалық трансформация); 3) **жинақтау (синтез) кезеңі** – кіріс тілдің ядролық құрылымы аударма мәтінінің («терминальды») құрылымына айналады [5]. Демек аудармашы аударатын мәтінді оқып шығады да, оның негізгі мазмұн межесін саралайды. Содан кейін осы мазмұн межесін аударылатын тілдің қандай тұрпат межесі арқылы беруге шешім қабылдайды. Алайда осы мәтінді аудару кезінде аудармашы тек тілдік бірліктердің жиынтығын екінші тілдің құрылымдық тілдік бірліктері арқылы беріп қана қоймайды.

Аударма процесінде мәтінді аударуда төмендегідей факторлар әсер етеді:

1) аударылатын мәтіннің ерекшелігі мен сипаты: а) мәтіннің функционалдық сипаты; ә) түпнұсқа мен аударма арасындағы уақыт және кеңістік қатынастары; б) түпнұсқаның жанрлық сипаты; в) түпнұсқаның шығыс (аударылатын) тілдің жалпыхалықтық нормасына қатынасы;

2) аударма процесінің жүргізілу жағдайлары немесе шарттары:

3) аударма процесіне қатысушылар [4, 172-184-бб.]. Осы факторлардың барлығына дұрыс бағдар жасап, мәтіндегі тілдік және экстралингвистикалық жағдаяттарды меңгере алған аудармашы ғана толыққанды мазмұнда аударма жасай алады деуге болады.

Жоғарыда аударма тек тілдік бірліктерді ғана тәржімалап қою емес дегенбіз. Алайда аударма процесінде негізінен басты рөл атқаратын – мәтін, яғни тілдің әртүрлі деңгейіндегі бірліктердің

сөйлеудегі жұмсалымы. Ал аударма тілдің қай деңгейінде жүзеге асады деген сұраққа Л.С.Бархударовтың төмендегі пікірімен жауап беруге болады:

1) фонема (графема) деңгейіндегі аударма;

2) морфема деңгейіндегі аударма;

3) сөз деңгейіндегі аударма;

4) сөз тіркесі деңгейіндегі аударма;

5) сөйлем деңгейіндегі аударма;

6) мәтін деңгейіндегі аударма [1, 176-184-66.]. Бұл пікірге былайша кеңірек түсінік береміз: фонема деңгейіндегі аудармаға аударатын тілдегі бірліктерді аударылатын тілдің фонетикалық заңдылықтарына сай икемдеу болса, аударатын тілдегі бірліктерге аударылатын тілдің морфологиялық қосымшаларын жалғау; ал қалған деңгейлердегі аударма түрлері аударма процесімен айналыспайтындарға да түсінікті деп ойлаймыз.

1.1.2 Аударма процесіндегі трансформалау әдісі

Аударма объектісі дерексіз жүйе емес, осыған орай нақты тілдік мәтін екеніне назар аударып, зейін қойып отырған жөн. Аудармашының жұмысы осы нақты мәтіннің тіліне байланысты істелетін нақты әрекеттерден тұратынын дәйім ескеріп отырған ұтады. Ол нақты әрекеттер қандай? Ендігі сөз солар туралы.

Аудармада бара-барлыққа жету аудармашыдан әрқилы тіларалық өзгертулер жасай білуді талап етеді. Мұндай өзгертулер аударматануда трансформалау (трансформация) деп аталып жүр. Мұндай трансформалаулар көбінесе түпнұсқа тіліндегі хабар, мағлұматтарды, ақпаратты, мазмұнды аударма тіл нормаларын сақтай отырып жеткізу мақсатына бағындырылады.

Ал осы деңгейлердегі аударма процесінде қолданылатын техникалық әдістердің негізгілеріне төмендегілер жатады:

1) орын тәртібі (сөйлем құрылысындағы сөздер мен сөз тіркестерінің орын тәртібі);

2) ауыстыру (сөздерді, сөз таптарын, сөйлем мүшелерін ауыстыру; құрмалас сөйлемдегі синтаксистік ауыстырулар; тілдік және контекстік нақтылау; генерализация; антономиялық аударма; компенсация);

3) қосу;

4) түсіру [1, 190-231-бб.]. Осы негізгі техникалық әдіс-тәсілдерді қолдану шеберлігіне қарай аударма түпнұсқаға дәл келмейтін (недоперевод) және түпнұсқадан әлдеқайда артық (көркем, түсінікті, әсерлі, ғылыми) көрінетін (сверхперевод) нұсқа ретінде бағаланады.

Бұлай бөлуді, айта кету керек, шартты бөлу деп санаған дұрыс. Өйткені көбіне бұлар аудару үстінде бір-бірімен қоса жарыса, бірігіп, араласып келіп отырады.

1. Орын алмастыру. Бұл – аудару үстінде түпнұсқа тілдегі элементтердің орналасу тәртібін аударма мәтінде өзгертіп жіберу. Алмастырылатын, әдетте, сөздер, сөз тіркестері, құрмалас сөйлемдерді құрастырушы сыңарлардың орын тәртібі, дербес сөйлемдердің тіркестегі орны.

Аудару үстінде неғұрлым көп кездесетін жайт – түпнұсқа мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің орын тәртібінің аударма мәтінде өзгеріске ұшырауы. Мысалы, орыс тілінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі еркін, ал қазақ тілінде қалыптасқан, тұрақты. Бір мысал:

*Не послушался стрелец своего коня,
поднял перо жар-птицы,
привез и подносит царю в дар.*

*Мерген тұлпардың айтқанына
көнбетті, зымыран құстың
қауырсынын әкел, патшаға
тартыпты.*

(Ауд. – М.Әлімбаевтікі). Бұл аудармада орын алмастыру бір сөйлемнің ішінде болып тұр.

Кейде түпнұсқада белгілі бір сөйлемде тұрған сөзді аударма мәтінде бұл сөйлемнен келесі бір сөйлемге көшіріп аударуға тура келеді. Мысалы:

*Мен базардан сатып
алған телпекті кідім.
Бұл – ұзын кунқағары бар,
аңшының қызыл телпегі еді.*

*Я надел красную шапку,
которую утром купил в базаре. Это
была охотничья шапка, с очень-очень
длиным козырьком.*

Бұл аудармада орын ауыстыруға мүмкіндік беріп тұрған нәрсе – *телпек* сөзінің екі сөйлемде де қайталануы.

Құрмаластың компоненттерінің аударуда орын өзгертуі – заңды құбылыс. Бір мысал: *Я в отчаянье, если бы Вы на то не согласились. – Егер сіз бұған келіспесеңіз, мен өкініп қалар едім.*

Түпнұсқа мәтін құрамындағы аяқталған сөйлемдердің аударма мәтінде орын тәртібінің, яғни мәтіндегі орнының өзгеруі немесе басқа абзацқа көшуі мүмкін. Бұған мысалды М.Әуезовтің Джек Лондонның «Волк» әңгімесін аударуынан келтіруге болады: Аударма мәтіндегі ең алғашқы тұрған екі сөйлем:

– *Қасқыр! Қасқыр! Кә! Кә! Қасқыр!* – деп Медж итін шақырып тұр еді. Ирвин екі саусағын аузына сұғып тұрып, қатты ысқырып жіберді.

Мұндағы бірінші сөйлем түпнұсқада алтыншы абзацта тұр:

– *Волк! Волк! Сюда!* – позвала Медж.

Ал екінші сөйлем сегізінші абзацта тұр:

Ирвин сунул себе в рот оба мизинца, и его пронзительный свист присоединился к зову Медж.

Бір қараған адамға бұл ауыстыруда мән жоқ сияқты болып көрінуі мүмкін, бірақ аудармашының байқампаздығы сонда, ол кейінгі сөйлемдегі «... *свист присоединился к зову Медж*» деген бөліктің қасқырды шақырумен ілесіп тұруының заңды екенін, аударма мәтінге табиғилық сипат беретіндігін жасампаздықпен түйсінген (Бұл айғақтар Джек Лондонның Алматы, «Жалын» баспасынан 1991 жылы «Екі тілде еркін сөйлейміз» айдарымен шыққан «Қасқыр–Волк» атты кітабының 1, 2-беттерінен алынды).

2. Ауыстыру. Түпнұсқа мәтіндегі сөз формаларын, сөз таптарын, сөйлемшелерді, синтаксистік байланыс түрлерін т.с.с. ауыстыру.

Кейде түпнұсқаның сөйлеміндегі нақты атаулар аудармада есімдік арқылы беріледі, кейде керісінше болуы да мүмкін. Бұл – бір сөзді қайталай бермеу мақсатынан туған әрекеттер болады.

Түпнұсқадағы зат есім аудармада етістік түрінде беріле алады. Мысалы: *Свист его сильным.* – *Ол қатты ысқырды.* Бұл жерде «оның ысқырығы қатты болды» деп аударса, түпнұсқа мәні өзгеріп, оны қазақша «*ащуы қатты болды*» деп екіұшты түсініп қалуымыз мүмкін.

Орыс тілінен қазақ тіліне аударуда сын есімдердің зат есімге ауысып отыруы – жиі кездесетін құбылыс. Мысалы: *Английское Правительство.* – *Ағылшын Үкіметі*; *серебряная ложка* – *күміс қасық*; *мамино пальто* – *шешемнің пальтосы* т.с.с.

Кейде орыс тіліндегі предлогі бар зат есімдер қазақ тіліне сын

есім түрінде де беріледі. Мысалы: *Девушка из города. – Қалалық қыз; человек с характером – мінезді адам т.с.с.*

Сөйлем мүшелерін ауыстыру. Ауыстырудың бұл түрі орыс тілі мен қазақ тілі мысалында алсақ, мынадай тұстарда кездесетінін байқадық: *Книга прочитана мною. – Мен кітапты оқып шықтым.* Бұл аударуда толықтауыш бастауышқа ауыстырылып тұр, өйткені ырықсыз (пассив) құрылым қазақ тіліне сол түрде аударылмайды.

Орыс сөйлеміндегі пысықтауыш қазақ тіліне бастауыш түрінде аударыла алады. Мысалы: *В комнате стояла жара. – Бөлме қапырық болып тұр еді.* Бұл ауысуға себеп – орыс тіліндегі бастауыш пен баяндауыштың арасындағы мағыналық байланыс, қатынас қазақ тіліне сәйкес келмеуінен.

Сөйлем мүшелерін ауыстыруда сөйлемдегі коммуникативтік мүддені еске ұстаған жөн болар еді. Мәселен, *У них был долгий, душевный разговор* деген сөйлемді былайша екі түрде аударуға болар еді: 1) *Олар ұзақ, шын жүректен әңгімелесті;* 2) *Олардың әңгімесі ашық та ұзақ болды.* Егер түпнұсқа авторы әңгіменің «өткендігіне» ден қойып отырған болса, бірінші нұсқа дұрыс болар еді де, ал егер өткен әңгіменің сипатын көрсетуді мақсат тұтса, екінші нұсқа ұтымды болып шығар еді.

Құрмалас сөйлем көлеміндегі ауыстырулар. Құрмалас сөйлем құрылысына байланысты синтаксистік трансформалаулардың төмендегідей түрлері орыс тілінен қазақ тіліне аудару процесінде жиі кездеседі екен:

1. Жай сөйлемді құрмалас сөйлем етіп аудару;
2. Құрмалас сөйлемді жай сөйлем етіп аудару;
3. Басыңқы сөйлемді бағыныңқы етіп немесе бағыныңқыны басыңқы етіп аудару;
4. Сабақтастық байланысты салалас байланыс етіп немесе салалас байланысты сабақтас байланыс түрінде жеткізу;
5. Жалғаулықты байланысты жалғаулықсыз етіп не, керісінше, жалғаулықсыз байланысты жалғаулықпен жеткізу.

Бұл трансформалаулардың бірінші түрі орыс тілінен қазақ тіліне аударуда өте сирек кездесетіні, ал қазақ тілінен орыс тіліне аударуда жиі кездесетіні байқалады. Мысалы: *Тың жерді игерудің не екенін білемісің? – Ты знаешь, что такое освоение целины?* (М.И.)

Құрмалас сөйлемді жай сөйлем етіп аудару орыс тілінен қазақ тіліне аударуда мольнан кездеседі, әсіресе, орыс тіліндегі «*который*», «*что*» т.с.с. жалғаулықтар арқылы байланысқан құрмалас қазақ тіліне көбіне жай сөйлем түрінде жеткізіледі. Мысалы: *В моей небольшой библиотеке сохраняются лишь те книги, к которым я постоянно возвращаюсь* (О.Сулейменов. Аз и Я). – *Менің шағын кітапханамда мен әрқашан қайта қауышып отыратын кітаптар ғана сақталады* (аударма менікі – Ж.Ж.); *Что волки жадны, всякий знает* (И.Крылов). – *Қасқырдың қомағай екенін әркім біледі* (аударма менікі – Ж.Ж.); *Уединенный дом, куда мы переехали, стоял в глубине тенистого сада* (Чехов). – *Біз көшіп кірген оңаша үй бақтың ең түкпірінде тұратын еді* (аударма менікі – Ж.Ж.).

Сөз етіп отырған трансформалаулардың ерекше бір түріне түпнұсқадағы құрмалас сөйлемді мүшелеп бірнеше жай сөйлем етіп аудару да жатады. Бұған мысал ретінде М.Әуезовтің Л.Толстойдың «После бала» атты әңгімесінен аударғанын келтіруге болады: *Дождавишись начала мазурочного мотива, он бойко топнул одной ногой, выкинул другую, и высокая, грузная фигура его то тихо и плавно, то шумно и бурно, с топотом подошв и ноги об ногу, задвигалась вокруг залы.* – *Мазурка күйінің басы бастала бергенде, ол бір аяғын екпінмен тарс еткізіп, екіншісін соза бастады. Зор, ауыр денесі кейде жай, кейде қалқып, кейде құлшынып, екіленіп кетеді. Бір аяғын бір аяғына соғып немесе табанымен тақтай теуіп, зал бойымен жылжып берді.* Мұнда бір құрмалас сөйлемді үш жай сөйлем етіп берген.

Басыңқы тұрғының бағыныңқыға ауысуы. Бірден мысалдан бастайық: *Разошлись по домам после того, как отряд остановился в центре города и начал размещаться по квартирам* (Н.О.). – *Отряд қалашық орталығына келіп пәтерлерге орналасуды бастаған соң, үйді-үйлеріне тарады.*

Бұл құбылыс, әрине, сирек кездеседі, дегенмен синтаксистік түзілімнің терең мағынасын білу – аудармашының парызы.

Сабақтастық байланысты салаластық байланысқа ауыстыру. Қазақ тілінде сабақтас құрмалас сөйлемнің сыңарлары жалғаулық арқылы байланыспайтыны белгілі. Жалғаулық арқылы байланысу қазақ тілінде салалас құрмаласқа тән. Ал орыс тілінде

сабақтас құрмалас сөйлемнің арнайы жалғаулықтары бар. Орыс тіліндегі осы сипаттас құрмалас сөйлемдердің кейбірі қазақ тіліне аударғанда салаласқа ауысып кетеді. Мысалы: *Она была настолько красива, что никто не пытался за ней ухаживать* (Д. Гранин). – *Оның сұлу болғандығы сондай, оған қырындауға ешкім бата алмайтын.*

Жалғаулықты байланысты жалғаулықсыз байланысқа ауыстыру. Қазақ тілінде жалғаулық арқылы салалас құрмалас сөйлемді құрайтын сыңарлар ғана байланысады, оның өзінде жалғаулықты сөйлемдер арасындағы мағыналық қарым-қатынасты анықтауда бірден-бір қызметті жалғаулықтар ғана атқармайды.

Жалғаулық қатыспай тұрып та, құрмалас сөйлемнің компоненттерінің арасындағы мағыналық қатынастарды контекст көмегімен ажыратуға болады. Ал орыс тілінде жалғаулықтар құрмаластың компоненттері арасындағы мағыналық қарым-қатынастарды айқындап тұрады. Осы себепті орыс тіліндегі жалғаулықты байланысты қазақ тіліне жалғаулықпен жеткізу міндетті емес.

Лексикалық аудару. Бұл трансформалық әрекет аударманың лексикалық мәселелерімен тікелей байланысты және сол бөлімде айтылуға тиісті. Дегенмен бір ғана мәселені көрсете кету керек.

Қандай да болмасын екі тілдегі балама сөздердің мағыналық ауқымы, жүгі әртүрлі болады, соған байланысты түпнұсқа тіліндегі кең мағыналы сөздерді аударуда нақтыландыруға тура келеді немесе, керісінше, түпнұсқа тілдегі тар мағыналы сөзді аударуда кең мағыналы сөзбен беретін жайттар болады. Мұның бірінші тәсілін – нақтыландыру (конкретизация), екінші тәсілін жалпыландыру (генерализация) деп атайды.

Шендестіре аудару (Антонимический перевод). Шендестіре аудару дегеніміз – түпнұсқадағы болымды мағынаны болымсыз түрмен я, керісінше, болымсыз мағынаны болымды түрмен жеткізу. Мысалы: 1) *Я серьезно говорю.* – *Мен ойнап айтып тұрған жоқпын.* 2) *Вспомнил я об этом, когда мы уже проехали почти весь парк.* – *Мен мұны бақтан өткенше есіме түсірмейтін.* Болымдыны болымсыз түрмен жеткізуге мысал: *Астронавты вернутся на землю не раньше, чем февраля.* – *Астронавтар ақпан болмай жерге оралмайды.*

Компенсация (өтеу, орнын толтыру). Бұл тәсіл түпнұсқа тілдегі белгілі бір элементтердің аударма тілде дәлме-дәл баламасы болмауына байланысты аудармашының оны басқаша тәсілдермен және сол сөйлемнің ішінде емес, мәтіннің басқа бір жерінде түпнұсқа сөзінің орнын толтыруға қызмет етеді. Мұндай жағдайда кейбір сөз суреттеле, сипаттала аударылуы мүмкін.

3. Қосу. Кейде түпнұсқа тілдегі құрылымда белгілі бір сөздің не элементтің айтылмай тұруы, көрінбей тұруы мүмкін. Ал аударуда сол элементті көрсетуге тура келетін жайттар болады, міне, осыған байланысты қосу тәсілі пайдаланылады. Мысалы: *Слава народам Казахстана! – Қазақстан халықтарының даңқы арта берсін! Решения сессии – в жизнь – Сессия шешімдерін жүзеге асырайық.*

Қосуға байланысты тағы бір байқалғаны – аударма мәтін оқырманының түпнұсқадағы берілгендер туралы хабары болмауы. Мәселен, *Олар Припятьке таяды* деген сөйлемді осы тәсілмен *Олар Припять өзеніне таяды* деп беру ұтымды болуы мүмкін, өйткені қазақ оқырманы «Припятьтің» өзен, қала, әлде село екенін айыра алмауы ықтимал. Тағы бір мысал: *Ол шіркеуге баратын күні келді. – Ол жексенбіде, шіркеуге баратын күні, келді* (Христиандардың шіркеуге жексенбі күні баратынын қазақтың бәрі біле бермейді).

4. Түсіріп тастау. Бұл – мәні жағынан қосуға қарсы тәсіл. Аудару үстінде түпнұсқадағы мағыналық тұрғыдан басы артық сөздер, оларды алып тастаса да, мағына-мазмұнды өзгеріске ұшыратпайтын, тым болмаса, нұқсан келтірмейтін сөздер түсіріліп тасталуы мүмкін.

Мұндай басы артық сөздер плеоназм құбылысына байланысты болатыны байқалады. Мысалы, орыс тілінде *«каждая минута времени», «в апреле месяце», «промышленная индустрия»* сияқты тіркестер қолданылады, бұларды ыңғайына қарай, контексті есепке ала отырып, *«әрбір минут», «сәуірде», «өнеркәсіп»* деп аударуға да болады, өйткені *минут* сөзінің өзі уақытты білдіреді, ал *«апрель»* ай аты екені мәлім, *«промышленность»* пен *«индустрия»* сәйкес ұғымдарды береді.

Келесі бір кездесетін құбылыс – орыс тілінің сөйлеміндегі кейбір сөзді қазақ тілінде көрсету міндетті болмай қалады. Мысалы: *Солдаты остановились у дома, хозяин встретил их. – Солдаттар үй жанына келіп тоқтады, үй иесі қарсы алды.*

Қазақ тілі синтаксистік құрылысының бір ерекшелігі сол, салалас құрмалас сөйлемді құрастырушы сынарлардың жалғаулықты, жалғаулықсыз болуы көбіне мағына өзгерте бермейді. Ал орыс тілі синтаксисі үшін бұл – ұстанымдық қағидат. Сондықтан орыс тіліндегі кейбір жалғаулықтарды аудармай-ақ түсіріп тастауға болады. Мысалы: *Пошла ба и она влес, но детей не с кем оставить.* – *Ол да орманға барар еді, балаларды қалдырып кетер ешкім жоқ.* Байқап отырғанымыздай, орыс тілінде қарсылықты мағына жалғаулық арқылы айқындалып тұр, ал қазақ тілінде жалғаулықсыз-ақ бұл мағына айқын көрініп тұр.

Қалай десек те, аударманың нәтижелі болуы аудармашының тілдік білімі, аялық білімі, контексті түйсінуі, филологиялық білім мен шығармашылық талантына байланысты болатыны даусыз.

1.1.3 Аударма жасаудың техникасы

Аударма жасаудың техникасы – қостілділік жағдайында аударма процесінде пайдаланылатын кәсіби тәсілдердің жиынтығы. Аудармашының мәтінді талдау негізінде оның морфологиялық құрылымын, бейресми сөздердің грамматикалық категориясын, олардың мағыналық байланысын тез қалпына келтіре білудегі кәсіби шеберлігі, сөздердің қолданылу ерекшеліктерін білу және онымен жұмыс істеу қабілеті.

Түпнұсқадағы ақпаратты «сіңіру» әдетте «мағынаны түсіну» деп аталады. Бірінші кезеңде аудармашы түпнұсқаның аударылатын үзіндісіндегі ақпаратты, сондай-ақ лингвистикалық және жағдаяттық контекстегі ақпаратты да алып, осы ақпараттың негізінде өзі келесі кезеңде «жарыққа шығаратын» мазмұн туралы қажетті ой-түйін жасауы тиіс... бірінші кезеңде аудармашы не түсінсе, соны аударарды... аударма процесінің екінші кезеңі аударма мәтінін жасауда тілдік таңбаларды таңдаудан тұрады. Бұл аудармашының кіріс тілдегі сөйлеу әрекетін көрсетеді. Аудармашының стратегиясын көрсететін бұл екінші принцип әдетте «түпнұсқаның таңбасын емес, мағынаны аудару» талабы делінеді және түпнұсқаның тұлғасын (формасын) көшіруге жол бермеу болып табылады. Аударма стратегиясының үшінші принципі аудармашы аударылған және аударған мәтініндегі қандай

да бір маңызды мағыналық элементтерді анықтаудан тұрады. Аудармашының төртінші стратегиялық принципі тұтас мәтінді түсіну жекелеген бөліктердің мағынасынан маңызды болып, тұтас мәтіннің мағынасын дұрыс беруде жекелеген детальдарды «құрбандыққа шалуға» саяды. ... тағы бір ереже – аударма кіріс тілдің нормаларына сай болуы тиіс [4, 187-199-бб].

Аударма процесінде ең алдымен аударатын тілдегі лексикалық бірліктердің аударылатын тілдегі баламасын дәл қолдану маңызды. Сонымен қатар аудару процесінде баламалықтың төрт түрін атауға болады. Аударманың бірінші түрдегі баламалылығы түпнұсқаның *коммуникацияның мақсатын* құрайтын мазмұндық бөлігін ғана сақтаудан тұрады. Баламалылықтың екінші түрінде түпнұсқа мен аударма мазмұнының жалпы бөлігі коммуникацияның бірдей мақсатын ғана көрсетіп қоймайды, бірдей *тілден тыс жағдаятты* береді. Түпнұсқа мен аударманы салғастырудың үшінші түрінің төмендегідей ерекшеліктері болады: 1) лексикалық құрам мен синтаксистік құрылымында параллелизм болмайды; 2) түпнұсқа мен аударма құрылымын синтаксистік трансформация қатынасы арқылы байланыстыру мүмкін болмайды; 3) аудармада түпнұсқадағы коммуникациялық мақсат пен жағдаят бірдей сақталады; 4) аудармада жалпы ұғым сақталып, олар арқылы түпнұсқадағы жағдаят сипатталады. Баламалылықтың төртінші түрінде, жоғарыдағыларды қоса алғанда, аудармада түпнұсқаның синтаксистік құрылымының, мағынасының айтарлықтай бөлігі көрініс табады. Түпнұсқа мәтінінің құрылымдық ұйымдасуы аударылатын мәтіннің жалпы мазмұнына енетін белгілі бір ақпаратты айқындайды... Баламалылықтың соңғы бесінші түрінде түпнұсқа мен аударма мазмұнының барынша жуықтатылуына қол жеткізіледі [4, 52-78-бб.].

Ал дәл баламасы жоқ лексикалық бірлікті берудің төмендегідей жолдары кездеседі: а) транслитерация; б) калькалау; в) сипаттамалы (түсіндірмелі) аударма; г) жуықтатылған (ұқсас) аударма; д) антонимдік (қарама-қарсы) аударма [4, 104-121-бб.]. Баламасы жоқ сөзді аударуда аталған тәсілдер арқылы сәйкестік орнату болмаған жағдайда *сипаттау* тәсілі қолданылады.

Құрылымдары әртүрлі тілдердің грамматикалық өзіндік ерекшелігі болатындығы белгілі. Кез келген тілдің өзіндік

грамматикалық формасы нақты грамматикалық мағына білдіретіндіктен, сол грамматикалық мағынаны аударылатын тілдегі сәйкес құрылымдармен беру қажет. Ал кейде грамматикалық бірліктің мағынасы артық деп саналған жағдайда (егер бұл мәтіннің жалпы мазмұнына әсер етпейтін болса) белгілі бір грамматикалық мағынаны тастап кету **нөлдік аударма** деп аталады [4, 150-66.]. Алайда грамматикалық мағынаны ескермеу көп жағдайда сөйленім мазмұнының толық берілмеуіне алып келетінін есте ұстау керек.

1.1.4 Аудармаға қойылатын талаптар

Аударма процесінде аударма өніміне және аудармашыға қойылатын талаптарды да ғалымдар түрліше атайды. Мысалы, Л.К.Лагышев аударма қызметінің өніміне – аударылатын мәтінге қойылатын бірінші және басты талап турасында былай дейді: «... ол (мәтін) шығыс мәтінге коммуникативтік тұрғыда балама болуы керек, яғни адресатқа (тыңдаушыға немесе оқушыға) әсер етуі шығыс (аударатын) мәтіннің әсерімен бірдей болуы керек; ШТ (шығыс тіл) адресаттары мен КТ (кіріс тіл) адресаттарының мәтіннің екі нұсқасын да қабылдаудағы және оларға жауап берудегі (реакция) алғышарттар объективті түрде бірдей (яғни олардың жеке қасиеттеріне байланыссыз) болуы қажет». Ал екінші талап – ШТ мен КТ мәтіндердің барынша мүмкін болған семантика-құрылымдық жақындығы (әрине мұны «таза» буквализмге бару деп ұқпау керек). Бұл жақындық аудармада автор (түпнұсқа авторы!) ойының сәйкестігін барынша сақтауға, шығыс тілдегі мәтіннің аударылатын тілдегі мәтінде дұрыс «орналасуының» ауқымын (диапазон) арттырады (сәйкесінше шығыс тілдегі мәтіннің кіріс тілдегі мәтіннің «орынбасар» болуына, яғни дұрыс аударылмауына алып келетін жағдайлардың санын азайтады), аударма процесінің және аудармашылық шешімнің объективтілігін арттырады [3, 26 б., 33 б.]. Бұл аталған талаптар әрине аударма жанрының барлық түріне жалпы қойылатын басты талаптар болып табылады. Негізінде аударманың түрлеріне байланысты (мысалы, көркем, ғылыми, саяси, ресми, жарнама т.б.) бұдан өзге де «қосымша» талаптарды көптеп атауға болады (Мұнда біз *қосымша* деген сөзді тырнақшаға алып отырған себебіміз: аударманың бір саласында

қосымша саналатын талап екінші түрінде негізгілердің қатарына жатуы мүмкін).

Аударма өніміне қойылатын тағы бір талап – коммуникативті-функционалдық баламалылық. Алайда бұл талап аударма өнімінің коммуникативтік тиімділігіне байланысты болады. Аудармашы жасайтын мәтін аударма қызметінің өнімі болып табылады және төмендегі шарттарға негізделген болуы тиіс:

– коммуникативті-функционалдық тұрғыдан шығыс мәтінге балама болуы тиіс;

– шығыс мәтіннің семантика-құрылымдық тұрғыдан барынша мүмкін болған деңгейде ұқсас болуы керек (әрине бұл бірінші шартқа қайшы келу дегенді білдірмейді);

– шығыс тілдің мәтінінен аударма талаптарының шегінен шығып кететін ауытқулар болмауы тиіс [3, 35-б.].

Аудармаға қойылатын талаптарды Х.Савори төмендегіше санамалайды:

1. Аударма түпнұсқаның сөздерін беруі керек.
2. Аударма түпнұсқаның мағынасын беруі керек.
3. Аударма түпнұсқа тәрізді оқылуы керек.
4. Аударма аударма тәрізді оқылуы керек.
5. Аударма түпнұсқаның стилін беруі керек.
6. Аударма аудармашының стилін беруі керек.
7. Аударма түпнұсқаға сай шығарма ретінде оқылуы тиіс.
8. Аударма аудармашыға сай шығарма ретінде оқылуы тиіс.
9. Аудармада автор қосқан (добавления) және түсірген (опущения) сөздер болуы мүмкін.
10. Аудармада автор қосқан (добавления) және түсірген (опущения) сөздер болмауы керек.
11. Өлең аудармалары қара сөз түрінде аударылуы тиіс.
12. Өлең аудармалары өлең түрінде аударылуы тиіс [6, 48-49-бб.].

Аударма қаншалықты шығармашылық әрекет десек те, аудармашы ойына не келсе, соны істей береді деген пікірден аулақ болуымыз қажет. Аударма түпнұсқаның мазмұнын толық жеткізіп, қабылдаушыға (оқырманға) дәл сондай әсер ету керек екені, әрине, сөзсіз. Аударма әрекеті – аудармашының когнитивті-коммуникативті іс-әрекеті болғандықтан, оның туындысы –

аударма – түпнұсқаның мазмұны мен эмоционалдық, стильдік реңін бұзбай жеткізуі қажет.

Сонымен, нақты айтсақ, аудармаға қазіргі таңда қойылатын талаптар қандай? Қазіргі аударматануда аударманың (қандай түрі болмасын, барлығына тән) сапасын бағалайтын бес негізгі критерий белгіленген.

Біріншіден, мазмұнның сәйкестігі, аударманың мазмұнындағы олқылықтар деректік қате деп саналып, оның сапасына үлкен нұқсан келтіреді.

Екіншіден, аудармаға деректік сәйкестіктен басқа да талаптар қойылады. Олардың негізгісі – аударма тілінің ереже, заңдылықтарына сай болу. Аударма мәтінде тілдік қателер болса (жазылым жағынан – орфографиялық, сөйлем құру жағынан – синтаксистік, сөздердің септелу, жіктелу жағынан – морфологиялық, сөздерді қолдану жағынан – лексикалық т.б.), ондай аударма да қанағаттанарлық деп саналмайды.

Үшіншіден, жоғарыдағы екі көрсеткіш орындалған күнде түпнұсқа авторының коммуникативтік мақсаты аудармада дәлме-дәл болып шықпаса, оның сапасы төмендейді. Мұндай олқылықтар (түпнұсқа жарық көргенде автордың алға қойған негізгі мақсаты аудармада сәл өзгеріп кетсе) кейбір сөздердің, сөз тіркестерінің, идиомалар мен қанатты сөздердің астарлы мағыналарын түсінбегендіктен, яғни екінші тілді жаратқан халықтың ұлттық мәдениетін жете білмегендіктен пайда болады.

Төртіншіден, аудармада түпнұсқа тілінің нейтралды, қалжың, ысқақ т.б. реңін сақтауды көздеген жөн. Ол үшін мәтіннің коннотацияларын жеткізу қажет.

Бесіншіден, аударма түпнұсқада белгіленген автордың көз-қарасын аудармашы онымен келіспесе де сақтап қалу керек. Олай болмай, мәтіннің жалпы идеясы түпнұсқаға сай болмай, сәл де болса, бұрылып кетсе, оны аударма деп санауға болмайды.

Бұл талаптар, әрине, жалпы, негізгі, аударманың барлық түріне ортақ. Ілеспе аударманың тағы бір жалпы талабы бар. Ол ілеспенің ауызекі тілге негізделетініне байланысты. Нақты айтсақ, ауызекі тіл арқылы қатынас құру дегеніміз сөйлеуші мен қабылдаушының сөйлеу кезінде бірімен бірі байланыста болып, сөйлеуден әсер алуы. Түпнұсқа авторы тыңдаушыларына сөйлеу арқылы қандай

әсер етсе, ілеспе аудармашы да өз тыңдаушыларына (аударма тілін қабылдаушыларға) сондай әсер етуі керек.

Аударма мәтінінің басты қызметі адресатқа әсер ету болғандықтан, негізінен эстетикалық және танымдық қызмет атқарады. Ол қызметтерді төмендегіше санамалауға болады:

- 1) интеллектуалды-ақпараттық қызмет;
- 2) эмотивті қызмет;
- 3) эстетикалық қызмет;
- 4) қозғау салу, бұйыру қызметі;
- 5) ерекше мән берілетін қызмет;
- 6) байланыстырушылық қызмет (контактная функция) [3, 66-69-бб.].

Біз аударма жанрларының барлық түріне қатысты талаптарды төмендегіше топтастырамыз:

1. **Дәлдік.** Аудармашы автордың ойын толығымен аудармада жеткізуі тиіс. Мәтіндегі ойлардың негізгі сипаты ғана сақталмауы тиіс, сонымен бірге айтылған ойдың ньюанстары мен белгілері де сақталуы тиіс. Автордың айтқан ойларын жеткізе отырып, сонымен бірге аудармашы өз жанынан ештеңе қосуға, толықтыруға және оны түсіндіруге тиіс емес.

2. **Ықшамдылық.** Аудармашы көп сөзді болмауы керек, ойлары барынша ықшамды және мәнерлі (үйлесімді) түрде мазмұндалуы тиіс.

3. **Айқындылық.** Аудармада тілдің жеңілдігі мен ықшамдылығы аса қажет. Қабылдауға қиындық туғызатын күрделі және екі ұшты оралымдардан бас тартқан жөн. Ой қарапайым әрі айқын, баршаға түсінікті тілмен жеткізілуі тиіс.

4. **Әдебилік.** Аударма әдеби тілдің жалпыға бірдей тұтастай нормасына сай жасалуы қажет. Әрбір сөйлем түпнұсқаның синтаксистік құрылымындағы аударма тіліне жат ешқандай тұспалдау байқатпай, нақты және табиғи түрде айшықталып тұруы тиіс. Шетелдік сөздерге калька жасаудан бойды аулақ салып, сөздіктер мен анықтамалық әдебиеттің көмегіне сүйене отырып, аударма тілінде балама терминдер табуға тырысу керек.

1.1.5 Аудармашыға қойылатын талаптар

Аудармашының тілдік тұлғасын төмендегі жайттар қалыптастырады: а) тұлғаның әлеуметтік мінездемесі; ә) ішкі тұлғалық қасиеттер; б) филологиялық білімі, білігі, дағдысы; в) түпнұсқа авторы мен аудармашы тұлғаларының үйлесуі (жақындығы немесе ұқсамайтындығы) (Т.Никитченко). Аудармашы осы қасиеттері арқылы шығармашығын танытып, өзі аударған мәтінде өз қолтаңбасын қалдырады.

Аударма жасау кезінде практик аудармашының және осы процесті сипаттауда («моделировании») аударма теоретигінің алдында тұратын ең маңызды міндеттердің бірі шығыс тілдегі аударылуға жататын *ең аз бірлікті* (мұны *аударма бірлігі* деп те атайды) іздеп табу болып табылады [1, 174-б.]

Аудармашы ең алдымен коммуникацияның тікелей қатысушысы болуы тиіс (В.Н.Комиссаров).

Дж.Драйден аудармашыға төмендегідей талаптар қояды:

- 1) аудармашы ақын болуы тиіс;
- 2) түпнұсқа тілі мен өз тілін жетік білуі тиіс;
- 3) түпнұсқа авторының жеке ерекшеліктерін түсінуі керек;
- 4) өз дарынын түпнұсқа авторының дарынымен үйлестіруі керек;
- 5) түпнұсқаның мағынасын сақтауы керек;
- 6) түпнұсқа мағынасын сақтай отырып, оның тартымдылығын сақтауы керек;
- 7) аудармада өлеңнің сапасын сақтау керек;
- 8) авторды қазіргі ағылшынның сөйлеуіне орай сөйлетуге «мәжбүрлеу»;
- 9) түпнұсқаның «рухын» жоғалтып алмау үшін оның (түпнұсқаның) сөзіне «қатып қалмау» керек;
- 10) түпнұсқаны тым жақсартуға ұмтылмау [4, 11-б.]

Ал біз ғалымдар мен практиктердің аудармашы қойылатын талаптарын қорыта келе, оларды төмендегіше жинақтауды жөн көрдік:

1. Ол тек қана жеткілікті түрде түпнұсқа тілінің морфология, синтаксис, лексика және идиоматикасын меңгерумен бірге, өзінің ана тілін, екі тілдік жүйені жақсы түсінетін, терең білетін қабілетке ие болуы тиіс.

2. Сондай-ақ негізгі екі міндетті: аударылатын тіл мазмұнын дұрыс түсінуімен және аударма тілінің құралдарымен сол мазмұнды дәл және толық сәйкестікте жеткізуден тұрады. Бұл талаптар мына жағдайда орындалады:

1. аударма тілінің лексикалық бірлігін түп негізіне дейін білу;
2. аударма тілінің грамматикасын және стилистикасын білу;
3. аударма теориясының негізін білу;
4. аударма техникасын меңгеру (сөздіктер мен анықтамалық материалдарды пайдалана білу қабілеті, аударма дағдылары мен ережелерін игеру);

5. аударма кезінде әдеби тілдің барлық байлығын кеңінен пайдалану;

6. аудармаға қатысты білім саласын жақсы білу;

7. аударма сөзбе-сөз күйінде жасалмауы тиіс, калька жасаудың кез келген түріне жол берілмейді;

8. аудармашы реалийлерді және аударма жасалатын елдің өмірі мен тұрмысының нақты жағдайларын білуі тиіс.

9. Аударматанудың негіздері және аударма теориясын білу.

10. Шет тілі мәтінін түсіну және оны барлық түпнегізіне дейін талдай білу.

11. Аударма кезінде қазақ тілінің барлық мүмкіндіктерін, ұлттық тіліміздің байлығын пайдалана білу.

12. Аудармашылық жұмыста автордың ойлары мен эмоциясын іштей дұрыс жеткізу үшін шығармашылық қабілеті болу.

13. Аудармашы әркез жекелеген сөздерді (бұл сөзбе-сөздік), немесе жекелеген құрылымдарды (бұл калька жасау) жеткізіп қоймауы қажет, автор ойларын, оның барлық қыр-сырларымен бере білуі керек.

14. Аудармашы сөйлемдегі түйінді, негізгі ойды түсініп, аңғарып, біліп, сондай-ақ ең бастысы өзінің ана тілінің құралдарымен тиісті талапқа сай жеткізе білуі тиіс. Аудармашы әрбір сөйлемдегі ойдың орталық элементін бөліп, ажыратып, анықтап ала білуі тиіс.

15. Логикалық екпінді дұрыс жеткізуде түпнұсқа құрылымының жекелеген элементтеріне немқұрайлы қарамауы керек. Аудармашы соған сәйкесетін ұғымдағы дәл сөзді дұрыс таңдай білуі қажет. Бұл үшін синонимдік қатарларды жақсы таңдай білуі әрі оларды дұрыс қолдануы қажет.

Аудармашының неғұрлым тәжірибесі аз, еңбексүйгіштігі мен қабілеті төмен болса (бірінші кезекте көркем аудармаға қатысты), онда өзін-өзі ақтамайтын еркіндік пен ойдан шығаруға жол бере отырып, аудармада барған сайын өзіндік түрлендіруге, бұрмалауға салынып кетеді. Тәжірибелі аудармашы өзінің шығармашылық қиялын түпнұсқаның дәлдігі мен дұрыстығына негіздейді. Егер аудармашы тар шеңбердегі мамандық иесі әрі мамандану деңгейіндегі даярлығы нашар болса, ол жүйелі түрде арнайы әдебиетті оқи отырып, сол саладағы жаңалықтарға зер салу арқылы өзінің зерде-зейінін мамандық жайлы біліммен байыта отырып, жұмыстағы өзінің әріптестерінің тәжірибесінен үйрене келе, бұл олқылықтың орнын толтыруы тиіс.

Аудармашы кез келген уақытта түпнұсқаның әр сөзіне сәйкес балама тауып жеткізу мүмкіндігін іздестіріп, ана тілде баламасы болмаған жағдайда соған мағынасы жақын сөздерді дәл табуға дағдылануы тиіс. Аудармашының тапқырлығы мен шешімділігі – тәжірибелілігі мен шеберлігінің кепілі. Алайда аудармашы дербес идеядан бас тартады, ол түпнұсқа авторының ой-ниетіне бағынады. Яғни аудармашы аударма мәтінді барынша жетілдіруге тырыспауы қажет. Бұл турасында А.Ф.Шираев былай дейді: «Егер аудармашы дұрыс сөйлеу сөйленімдерінің шеңберінен өрескел шығып кетіп, әңгімелесушілердің бірінің сөйлеуден тыс мақсаттарын жүзеге асыру қызметін өзіне ала бастаса, мысалы, сөйленімге кеңінен түсініктеме беретін болса немесе мәселеге өзінің жеке түсінігін беретін болса, оның қызметі аударма қызметі болудан қалады. Мұндай жағдайларда әлеуметтік орта аудармашыны оның әлеуметтік шеңберіне қайта оралуға «мәжбүрлейді» [7, 153-б.]. Демек әдеби шығарма – басқа мәтіндермен бірге жалпы құрылымға енетін тұтас құрылым. Аудармашының мақсаты – осы тұтастықты беру және осы мақсатқа жету үшін мүмкін болған кез келген өзгертулерге барады.

Аударма – осы іспен шұғылданушының кешенді филологиялық дайындығын талап ететін, яғни аудармашы халықтың, әсіресе аударылатын тілдің иесі – қазақ халқының тарихы мен әдебиетінен, мәдениетінен, ұлттық этникасынан жан-жақты хабары бар, бірнеше тілді жетік, жақсы білетін маман болғанда ғана жоғары деңгейде көрінетін күрделі құбылыс.

Аудармашы тәржіма жасауға қажетті техникалық әдебиеттер турасындағы өзінің жалпы білім-тәжірибесін жинақтайды. Жалпы бағдарлы ақпаратты меңгеру және оны әрдайым назарда ұстап отыру арқылы тәржіма нұсқаның толымды сапада жасалуына ықпалын тигізеді. Аударма нұсқаның дәл түпнұсқа сияқты эстетикалық қызмет атқаруы, дәл сондай эффект туғызуы үшін тәржімашы лингвоэтникалық құзыретке (төл тілдің лексикалық-құрылымдық жүйесін) ие адам болуға тиіс. Лингвоэтникалық құзырет қазақ тілін жетік меңгеруді талап етеді, яғни аудармашы қазақ ұлтының сөз, сөйленіс моделдерін кешенді түрде жинақтауы, тұтас тілдік материалдарды ұғынуы, ойлау-психологиялық қызметі және негізгі ана тілі мәдени-этникалық сипатына орай қалыптасқан адам болуға тиіс.

1.1.6 Аударматану ғылымының басты ұғым-түсініктері туралы

Қазақ тілтанымында аударманы лингвистика ғылымының аспектісінде зерделеу ісі қазақ тілін теориялық тұрғыдан танып-білудің негізін салған белгілі ғалым Құдайберген Жұбановтың еңбектерінен басталады. Ол өзге тілден қазақ тілін тәржімалау ісіндегі синтаксистік құрылымдардың қандай ерекшеліктері болатындығын, стильдік айырмашылықтарды талдады [8, 531-б.]. Өткен ғасырдың орта тұсында атақты тұлға Мұхтар Әуезовтің пікірлері осы саладағы басты мәселелерді айқындап берді. Жазушы тәржіма ісі саласындағы нақты міндеттерді шешу үшін аудармадағы ұлттық дәстүр, ұлттық форма қалай берілуі керек, синонимдер, идиома, мақал-мәтел, афоризмдер қалай аударылған, аудармашы өз тарапынан қандай-қандай жаңа сөз туындыларын қосты, жаңадан қандай сөз байланыстарын жасады, төл сөздердің мағыналарын қаншалықты тереңдетіп, жаңартты, – міне, осы аталғандарды зерттеу қажет деп санап, аудармаға тілтанымдық тұрғыдан келудің маңыздылығына баса назар аудартты [9, 7 б.].

Содан бергі кезеңдерде, әсіресе соңғы ширек ғасыр көлемінде аударманың нысаны да, ауқымы да ұлғайды. Алдыңғы тұстарда орыс тілінен қазақ тіліне көркем әдебиетті тәржімалау ісі белсенді жүргізілсе, кейінгі жылдары мәдениетаралық коммуникация

өрісінің кеңеюіне байланысты дүниежүзілік ақпараттар алмасуды барынша сапалы деңгейге көтеру мүддесінде еуропалық тілдерден, шығыс тілдерінен қазақ тіліне тікелей тәржімалау процесі қанат жая бастады. Ақпараттық-анықтамалық база құру үшін публицистикалық, қоғамдық-саяси мазмұндағы материалдар, нормативтік құжаттар аударма арқылы жасалуда. Қазақстан Республикасының алыс және жақын шетелдермен қазіргі әлеуметтік-мәдени байланыстарының жаңаша, қарқынды арнада дамып отырғандығына қарай маман-аудармашылар даярлау ісіне де баса көңіл бөлінуде. Ал болашақ мамандар, сондай-ақ тәржіма ісінде өз шығармашылығын байқап көріп, дамытып жүргендер үшін М.Әуезов айтқандай, «аударманың бірбеткей көлеңке жақтарын... байқастыру» жеткіліксіз; аудармашының кәсіби біліктілігінің жоғары деңгейде қалыптасуында түпнұсқа тіл мен аударылатын тілдің типологиялық-құрылымдық ерекшеліктерін, мазмұны мен құрылымы дайын түпнұсқа мәтінді тәржімалау процесінде қазақ тілінің лексикалық-грамматикалық әлеуетінің қандайлық дәрежеде қозғалысқа түсетіндігін жетік меңгеру қажеттігі туады. Сонымен қатар аудармашы аударудың негізгі ұғымдары мен түсініктерін, аударудың жолдары мен тәсілдерін білуде де біліктілік танытуы жөн.

Әлемдік лингвистикадағы лингвистикалық аударматану ғылымының басты мәселелерінің бірі – осы салаға қатысты терминдер мен терминдік сөз тіркестері. Орыс тіл білімінде аудармаға қатысты екі мыңнан астам аталымдар бар екендігі көрсетіледі [10], ал қазақ тіл білімінде олардың көпшілігі құрылымдық тұрғысы жағынан орыс тілінен сөзбе-сөз аудару арқылы орныққан. Дегенмен, шынтуайтқа келгенде, білім беру ісінде, кейбір мәселелерді принципті түрде талқылауда аударма ісінің кейбір терминдері ұғымдық мәні, мазмұндық межесі жағынан нақты емес. Біздің мақсатымыз – аударматану ғылымының бірқатар өзек аталымдарына – терминдеріне орыс тілінен қазақ тіліне аударылған мәтіндердің заңдылықтарына сүйене отырып, мүмкіндігінше анығырақ түсініктеме жасау.

Жазбаша аударма – кәсіби (және әуесқойлық) аударманың кең тараған түрі; қағазға түсірілген жазбаша мәтінді екінші тілге жазбаша түрде аудару және бұдан алынған нәтиже. Түпнұсқа

мәтін алдын ала танысу, көру, ойлау, пайымдау, талдау, зерттеу, сөздіктерді, басқа да лингвистикалық және лингвоелтанымдық, когнитивтік мағлұматтарды беретін анықтамалықтарға иек арту арқылы екінші тілге жазбаша түрде түсіріледі. Бұл процестің өтуі барысында аудармашының мүмкіндігі шексіз; ол екінші тілде жасалған мәтінді өңдеп, реттей алады. Жазбаша аударма мәтін тәржімашы шығармашылығының нәтижесі болып саналады. Жазбаша мәтінді ауызша аударып беруді жазбаша-ауызша аударма деп атауға болады. Қазақ мәдениетінде классикалық көркем әдебиеттің нұсқалары, ғылыми әдебиет және ресми, нормативтік құжат үлгілері жазбаша түрде аударылады.

Ауызша аударма – бұл тәржіманың жазбаша түріне қарағанда күрделірек құбылыс; ақпараттың мазмұн межесін (план содержания) және құрылым межесін (план выражения) жазбай, ауызша жеткізу түрі. Аудармағану бойынша ғылыми еңбектерде ауызша аударманың екі түрі аталады:

- ілеспе (синхронный) аударма;
- жалғас (последовательный) аударма.

Ілеспе аударма – бастапқы мәтінді тыңдап қабылдай отырып, ілесе, қосарласа, бір мезгілде аудару. Бұл процес соңғы жылдары арнаулы жабдықтар арқылы жетілдірілген. Аударудың бұл түрі түпнұсқа мәтіннің айтылуымен қатар жүріп отырады. Арнаулы кабинеттерде ілеспе аударма түпнұсқаның мәтінін сөйлеушіге (мәтіннің авторына) ілесе отырып оқу арқылы, кей жағдайда сөйлеушінің ауызша баяндалған сөзін алдын ала дайындықсыз тікелей аудару арқылы жүзеге асырылады. Ауызша аударманың қай түрі болсын, аудармашыдан жоғары кәсіби біліктілікті, тәжірибенің болуын, екі тілден де лингвистикалық тұрғыдан құзыретті болуын талап етеді. Аударманы ауызша жасау кезінде уақыт тапшы, түпнұсқа мәтін бір-ақ рет айтылады немесе оқылады, сөйлеушінің (мәселен, баяндама жасаушының) өзіне тән дауыс ырғағы, сөйлеу мәнері, екі тілде болады; демек, алынған ақпаратты тез қорытып, тыңдаушыға екінші тілде кедергісіз түсінетіндей (бұл ең бастысы десек те болар), әрі сауатты жеткізу міндеті бар. Ауызша аудармадағы тағы бір күрделі тұс – аудармашының санасы бір тілден екінші тілге шапшаң ауысып тұрады, түпнұсқадағы бір сөйлемді аударып жатқан кезде түпнұсқаның екінші сөйлемі

басталып жатады, сондықтан маман түпнұсқаның тыңдау арқылы қабылдануын бөлік-бөлшектерге бөле алатындай тәжірибе жинақтауы қажет. Ауызша аударма кезінде тұтас құрылымды сегменттер арқылы жеткізуге болады, бұл әсіресе әр баска типологиялық ерекшеліктерге ие орыс тілі мен қазақ тілдеріне тән. Біздің байқауымызша, ілеспе аударма кезінде сөздің таңбалық құрылымы, абсолютті сәйкестіктер (сөздіктегі денотат баламалар) алынады, өйткені түпнұсқадағы тілдік бірліктің коннотатты мағыналарын, экспрессивті реңктерін игеруге уақыт жібермейді. Орыс тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма жасау кезінде қазақ тілі сөздерінің мағыналық байлығын, тұрақты сөз тіркестерін еркін қолдана білсе, бұл аудармашының лингвомәдени құзыретінің жоғары деңгейде екенін айқындайды. Алайда ықшамдау, кейбір мәліметтерді түсіріп тастау – ілеспе аударма кезінде жиі кездесетін, бірақ барлық жағдайда да дұрыс деп бағаланбайтын тәсілдер.

Ілеспе аудармада қандай ерекшеліктер болатынын мысалдар арқылы байқастыралық:

1. Түпнұсқада:

– Днем подачи заявления считается день, когда документы будут собраны в полном объеме.

Ілеспе аудармада:

– *Құжаттар толық көлемде жиналған күн өтінішті берген күн болып есептеледі.*

2. Түпнұсқада:

– Как только пенсионер предоставляет документов, наши сотрудники формируют макет этого пенсионного дела, выносят проект решения и направляют его в Департамент труда и соцзащиты по городу Алматы, который непосредственно назначают пенсию.

Ілеспе аудармада:

Түпнұсқаны бірнеше вариантта айтуға болады, дегенмен құзыретті маман орыс тіліндегі күрделі сөйлемді қазақ тілінде төмендегіше түзеді:

Зейнеткер өз құжаттарын ұсынғаннан кейін ≥≥ біздің қызметкерлеріміз осы зейнетақы туралы істің макетін жасайды ≥≥ шешімнің жобасын дайындайды және жобаны ≥≥ Алматы қаласы Еңбек және әлеуметтік қорғау департаментіне жібереді, ≥≥ департамент тікелей зейнетақы дайындайды.

3. Түпнұсқада:

Конечно, в налоговой у пенсионеров начинается хождения по мукам.

Ілеспе аудармада:

Әрине, салық полициясында зейнеткерлер үшін қиындықтар (синонимдері – кедергі, тауқымет, азап) басталады (күтін тұрады).

Алынған үш сөйлемнің алғашқысы ілеспе аудармашыға жеңіл үлгі болып саналады; бұл ретте әр тілдің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін білу жеткілікті. Екінші сөйлем де, бір қарағанда оңай тәрізді көрінгенімен, аудармашының төмендегілерге көңіл бөлуі қажет болады:

- номенклатуралық атаудың қазақ тіліндегі дәл, ресми баламасын білу (*Алматы қаласы бойынша еңбек және әлеуметтік қорғау департаменті*);

- түпнұсқадағы буындық қысқартудың қазақ тілінде толық сөз тіркесі ретінде қолданылатындығын ескеру (*соцзащита – әлеуметтік қорғау*);

- нақтылау тәсілін игеру (*мыс., түпнұсқада – докуменсты; қазақ тілінде өз құжаттарын... деп нақтылау қажет болады*).

Ал соңғы сөйлемде ілеспе аудармашы өзінің лингвомәдени құзыретін танытуы керек, өйткені ол түпнұсқадағы тілдік компрессияның – ұғым, құбылыс атауларының ықшамдалып, үнемделіп жұмсалыуының ерекшеліктерін меңгеруі қажет, яғни ол түпнұсқадағы *в налоговой* деген ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің орнына *салық полициясы* деген толыққанды тіркесті қолданған жағдайда және фразалық тіркесті (*хождение по мукам*) мағынасы сәйкес түсетін сөздермен, сөз тіркестерімен ауыстырғанда, әрі осылардың барлығын шапшаң пайымдап, шектеулі уақыттың ішінде игеріп үлгергенде ғана сауатты ілеспе аударма жасалады.

Жалғас аударма – түпнұсқада сөйлеушінің ақпаратын тыңдап алғаннан кейін жүргізілетін амал. Жалғас аударма, әдетте, мінберден сөйлеп тұрған шешеннің бір абзацты, бір фразаны немесе бір сөйлемді айтып болғаннан соң жүзеге асырылады. Бұл реттегі қиындық – түпнұсқада сөйлеуші өз ойын қай шамада тоқтатамын десе де өз еркінде. Тілдік құрылымы күрделі, ақпараты ауқымды бір абзацтан кейін пауза жасалған жағдайда жалғас

аударманы жүргізуші айтылғандарды жадында сақтап, ақпаратты екінші тілде мүмкіндігінше толық қамтуға міндетті. Аударманың бұл түрінде ықшамдау, функционалдық қызметі бәсең ақпаратты түсіру, орнын ауыстыру тәсілдері игеріледі, өйткені айтылған ақпарат адам жадының оперативті мүмкіндігіне сыймауы мүмкін, әрі түпнұсқада сөйлеушінің келесі сөзі басталып та кетуі мүмкін.

Ілеспе аударма және жалғас аударма – баяндамаларды, қоғам қайраткерлерінің сөздерін, мәжілістер мен мәслихаттарда мінберден айтылған, оқылған сөздерді тез арада ауызша жеткізу үшін жүзеге асырылатын қызмет түрі.

Ескерте кетерлік жайт – қазіргі әдеби тілде *ілеспе аударма* және *қосарлас аударма* деген атаулар қолданылып жүр; олар *синхронный перевод*, *последовательный перевод* деп аталатындардың орнына әрқилы жұмсалады. *Ілеспе* және *қосарласа* деген сөздердің семантикасы *қатар*, *ілесе жүретін процес* дегенді білдіретіндіктен, ал орыс тіліндегі *последовательный перевод* атауы айқын түрде, түпнұсқа мәтіннен кейін жүзеге асырылатын, түпнұсқа мәтінге жалғастырыла орындалатын тәржіме қызметін нақты ұғындыратынына байланысты біз терминдер ұғымында екіұдайылық болмауын көздеп, соңғысына *жалғас аударма* деген аталымды ұсынып отырмыз.

Аударманың типтерін саралағанда, қазақ мәдениетіндегі аударма ісіне қатысты пікір-тұжырымдарда *сөзбе-сөз аударма*, *дәл (дәлме-дәл)*, *калька аударма*, *әріпқойлық* деген ұғымдар жиі ұшырасады. Көрсетілгендер кейде нақты терминдік ұғымға ие аталымдар тәрізді болғанымен, ғылымның теориялық бағыттары тұрғысынан олардың анықтамаларын нақтылай түсуге тура келеді. Өйткені проблеманың осындай жақтарын барынша таратып айтқан орыс тілші ғалымдарының тұжырымдары да кейде біркелкі шықпай жатады. Оның да себептері жоқ емес: бір мәтіннің ішінде аударма бірліктерінің бірі сөзбе-сөз тәржімаланғанымен, сөйлемнің өзі тұтастай алғанда, еркін аударма түрінде көрінетін жайттар да болады.

Әріпқойлық – түпнұсқа тіл мен аударма тілдегі формалды немесе семантикалық құрылымды түп-тура сәйкестендірудің нәтижесінен туатын құбылыс. Бұл – дәлдік емес, бұл – түпнұсқадағы ақпараттың мағынасын бұзатын, кері түсіндіретін және аударылатын тілдің

нормасына елеулі нұқсан келтіретін жайт; аудармашының қатесі немесе аудармашының лингвомәдени құзыретінің төмендігін көрсететін белгі. Әріпқойлық жеке сөзден гөрі сөз тіркесінің, фразалық тұтастықтың, сөйлемнің аудармасында айқын көрініс береді. Оның себебі мынада: аудармашы жеке сөзді алғанда оның сөздіктегі сәйкес баламасын игереді немесе контекстуалды, функционалды баламаларын қолданады, бұл аудармадағы заңдылық болып саналады. Ал сөз тіркесінен бастап былай қарай күрделене беретін құрылымдар үшін сөздіктегі сәйкестіктердің алынуы немесе калька баламаның жасалуы әріпқойлыққа ұрындырады. Әріпқойлық әсіресе көркем мәтіннің аудармасына нұқсан келтіреді.

Мысалдарға назар аударалық:

Ракета *Ол – соңғы бес жыл бойы зымыран құрылысы жүйесін басқаратын Мервин Уорреннің жеке көмегісі («Із қалмасын» романының аудармасынан).*

Бұнда түпнұсқадағы сөз үшін алынған сөздіктегі сәйкестік (*зымыран*) әріпқойлықтың белгісі емес. Аудармашы осындай баламаны алуға құқылы; ол, керісінше, қазақ әдеби тілінде жаңа қолданыс болып табылатын тілдік бірлікті көркем мәтіннің айналымына түсіріп, тың сөздің жұмсалу өрісіне жол ашқан.

Полуприкрытие глаза ... *Оның жартылай жабық көзі көшеден түсіп тұрған жарықта Дузинский бетін бақылауда еді (Сонда).*

Не позволим посадить себя в мешок ... *Өзімізді жаудың қапшық ішінде қалдыруына жол бермейміз («Біз ораламыз» романының аудармасынан).*

Берілген мысалдардағы қарамен белгіленген сөз тіркестерін әріпқойлықтың көрінісі деп табамыз; өйткені: а) *жартылай жабық көз, қапшық ішінде қалдыру* – қазақ ұлтының концептілер жүйесінде жоқ ұғым-түсініктер; ә) олардың контекстуалды, функционалды баламаларын табуға қазақ тілінің әлеуеті толық жетеді; б) аудармашы жасаған баламалар қазақ тілінің стильдік нормаларына сәйкес емес; в) көркем әдебиеттің аударма нұсқасын эстетикалық деңгейде қабылдауға кедергі келтіреді.

Сөзбе-сөз аударманы қазақ ғылымында аударманың сапасын төмендететін, аударма теориясының әдістерін, техникасын меңгермеуден туатын құбылыс деп бағалаушылық бар. Бұл

– негізінен көркем әдебиетті аудару практикасын зерттеуден туындыған қорытынды. Сөзбе-сөз аударма көркем мәтінді тәржімалаудағы әмбебап тәсіл емес. Бастапқы мәтіннің формалды немесе семантикалық компоненттерін (сөйлемнің орналасу тәртібін, қосымшалар мен түбір сөзді калька арқылы жасау) екінші тілде тура қайталау – сөзбе-сөз аударудың үлгісі. Көркем әдебиетті дәл осы жолмен тәржімалаған жағдайда ақпараттың мазмұнына, аударылатын тілдің әдеби нормаларына нұқсан келеді. Сонымен қатар сөзбе-сөз аударма – жанрлардың қайсыбір түрлерін аударуда қажетті амал. Айталық, нормативтік құжаттар аудармасының төмен болуы түпнұсқаның – орыс тілінде жасалған мәтіннің – қазақша сөзбе-сөз тәржімаланғанынан деген пікірлер жиі айтылып келеді. Шындығында нормативтік құжаттардың күрделі түрлері (жарғы, жарлық, қаулы, ереже және т.б.) сөзбе-сөз аударылады. Бұлай болуы – аудармашының лингвомәдени құзыретінің төмендігінен емес. Ресми құжаттарды сөзбе-сөз аударып беруге міндетті, мәтінді қазақы тілмен мазмұндап беруге, еркін аударуға, арасына сөз, сөз тіркестерін қосып нақтылап түсіндіруге, түсіріп тастау амалын қолдануға маманның құқығы жоқ. Өйткені бірнеше тілде жасалған заңнамалық құжаттардың барлығының да заң күші бірдей болуы керек. Аударылатын тілдің табиғи заңдылығына салып, «бейімдеп жіберу» ресми құжаттың заң күшін әлсіретеді, бір тілдегі мәтін бір мағынада, ал екінші тілдегі мәтін екінші мағынада ұғынылуы мүмкін. Сондықтан аудармашы нормативтік құжаттарды екінші тілге аударғанда, сөзбе-сөз аударуға амалсыз, әрі заңға сүйене отырып, әділетті, сауатты түрде барады.

Мысалдарға жүгінелік:

Көркем әдебиеттің сөзбе-сөз аударылуы:

Түпнұсқада:

Потом Тушкевич, – ты его видела, он был при Бетси.

Аудармада:

Одан кейінгі Тушкевич, - сен оны көргенсің, Бетси тұсында болған ол («Анна Каренина» романының аудармасынан).

Бұл арада түпнұсқа бойынша бір шығарма кейіпкерінің екінші шығарма кейіпкерінің қасынан қалмай, соның шылауында болғандығы айтылып тұр.

Ресми құжаттың аударылуы:

Түпнұсқада:

Настоящий Указ вступает в силу со дня опубликования, за исключением пункта 2, вступающего в силу с 1 мая 1996 года.

Аудармада:

Осы Жарлық 1996 жылғы 1 мамырдан бастап күшіне енетін 2 тармағын қоспағанда, жарияланған күнінен бастап күшіне енеді.

Көрсетілген сөйлемдердің қай-қайсысы да құрылымдық-семантикалық тұрғыдан сөзбе-сөз аударылған. Сөз жоқ, кейінгі контекст қазақ әдеби тілінің синтаксистік нормаларына, стильдік табиғатына кереғар соғады. Онда сөз қайталаулары бар, сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі бұзылған.

Сөзбе-сөз аударма *калька* ұғымымен ұштасады, кейде екеуі де бірдей ұғым-түсінік (яғни калька дегеніміз – сөзбе-сөз аудару) ретінде қарастырылады. Олардың мәндес, ұғымдас түсініктер екендігі рас. Дегенмен көптеген зерттеулердегі көзқарастарды жан-жақты ескере отырып, төмендегілерді нақтылай түсу қажет болады:

Калька – сөзді немесе сөз тіркесін сөзбе-сөз аударудың нәтижесі; басқа тілдегі лексикалық-синтаксистік модельдерге қазақ тілінің модельдерін сәйкес келтіре отырып, жаңа сөз немесе сөз тіркесін жасау. Өзге тілдегі сөз тіркесінің, сөздің бір бөлшегі үшін қазақ тіліндегі тура, сөздікте ұсынылатын, грамматикада көрсетілетін сәйкестік алынады. Мысалы, ағылшынша-орысша-қазақша сәйкестіктерді салыстырсақ, *House of Culture – Дом культуры – Мәдениет үйі* дегендер калька болып саналады. Калька арқылы жасалғандарға *импорталмастыру (импортообмен), үштік одақ (союз трех), жасыл көше (зеленая улица), төртінші билік (четвертая власть), түзеткіш (выпрямитель), келтірілген ұзындық (приведенная длина)* деген үлгілерді атауға болады. Алайда калька – формалды аударма; жиі қолданысқа түскен сөз және сөз тіркесі (терминдерден басқасы), калька үлгісінің «сериялы» түрде жұмсалуды тілдік стереотиптердің пайда болуына әкеледі (салыстырыңыз: *ақ алтын – қара алтын – жұмсақ алтын*). Сөйтіп, сөзбе-сөз аударма сөйлем, абзац деңгейінде, ал калька аударма сөз, сөз тіркесі деңгейінде болады.

Көптеген зерттеулерде *дәлме-дәл аударма* деген терминді кездестіреміз, бұның да калька, сөзбе-сөз аударма, әріпқойлық

дегендермен синонимдес жұмсалатын реттері жоқ емес. Әр атауды нақтылай түсер болсақ, дәлме-дәл аударма – екінші тілде бар бірнеше сәйкестіктердің біреуінің түпнұсқа мәтіннің мазмұнына және ең бастысы – аударманы оқитын адамның ұлттық-танымдық қабылдауына, тілдік деңгейіне сәйкес келуі. Мәселен, «На улице идет снег» деген сөйлемнің бірнеше нұсқасын жасауға болады:

Көшеде қар келе жатыр | Көшеде қар жауып | Далада қар жауып жатыр тұр

Алғашқысы – калька компоненттерге құрылған сөзбе-сөз аударма; екіншісінде ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер бар. Соңғы вариант – түпнұсқаға толық сәйкес келетін дәлме-дәл балама аударма болып табылады; бұлай деуімізге себеп – қазақ ұлтының концептілік ұғымына, сыртқы дүниені қабылдау, пайымдауынан қалыптасқан тәжірибесіне негізделген тілдік бірліктер алынған (шынайы қазақы ұғым үшін тұрғынжайдан тысқарының бәрі «дала», сондықтан әрдайым «далада» деп айтылады), іс-әрекеттің дәл осы сәтте жүріп жатқандығын көрсететін тұлға (*жауып тұр*) жұмсалған. Лингвомәдени құзыретке ие аудармашы нұсқалардың үшіншісін ғана таңдайды, соңғы вариант түпнұсқадағы ақпараттың мазмұнына сәйкес, қазақ әдеби тілінің нормалары сақталған, қабылдаушының ұғымына сәйкес келетін дәлме-дәл балама балып бағаланады. Қорыта айтқанда, дәлме-дәл аударма жазбаша тәржімаға көбірек тән; аудармашы бірнеше варианттардың қатарынан дәлме-дәл баламаны таңдай алады.

Бұл термин орыс тіліндегі «адекватты» дегенге балама ретінде ұсынылып отыр, осы аталымды кейбір еңбектерде «*сайма-сай аударма*» деп беру де ұшырасады.

Еркін аударма дегеніміз, атаудың өзінен көрініп тұрғанындай, түпнұсқаның екінші тілде барынша еркін жасалуы. Бұл – субъективті құбылыс, яғни бір мәтінді әр аудармашы өз бетінше еркін түрде жасаса, олардың туындылары мазмұны сақталғанымен, құрылымы жағынан әр бөлек болады. Еркін аудармада құрылым сақталмайды, жалпы мазмұн қысқартылып немесе ұлғайтылып ұсынылады, бұнда трансформацияның барлық тәсілдері игеріледі. Бұл сипаттар қазақ аударматануындағы алғашқы еңбектердің бірінде жан-жақты қарастырылды [10]. Көптеген ғалымдар еркін

аударманы тәржіманың ең жоғарғы деңгейі деп есептейді [11]. Бұл – көркем әдебиет жанрларын, әсіресе поэзияны тәржімалауда жиі игерілетін тәсіл.

Аударматану ғылымының өзекті терминдерінің тағы бірі – *сәйкестік*.

Аударма қызметінің лингвистикалық теориясының қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде зерттеушілер іргелі мәселелердің бірі ретінде *сәйкестік*, *аудармадағы заңды сәйкестік* ұғымдарын атаған болатын [12]. Бұл түсініктің енгізілуі аударма ісін процес ретінде танып, оған тілдік тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік берді. Ғалымдар аударма жасау барысында тілаларлық сәйкестіктердің болатындығын және олардың белгілі бір заңдылықтарға бағынатындығын дәлелдеді. Алайда бұл терминге байланысты орыс тіл білімінде де, қазақ аударматану ғылымында да әлі де болса түйінді мәселелер баршылық. Біріншіден, әлемдік лингвистикадағы ғалымдардың сәйкестіктерді топтастыруға келгенде, тұжырымдары әртүрлі, ал қазақ мәдениетіндегі аудармаға арналған пікір-көзқарастарда нақтылық жоқ.

Зерттеуші Я. Рецкер сәйкестіктерді үш топқа ажыратады: а) балама (эквивалент); ә) ұқсастықтар (аналоги); б) баламалы ауыстырулар [12]. Ал Л.Бархударов әр тілдегі сөздердің семантикасында елеулі айырмашылықтар болатындықтан, *семантикалық сәйкестіктерді* атайды да, олардың негізгі түрлері *толық сәйкестік*, *ішінара сәйкестік және сәйкестіктердің болмауы* деп ұйғарады [1]. Басқа еңбектерден *абсолютті сәйкестік*, *вариантты сәйкестіктер* де болады деген ой ұшырасады.

Жалпы алғанда, бұл – қазақ аударматану ғылымы үшін орыс тілінен қазақ тіліне аударылған материалдардан алынған тілдік фактілердің негізінде өз алдына жеке зерделеуді күтіп тұрған мәселе; біз осы ұғымның нені қамтитындығына шолу түрінде ғана тоқталмақшымыз.

Сәйкестік – түпнұсқа мәтіннің тілдік бірліктеріне аударылатын тілден таңдалынатын вариант; варианттардың бірі. Ол толық сәйкестік болуы мүмкін, бұл, әдетте, түпнұсқадағы сөзге, сөз тіркесіне екінші тілдің арнаулы сөздіктерінде берілген бастапқы мағынадағы сөз дегенді білдіреді. Екі тілдегі тілдік бірліктер мағынасы, функционалды қолданысы жағынан толық дәрежеде

тұспа-тұс келеді. Бұндай тілдік бірліктер контекске тәуелді болмайды, жеке, контекстен тыс тұрғанда да мағыналары тұспа-тұс келеді. Мәселен, орыс тіліндегі *понеделник*; қазақ тіліндегі *дүйсенбі*, ағылшын тіліндегі *Monday* толық, абсолютті сәйкестік, эквиваленттер болып саналады. Л.Бархударов жер-су атауларын (мыс., *Москва – Мәскеу*), ғылыми-техникалық терминдерді толық сәйкестікке жатқызады. Я.Рецкердің эквивалент деп отырғаны да осыған саяды.

Екі тілдің лексикалық единицаларын салыстыру кезінде түпнұсқадағы сөздің лексикалық мағынасына аударылатын тілдегі сөздің бірнеше семантикасы сәйкес келген жағдайда *ішінара сәйкестік* пайда болады. Қазақ тіліндегі *жүрдек* деген сөздің орыс тілінде бірнеше мағынасы бар: *быстроходный, скорый, резвый*. Тәржіма ісінде түпнұсқадағы тілдік бірліктің қандай сөзбен тіркесімге түсіп тұрғандығын ескере отырып, осылардың бірін таңдау – контекстуалды сәйкестікті, функционалды сәйкестікті іріктеп алу деген сөз.

Сәйкестіктердің болмауы деген терминнің аясына екі тілдегі баламасыз лексика (мысалы, Африка елдерінің тілдерінде *қар – снег* деген сөз жоқ), ұлттық реалий атаулары (мысалы, *шаңырақ, сәукеле*), кісі есімдері енгізіледі.

Аударматану ғылымындағы еңбектерде жиі қолданылатын *аудармашының лингвомәдени құзыреті* деп аталатын термин маманның төмендегідей қабілеті, деңгейі, жинақтаған тәжірибесінің көлемі болуы қажеттігін білдіреді:

- екі тілді бірдей меңгеруі;
- екі немесе бірнеше халықтардың мәдениетінен толық хабардар болуы;
- тілдерге қатысты аялық білімді (мәдени фондық ақпаратты) толық меңгеруі;
- тілдердегі идиомдық, образды құралдардың мағыналық реңктерін терең түйсінуі;
- түпнұсқа мәтіннің жанрлық сипатын ажырата білуі;
- аударылатын тілде оқитын адамның ұлттық-мәдени, танымдық қабылдауын ескеруі;
- аударманың стратегиясын айқындайтын аударма нормаларын, аударудың тәсілдерін, трансформациялау жолдарын жетік меңгеруі;

- көркем аударма жасау ісінде шығармашылық қабілетінің болуы.

Сөз соңында ескертеріміз – қазақ әдеби тілінің айналымында *аударма – тәржіма – тәржіме; аудармашы – тәржімашы – тәржімеші; аударматану – тәржіматану* деген терминдер жарыса қолданылады және олар әдеби норма болып танылады.

1.1.7 Аударматану теориясына қойылатын талаптар

Аударматану саласының теоретигі В.Н.Комиссаров аударматану саласына төмендегідей талаптар қояды:

1) аударманың жалпылингвистикалық негіздерін ашу және сипаттау, яғни аударма процесінің негізінде тіл жүйесінің қандай ерекшеліктері мен тілдің жұмсалымдық заңдылығы жататындығын анықтау;

2) аударманы лингвистикалық зерттеудің нысаны ретінде қарастыру, тілдік зерттеулердің басқа түрлерінен оның айырмашылығын көрсету;

3) аударма қызметі түрлерін жіктеудің негізін жасау;

4) түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің коммуникативтік теңдігі ретіндегі аударма процесіндегі баламалылықтың мәнін ашу;

5) аударма ғылымының жеке және арнайы теориясын жасаудың жалпы ұстанымдары мен ерекшеліктерін талдау;

6) түпнұсқа мәтінді аударма мәтінге айналдырудағы аудармашының іс-әрекеті ретіндегі аударма процесінің жалпы ғылыми ұстанымдарын жасау;

7) прагматикалық және әлеуметтік факторлардың аударма процесіне тигізетін әсерін ашып көрсету;

8) «аударма нормасы» ұғымын анықтау және аударманы бағалау ұстанымдарын жасау [4, 35-36-бб.]. Аударматану теориясына қойылатын бұл талаптар толық орындалып, жалпы аударма процесінің ерекшеліктері, аудармашы мен аудармаға қойылған міндет-мақсаттар сақталған жағдайда шынайы аударма жасалады деуге болады.

Аталмыш міндеттерден аударматану теориясының төмендегі түрлері туындайды: ***денотативті, трансформациялық, семантикалық, балама деңгейлер туралы теория.*** Мұндағы

денотативті теория ұқсас, сәйкес жағдаяттарды сипаттауды, трансформациялық теория түпнұсқа мен аударманың синтаксистік құрылымының семантикалық жуықтығын (инварианттылығын), семантикалық теория мазмұндық (астырт) категориялардың сәйкестігін және балама бірліктердің семантикалық белгілерінің жиынтығының барынша сәйкес келуін, ал балама деңгейлер туралы теория түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің сәйкес келетін деңгейлері арасындағы аударма қызметінің үлгісін (модель) қарастырады [4, 61-62-бб.]. Аударматану саласының аталған теориялық бағыттарының барлығының мақсаты – аударма жанрының қалыптасып, дамуына қызмет ету. Алайда аударматану саласымен ғылыми тұрғыдан айналысатын ізденуші бұл мәліметтермен шектеліп қалмай, батыстық, орыс және қазақ аударма теоретиктерінің еңбектерін талмай, танбай оқып, игеруі қажет.

1.1.1 Аударманың түрлері

Аударманы негізінен төмендегідей екі үлкен түрге бөлуге болады: 1) Ауызша аударма. Сөйлеген сөздер, баяндамалар ілеспе түрде ауызша аударылады, шетелдерден келген ресми өкілдер мен қонақтардың пікір алысуына аудармашылар көмектеседі; 2) Жазбаша аударма. Барлық хат-хабар, ресми құжаттар, ғылыми және көркем шығармалар жазбаша аударылады. Түпнұсқаның түрі мен мәніне қарай аударманың да қолданылатын әр алуан амал-тәсілдері бар. Мысалы, ресми құжаттарды аударғанда, түпнұсқаны қаз-қалпында бұлжытпай толық жеткізу көзделсе, ғылыми және техникалық шығармаларды аударғанда, белгілі салалардың терминологиялық ұғымдарын дұрыс беру көзделеді (Ауызша және жазбаша аударма туралы төменде кеңінен түсінік беріледі).

Қазіргі кезде аударманың түрлері оның әртүрлі белгілеріне қарай ажыратылып жүр. Мысалы, **құрылымдық сипатына қарай**: 1) жазбаша-жазбаша аударма немесе жазбаша мәтіннің жазбаша аудармасы; 2) ауызша-ауызша аударма немесе ауызша мәтіннің ауызша аудармасы (ізбе-із немесе ілеспе аударма); 3) жазбаша-ауызша аударма немесе жазбаша мәтіннің ауызша аудармасы; 4) ауызша-жазбаша аударма немесе ауызша мәтіннің

жазбаша аудармасы [1, 47-48-бб.]; **жанрлық-стилистикалық түрлеріне қарай:** 1) көркем аударма; 2) ақпараттық аударма; 3) ғылыми аударма; 4) ресми аударма; 5) публицистикалық аударма; жарнамалық аударма [4, 94-108-бб.].

Сөзбе-сөз (калька) аударма – тілдік бірліктің сыртқы нысанын, ішкі мазмұнын нақпа-нақ, сол қалпында аудару дегенді білдіреді.

Калька амалы – сөзжасамның бір жолы, тілдің сөздік құрамын байытудың оңтайлы көзі деп есептелінеді. Ол қоғам дамуының, тілдер арасындағы өзара ықпалдастықтың бір көрінісі және бұл қоғамның саяси-әлеуметтік қай ағымымен жүрсе де тілдің даму процесінен, қолданымдық қызметінен шегеріліп, шетке шығарылмақ емес. Өйткені сөзбе-сөз аударудың ғылыми, оқу ағарту салаларының, қоғамдық саяси және ресми стильдер тармақтарының тілден тыс және ішкі тілдік айырым-сапаларын жеткізудің рөлі жоғары. Әңгіме мынада: айталық ресми құжаттардың күрделі түрлері де (мазмұндама, ереже, жарғы т.б.) қарапайым түрлері де (кеңсе ісқағаздары) сөзбе-сөз тәржімаланады. Тілдік құралдардың осылайша топтасуын қоғамдық-әлеуметтік фактор талап етеді. Ресми құжаттың екі тілдегі нұсқасы нысаны (формасы), құрылымы мен түзілімі жағынан дәлме-дәл болуға тиіс. Түпнұсқадағы кейбір сөзді ауыстыруға, түрлендіруге, я болмаса аударуға қиын соғатынды түсіріп тастауға, сөйлемдердің орнын ауыстыруға, нақты айтқанда, ресми материалдың тілін қазақы табиғи қалыпқа бейімдеуге болмайтындығының және лингвотникалық құзыреті бар аудармашының бұған саналы түрде бармайтындығының себебі осы: мәтіндердің құқықтық мәртебесінің бірдей екенін дәлелдеу болып табылады.

Еркін (вольный) аударма дегеннің қағидасынан аудармашының түп нұсқаның мазмұнын өз бетінше әңгімелеп кетуі деген ұғым туындайды. Түпнұсқаны аудару тәсілдерінің қатарында аталып жүргенімен еркін аудармаға бой ұрып жүрген аудармашылар жоқтың қасы десе де болады. Еркін аударманы пайдаланған аудармашы түпнұсқаның мағынасы мен рухына қаныға отырып, оларды өз формасына түрлендіреді.

Аударма ежелден келе жатқан адамның іс-әрекеті. Адамзаттың дамуы (нақты айтқанда, білім, ғылым, техниканың дамуы) ұлтаралық, мемлекетаралық қатынастардың (сауда, шаруашылық,

құрылыс, ғылым салаларындағы қызметтестік) нығайып тереңдеуіне алып келеді. Соның нәтижесінде аударма пайда болып, халықтардың бір-бірімен тіл табысуына зор үлес қосып келеді. Адамның атқаратын іс-әрекеттері түрленіп, байыған сайын, аударма да түрленіп, дамып келеді. Қазіргі аударматануда аударма келесі топтарға бөлініп, жіктеледі. Орындалу амалына қарай аударма жазбаша немесе ауызша түрлеріне бөлінеді. **Жазбаша аударма** арнайы және көркем аудармадан құрылады. Көркем аударманың нысаны көркем әдебиет, көркем сөз болса, арнайы аударма ресми құжаттарды аудару, ғылыми мәтіндерді аудару, техникалық нұсқау, оқу құралдарын аударуды қамтиды. Публицистикалық шығармаларды аудару өзінің коммуникативтік, стильдік ерекшеліктеріне байланысты көркем аудармаға жақынырақ келеді. Арнайы аударма әрекеттің мақсатына қарай **мәліметті аударма** мен **реферативті аудармаға** бөлінеді. Мәліметті аударма түпнұсқаның мазмұнын неғұрлым толық беруге бейімделсе, реферативті аударма тек қана маңызды мәліметтерді аударуға арналған. Жазбаша аударма ауызшаға қарағанда көбірек зерттелсе де, көкейкесті мәселелері әлі аз емес, әсіресе көркем аударманың. Оның түбі – көркем әдебиеттің шығармашылық іс-әрекеті болып табылып, жазушының жеке шеберлігінде.

Ауызша аударма ілеспе немесе кезекті болуы мүмкін. Кезекті аударманың ерекшелігі сөйлеуші (түпнұсқаның авторы) мен аудармашының тығыз байланыста болуында. Тіпті сөйлеуші аудармашыға сөйлеу кезегін беріп, өзі үндемей тұрады. Екеуі тыңдаушылардың алдында бірге тұрып, біртұтас қызметкер сияқты көрінеді. Кезекті аударма ойдағыдай болу үшін әңгімелейтін тақырыпты алдын ала белгілеп, ең маңызды да күрделі пайымдаулармен аудармашыны таныстыру қажет. Ол белгіленген саладағы көкейкесті мәселелер туралы хабардар болып, қажетті лексиканы, терминдерді даярлап қояды.

Ал ілеспе аударма аударманың басқа түрлерінен едәуір кейін пайда болғаны анық, себебі ол техникалық құралдармен жабдықталуы керек. Аудармашы аударылатын сөйлемдерді құлаққап арқылы естіп, микрофон арқылы аудармасын айтып отырады. Сөйлеуші (түпнұсқаның авторы) аудармашының қызметінде шаруасы жоқ, ол үлгеріп жатыр ма, айтқан сөзін

түсінбей, аударма алмай жатыр ма, ешбір хабары жоқ. Кезекті аудармашы сөйлеушіден түсінбеген жерлерін (мысалы, сандарды, мекемелердің атауларын т.б.) қайта сұрап анықтап алуы мүмкін болса, ілеспе аудармашының ондай мүмкіндігі болмайды. (Ілеспе аударманың тарихы, оның ерекшеліктері туралы төменде кеңінен баяндалады).

1.2.2 Жазбаша және ауызша аударманың ерекшеліктері

Аударма **ауызша аударма** және **жазбаша аударма** болып екі түрде жүзеге асады. Ағылшын және көптеген басқа еуропалық тілдерде мұндай аударма түрлері екі түрлі сөзбен беріледі. Ағылшынша жазбаша аударатын аудармашыны – «translator», ауызша аударатын тәржімешіні – «interpreter» дейді. Алайда ауызша және жазбаша аударманың түпнегізі ортақ, өйткені бұл аударма түрлерін бір-бірімен байланыстыратын қарым-қатынастық мақсат бар.

Іс жүзінде ауызша және жазбаша аударманы бірдей меңгерген немесе аударманың бір түрімен ғана айналысатын аудармашылар да кездеседі. Ол жазбаша аударма (көркем, техникалық және т.б.) немесе ауызша (ілеспе, ізбе-із) аударма болуы мүмкін.

Төменде ауызша аудармамен шұғылданушы Брайан Харрис [13, 23-24-бб.] ұсынған ауызша және жазбаша аудармалардың айырмашылықтарын беріп отырмыз:

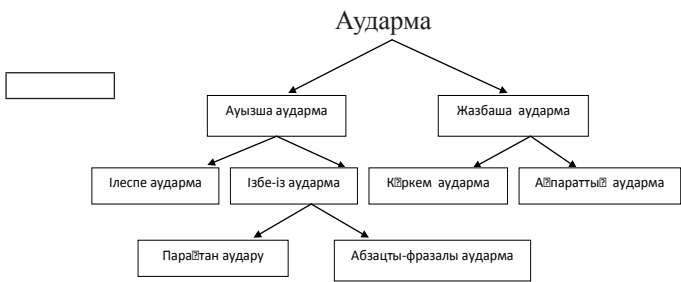
Жазбаша аударма	Ауызша аударма
1. Жазбаша аударманың нысаны болып табылатын мәтін сәл де болса ерте құрастырылады.	1. Ауызша аударылатын мәтін әдетте сол уақытта пайда болады (жазылған мәтіннен ауызша аударған жағдайлардан басқа кездерде).
2. Мәтін түпнұсқасы аяқталған шығарма ретінде ешбір өзгеріске ұшырамайды.	2. Айтылатын ой үнемі дамып жетіліп отыратындықтан, оның жалғасын болжау көп жағдайда мүмкін емес.
3. Аудармашы түпнұсқаны бірнеше рет қарай алады, бұл жағдайда есте сақтау қабілетінің қажеті шамалы.	3. Ауызша айтылған ой тыңдаушыға аудармашының есте сақтау қабілеті арқылы ғана жеткізіледі.
4. Мәтін толығымен жазылған сөздерден тұрады. Аудармашы оның қалай құрылғанын білмейді.	4. Айтылған ой сөзден, сонымен қатар, қол қимылдарын, мимиканы, басқа да әрекеттерді қамтиды. Аудармашы оның қалыптасуының куәгері болады.

5. Аудармашы түпнұсқа автор заманы кеңістігінен тыс болғандықтан, мәтінге эмоциялық сезімсіз объективті түрде қарауы мүмкін.	5. Аудармашы сөйлеушімен тікелей қарым-қатынаста болатындықтан, оның эмоциялық әсерінің ықпалында болады.
6. Аударманы бірнеше рет өңдеуге, түзетулер енгізуге болады. Сөздіктерді, анықтағыштарды қолдану мүмкіндіктері шектелмеген.	6. Ауызша аударатын аудармашы бірден барабар (адекватты) аударма беруі тиіс. Сөздіктерді, анықтағыштарды қолдану мүмкіндіктері шектелген.
7. Аудармашы көп жағдайда түпнұсқа авторымен де, оқырманмен де кездесе алмайды.	7. Айтушы, тыңдаушы және аудармашы тікелей қарым-қатынаста болады (әңгіме, мәжіліс кезінде).

Аударманың (жанрлық-стилистикалық және т.б.) түрлеріне байланысты классификациялар өте көп. Психолингвистикалық классификацияға сәйкес, аударманың екі түрін бөліп көрсетуге болады. Олар: ауызша және жазбаша аударма. Ауызша және жазбаша аударманың да бірнеше түрі бар. Олардың барлығын жинақтап, төмендегі сызба арқылы беруге болады.

Аударма түрлері (1-сызба)

Ауызша аударма – ілеспе (синхронды), ізбе-із аударма сияқты ауызша рәсімдеуді қажет ететін ауызша аударма түрлерінің басын біріктіретін ұғым. Аударма процесінде түпнұсқа мен оның аудармасы ауызша жасалатындықтан, аударманың бұл түрінде аудармашы түпнұсқа бөліктерін бір-ақ рет қабылдап, оны кейіннен салыстыруға немесе жасалған аударманы түзетуге болмайтынын ескертеді.

Ілеспе (синхронды) аударма – бастапқы мәтінді қабылдай отырып қатар жүзеге асырылатын ауызша аударма. Кәсіби аудармалардың бір түрі.

Көркем аударма мәселесімен айналысушы ғалым Ә.Тарақов ілеспе аударманың күрделілігін танытатын төмендегідей белгілерді атап өтеді:

а) бір мезгілде тыңдап әрі сөйлеу қажеттілігіне байланысты туындаған психофизиологиялық дискомфорт;

ә) баяндамашы не жарыс сөзге шығушының микрофондағы сөзінің қайталанбауына қатысты психикалық кедергі. Өйткені баяндамашыны тоқтатуға, болмаса түсінбеген, не қалып қалған сөзін қайталап сұрауға болмайтындығы;

б) аударманың қайталанбауына және үлкен аудитория тыңдаушыларына байланысты психикалық кедергі. Аудармада қателескенді қайта түзеуге болмайтындығы әрі кешірім сұрауға келмейтіндігі;

в) сөз сөйлеудің жылдамдығына байланысты психофизиологиялық кедергі [14, 36-б.].

Ғалым ілеспе аудармамен шұғылданатын аудармашыда қажетті төмендегідей қасиеттер болу керек дейді:

а) аудармаға өзін-өзі бейімдей білу;

ә) ынта-зейінді сөйленген сөзге барынша бағыттау қабілеттілігі;

б) тосыннан туған кедергілерден шығуға қажетті қабілеттілік;

в) бірнеше тапсырмаларға бір мезгілде зейін аудару білу қабілеттілігі:

– іс-әрекет жылдамдығы;

– сөз сөйлеу шапшаңдығы;

– психикалық және ден күш-қуатының төзімділігі [14, 36-37-бб.].

Ізбе-із аударма – мәтін тыңдалып болғаннан кейін жасалатын ауызша аударманың түрі. Ізбе-із аударманы шартты түрде екіге бөлуге болады. Олар: *парақтан аудару* және *абзацты-фразалы* аударма. Көбінесе ізбе-із аударма деп жазбалары бар аудармашылық әрекеттің кәсіби түрін атайды.

Ізбе-із аударманың жүзеге асуын былайша сипаттап беруге болады: шешен біраз сөз сөйлейді (25-30 минут немесе одан да көп). Аудармашы шешен сөзінен кейін айтылған ойды аудару үшін жазба түсіре отырып, мәтінді ойша аударды. Қойылған мақсатқа сәйкес, аударма толық немесе қысқаша формада жүзеге асырылуы мүмкін. Алайда қазіргі уақытта ауызша аударманың

стандарты біршама өзгерген және түпнұсқа мәтінінің үзіндісін аудару ұзақтығы кей кездерде 15 минуттан асып кетеді.

Ауызша аударманың бұл түрі жауапты келіссөздер, саяси, экономикалық-қаржылық, құқықтық және басқа да мәселелер төңірегіндегі ресми кездесулер кезінде, пресс-конференцияларда, семинарлар мен дөңгелек үстелдер кезінде жүзеге асады.

Дыбыстық құрылғылардың күн санап дамуына байланысты ауызша ізбе-із аударманың қолданылу аясы тарылып барады. Дегенмен жеке кездесулер, келіссөздер кезінде толық түсінісу үшін, әрі ілеспе аударманы қолдану мүмкін болмаған жағдайда ізбе-із аударма бірден-бір тиімді аударма болып табылады. Сондықтан аударманың бұл түрін әрбір кәсіби аудармашы білуі қажет.

Ізбе-із аударманың ілеспе аудармадан басты айырмашылығы мынада: ілеспе аударма мәтін тыңдалып жатқанда жасалса, ізбе-із аударма мәтін тыңдалып болғаннан кейін ғана жүзеге асырылады. Ізбе-із аудармада аудармашы аудармашылық жедел жазуды қолданады.

Ізбе-із аудармашыға қажетті қасиеттерді ғалым Ә.Тарақов былай бөліп көрсетеді:

- 1) энциклопедиялық білімнің молдығы, ой-өрісінің кеңдігі;
- 2) өз ұлттық тілін еркін меңгеруі және бай сөздік қоры;
- 3) жұмыс істейтін шет тіліндегі кез келген сөзді іштей еркін қабылдау қабілеттілігі;
- 4) жұмыс істейтін шет тілін еркін меңгеру, әсіресе оның сөйлеу тілін, идиомалық оралымдарын білу [14, 37-б.].

Ізбе-із аударманың бір түрі – **парақтан аудару** кезінде жазылған мәтін алдын ала оқылмай, оны қабылдау барысында ауызша аударылады.

Ал, **абзацты-фразалы аудармада** мәтін тыңдалып немесе оқылып болғаннан кейін толығымен емес, әдетте абзацтарға немесе фразаларға бөліп-бөліп тәржімеленеді. Аударманың бұл түрі бірден-бір қарапайым аударма болып есептеледі, сондықтан да аталмыш аударма мәтіннің көлемді үзінділерін есте сақтауды қажет етпейді. Абзацты-фразалы аударма монологті, сондай-ақ диалогті аудару кезінде қолданылады.

Біз тоқталатын аударманың келесі бір әмбебап түрі – жазбаша аударма. **Жазбаша аударма** – аудару кезінде мәтін көзбен оқылып,

жазбаша жүргізілетін кәсіби аударманың ең көп тараған түрі. Жазбаша аударманың *көркем аударма* және *ақпараттық аударма* деген түрлері бар.

Көркем әдебиет – ерекше күрделі жанр. Бұл жанрдың жазушы шеберлігі, әр жазушының өзіндік стилі, даралығы, дарыны, мазмұн мен форманы берудегі жазушының қабілеті сияқты алуан түрлі мәселелері бар. Көркем әдебиет тілінің өзіне тән ерекшеліктері бар. *Біріншіден*, көркем шығармаларда қолданылмайтын сөздер мен сөз тіркестері, фразелогизмдер некен-саяқ. *Екіншіден*, қай жанрда жазылған шығарма болса да, онда тіл арқылы қарым-қатынас құралдарының барлық түрінің қолданылуында, яғни ауызекі сөйлеу тіліне қоса, публицистикалық, ғылыми және ресми стильдердің элементтері осы стильде әртүрлі формада ұшырасып отырады. *Үшіншіден*, көркем шығармалардың басты міндеті – эстетикалық тәрбие беретіндігінде, яғни көркем шығармада сөздің эстетикалық қуаты, сөздің бейнелілігі маңызды мәнге ие.

Жоғарыда сараланып берілген көркем әдебиет стилінің белгілері аударма әдебиетке де тән.

Көркем аударма – көркем шығармашылықтың түрі. Аудармашы өзінің дүниетанымына, көркемдік-эстетикалық талғамына сай аударуға таңдап алған шығармадағы көркемдік шындықты форма мен мазмұн бірлігін сақтау арқылы жеткізеді. Көркем аудармада түпнұсқаның эстетикалық құндылығы зор. Көркем аударма – психологиялық процеспен жүзеге асатын шығармашылық өнер. Мұнда психологиялық процес шығармашылық процеспен тікелей ұштастырыла жүргізіледі.

Көркем аударма – көркем әдебиет шығармаларын, яғни негізгі қызметі оқырманға көркемдік-эстетикалық әсер ету болып табылатын мәтіндерді аудару.

Көркем әдебиет аудармашысының алдында екіжақты міндет тұрады:

- 1) түпнұсқа мазмұнын, сюжетін, түпнұсқа авторының негізгі идеясын барынша толық сақтау;
- 2) аударылатын тілдің табиғи заңдылықтарын, нормаларын қадағалау.

Ғалым А.Алдашева көркем аударманың төмендегідей айырым-белгілерін ұсынады:

а) көркем аударма – ойлаудың образдылық типінің жемісі; демек, мұнда индивидуалдық даралық, шығармашылық ізденіс бар; бірақ

ә) ізденістің шеңберіне шек қойылады, өйткені аудармашының алдында жатқан мазмұны-құрылымы дайын мәтін шығармашылық еркіндікке жібермейді;

б) көркем аударма да төл әдебиет сияқты эстетикалық қызмет атқаруы керек;

в) көркем аударма да төл әдебиет сияқты тұшымды, кедір-бұдырсыз оқылуы қажет;

г) сондықтан аудармада қазақ тілінің табиғи күйі, сөз қолдану, емлелік нормалары сақталуы тиіс [10, 26-б.].

Көркем аударма мен басқа да аударма түрлерінің арасында айырмашылықтар бар. Мысалы, көркем аударма мен ғылыми-техникалық әдебиет аудармасының айырмашылығы мынада: техникалық әдебиеттерді аударушының басты міндеті, фактілерді, қажетті мәліметтерді дәл жеткізу болса, көркем әдебиет аудармашысының міндеті – шығарма идеясы мен композициясын, көркемдік-эстетикалық элементтерін дәл, бейнелі бере білуі.

Жазбаша аударманың келесі бір түрі – **ақпараттық аударма**. Ақпараттық аударманың негізгі қызметі әдеби-эстетикалық әсер ету емес, қандай да болмасын, ақпаратты мәліметтерді беру болып табылады. Түпнұсқаның белгілі бір қызметтік стильге, тілдік ерекшеліктерге және оның жанрлық жүзеге асуына қатысты болуына байланысты ақпараттық аударма мынадай түрлерге бөлінеді: ғылыми-техникалық, ресми-іскерлік, саяси-публицистикалық материалдарды, газеттік-ақпараттық материалдарды, патенттік әдебиеттерді, экономика және коммерциялық қызмет бойынша материалдарды, сонымен қатар өндірістік-сауда фирмалар қызметінің материалдарын аудару.

Жазбаша аударма процесіндегі ең басты құрал – сөздік. Қазіргі «ақпараттар легі» ғасырында аудармашының жұмысын сөздіктерсіз елестету мүмкін емес.

Аудармашы арнайы терминдерді жылдам табуы үшін, алдымен, ақпараттың қандай дереккөздері бар екенін және оларды қандай ретпен, әрі қалай пайдалану керектігін білуі қажет.

Ақпараттың барлық дереккөздерін жалпы және арнайы деп бөлуге болады.

Ақпараттың жалпы дереккөздері – бұл жалпы қолданысқа арналған сөздіктер мен энциклопедиялар.

Ақпараттың арнайы дереккөздеріне – арнайы сөздіктер, арнайы энциклопедиялар, анықтамалықтар және ғылым мен техниканың әртүрлі салаларына арналған арнайы әдебиеттер жатады.

1.2.3 Көркем аударма шығармашылығы

Көркем аударма – үлкен шығармашылық іс, оның нәтижесі – басқа тілде жаңа көркемдік құндылықты жасаумен бағаланады және сол арқылы аудармашының шығармашылық белсенділігін танытады.

Аудармашы шығармадағы жай ғана тілдік элементтерді жеткізуден басқа, ең бастысы, көркемдік элементтерді жеткізуімен шеберлік танытады. Көркем аударма – көркем шығармашылықтың түрі. Мұнда түпнұсқа негізгі қызметті атқарады. Түпнұсқалық шығармашылықты шынайы түрде жеткізе білу – аудармашының басты ерекшелігі. Аудармашының шығармашылық тәсілі негізінен оның дүниетанымына байланысты. Өзінің дүниетанымына сәйкес аудармашы өзі таңдап алған шығармалардағы көркем шындықты мазмұн мен түр бірлігінде, жекеден жалпыға дейінгі тұтастықтың байланысында бейнелейді.

Аудармашының дүниетанымын жеке сөздер мен тіркестерден және де көбінесе тұтастай әдеби элементтен, яғни мәтіннің аяқталған үзінділерінен іздеуге болмайды. Көп жағдайда осынау дүниетанымның мәні де аудармашының түпнұсқаға деген жалпы қатынасынан аңғарылады. Ол аударатын шығарманы таңдап алуынан басталып, оның стилін қабылдап, түсінумен аяқталады. Аудармашының дүниетанымы түпнұсқа аудармасы түрі мен мазмұнының бірлігін қарастырып қана қоймай, аудармадағы ұлттық түрді сәйкестіру туралы мәселені де осы бірлікте шешеді.

Көркем аударма тұтастай кешенді: ақпараттық, эстетикалық және қоғамдық-саяси міндеттерді атқарады. Аударма оқырманды шығармалармен, зерттеушілермен, автормен, басқа халықтар әдебиеті, мәдениеті, өмірімен таныстырады. Аударма сондай-ақ отандық түпнұсқалық туынды жасауымен, эстетикалық

құндылықтарымен оқырман талабын қанағаттандырады, ол түпнұсқалық көркем шығарманың дамуына ықпал етеді, әдебиеттің, тілдің, мәдениеттің интернационалдық қатынасының құралына айналады. Аударма оқырманды түпнұсқаға жақындатады, соның нәтижесінде басқа ұлт тілін оқып, үйренуге көмектеседі, бағыт береді.

Көркем аударма – көркем шығармашылықтың түрі ретінде онда аудармашының дүниетанымы мен тәсілі, шығармашылық дербестігі әрі аудармадағы, әрі түпнұсқадағы ұлттық ерекшелігі айқындалады. Аудармашы неғұрлым талантты болған сайын, оның дербестігі де нақтылана түседі. Аудармашы міндеті автордың дүниетанымына, мәнеріне, стилистикалық сипатына бойлау, сонымен қатар шама-шарқынша бұл дүниетанымды, мәнерді, стильді туған тілінің құралдарымен барынша мәнерлі, әдемі жеткізе білу. Теориядан нақты іс-тәжірибеге сүйенсек, әрбір аударма аудармашының дербестігін танытуы керек, басқаша болуы мүмкін емес. Әрине аудармашының дербес сипаттағы қасиеттерімен қатар, жоғарыда аталған жайлар ескерілуі тиіс. Дербестік аудармашы талантының қайталанбастығы деген ұғым береді. Аудармашыға қажет қасиеттер – терең, жан-жақты білім, ақындық-жазушылық қабілет, үлкен шеберлік, талант, мол тәжірибе, екі немесе көптеген тілдерді жетік меңгеру, кәсіби мамандану және үздіксіз іздену, шығармашылық машықтану, шабыттану, елестету кеңдігі, түйсіну тереңдігі, сезімталдық даралығы, тіл байлығы. Аудармаға құштарлық, қызығушылық, ұлт әдебиеті мен автор шығармасының жауапкершілігін жете түсіну және т.б.

Аудармашы көркемдік таланты бойынша, автормен тең дәрежеде болуы тиіс, аудармашы ақын-жазушымен бірдей дәрежеде елестетуге, сөз саптау мәнеріне ие болуы тиіс. Ой қабілеті мен сезімі жағынан да тең дәрежеде болуын, түпнұсқадағы сұлулықты сондай сезіне білуін, керек болса онымен теңдесетін немесе асып түсетін өзіндік сөз байлығын, ой тереңділігін талап етеді. Қысқасы, аударманы бар қырынан жарқырата, көрсете алатын талантты шебер болу қажеттілігін ұсынады. Аудармашылық талант биік болған сайын шығарма аудармасының көркемдік мазмұны, әдемі тілі сол биіктен көрінеді. Аудармашы талантымен, тәжірибесімен, шеберлігімен ақынның жүрегінен, ой-түйсігінен шыққан өлеңдегі

көркемділік пен рухты, бейнелеулер мен әсерлілікті жоғалтуға құқылы емес. Көркемдік елестету, шығармашылық сезімталдық, терең түйсік көркем аударманың қай түріне де тән.

Кез келген жақсы аударма сүйіспеншілікпен, ынта-ықыласпен жасалады. Бұл сүйіспеншілік шығармаға, авторға деген құрмет сезімінен туындайды. Аударманы оқып, үлкен әсер алған оқырман, біріншіден, шығарма авторына деген ризашылығын байқатса, екіншіден, аудармашыға да сүйсінеді. Автор мен аудармашы бірін-бірі көрмеуі де, білмеуі де мүмкін. Алайда шығарма иесіне деген сүйіспеншілікті аудармада құштарлық сезіммен көрсеткен аудармашы өзге ұлт әдебиеті алдында қоғамдық, адамгершілік, рухани парызын өтейді.

Көркем аударма – көркем әдебиет жанрын басқа тілде баяндайтын аударма түрі. Әлемді мәдени түрде меңгерудің көркемдік құралы. Адамзаттың ой-санасының, білім-танымының дамуындағы мәдениеттер байланысының өркендеуіндегі қызметі өлшеусіз. Оның теориялық негізі тарихи, әдеби міндеттерді шешуге бағытталған аударматану мен әдебиеттану теориясына негізделген. Көркем шығарма аудармасы дегеніміз түпнұсқалық шығарманың көркемдік рухын басқа тілде дәл, сәйкес, шынайы, сапалы жасап шығу. Оны аударылатын ұлт тілінде жазылған туындыдай, соның көркемдік-ой дәрежесіндей жеткізе білу керек.

Әрбір аударма оқырмандарына төлнұсқаның құндылығына сай әсер дарытуы тиіс. Көркем аудармада, мүмкіндігінше, сөздерді, тіркестерді, сөйлемдерді қалдырып кету немесе қосу, аудармашы тарапынан өзгертуге болмайды. Егер шығармада кемшілік, түрлендіру кездесе, оларды дәл сол қалпында аударып көрсеткен дұрыс. Көркем шығарма аудармашысының тәжірибесі, еңбексүйгіштігі, қабілеттілігі мейлінше төмен деңгейде болса аудармада соншалықты қарабайыр, жалған түрде жасалады да, толық көркемдік құндылыққа, жоғары сапалылық дәрежесіне жете алмайды. Тәжірибелі аудармашы өзінің шығармашылық таланты мен шеберлігін, алғырлығы мен адалдығын түпнұсқаның дәлдігін, шынайылығын сақтап жеткізу мүмкіндігін де көрсете алады. Қабілетсіз, тәжірибесіз аудармашы өзінің ыңғайына бейімдейді, өйткені ол аударманың қадір-қасиетін, мән-мағынасын түсінбейді. Жақсы аудармашы автор шығармасының бар құндылығын жеткізуді

көздейді. Көркем әдебиет шығармаларының аудармасында түпнұсқаның дербес өзіндік бітім-болмысын, ерекшелігін жасау кезінде оны эстетикалық қабылдау мәні ерекше. Аудармашы шығарманың көркем мазмұнының бар ерекшелігін сақтаумен бірге, образдық жүйесін, семантикалық, стилистикалық баяндау мәнері және бейнелеу сипаттары мен мүмкіндіктерін ана тілдегідей аударма тілінде де жеткізуге ұмтылады.

Көркем аударма – коммуникативтік қызметтің айрықша түрі. Көркем мәтін аудармасын жүзеге асыру кезінде аудармашы тек бір жақты аударма ауқымында қалып қоймауы тиіс. Ұлттық рухани мұра аясында мәдениетаралық, мәдени-этникалық және көркемдік коммуникациясының айрықша түрі ретінде қарастырылуы жөн.

Көркем аударманың мақсаты – шет тілін білмейтін оқырманды сол халықтың шығармаларымен әлем әдебиетінің озық үлгілерімен, классикалық туындылармен таныстыру. Шығарманың көркемдік ерекшелігін, дербес құрылымдық сипатын, ұлттық колоритін сақтау – аудармашының табысқа жетуінің басты кепілі. Мұндай жетістікке жету үшін аудармашы бірінші кезекте түпнұсқаның көркемдік мазмұнымен бірге, философиялық рухын, әлемін терең сезінуі тиіс, бұл үшін талантты аудармашы болу аз, нағыз әдебиетші, энциклопедист, ғалым болуы қажет. Мысалы, грузин аударма теоретигі, аударма ғылымының докторы, профессор Г.Р. Гаччиладзе – үлкен әдебиетші ғалым әрі талантты аудармашы да. Классик суреткер М. Әуезов – сөз өнерінің асқан шебері, фольклор, публицистика, поэзия, драматургия, әдеби жанрлардың барлық түріне терең талдаулар, зерттеулер жасай отырып, ұлттық аударма өнерін дамытуға, шет елдер әдебиетімен байытуға баға жетпес үлес қосқан сан қырлы талант. М. Әуезовтың аударма туралы пайымдаулары әлемдік аударма ғылымында лайықты орын алады.

Тәжірибелі, талантты проза аудармашылары әркез түпнұсқаның рухын, идеялық-көркемдік ерекшелігін, образдық жүйесін, стильдік даралығын сақтауды басты парыз деп біледі. Аударма шығармашылығында ең қиыны – түпнұсқаның барлық ерекшеліктерін, бейнелеу элементтерін, көркемдік-эстетикалық құндылықтарын, стилін сақтап, дәл де айқын жеткізу.

Кейде аударма мәтінін көркем, әсерлі, шынайы жеткізу қажеттілігінен кейбір сөздер пайдаланылмай қалады. Сондықтан

көркем аудармада сөздің саны түгелденбейді, көркемдік, сезімдік, экспрессиялық қуаты алға шығады. Көркемдіктің сақталуы үшін түпнұсқалық мәтіндегі сөздер түгел қолданылмайды. Бірақ мағына, ой қуаты түпнұсқадағыдан еш кемімеуі тиіс.

Көркемділігі жоғары аударма – үлгілі аударма. Түпнұсқаның көркемділігін аударма арқылы жеткізу – маңызы зор мәселе. Түпнұсқа тұтастай бар көркемділік құндылығымен аудармада қайталанғанда ғана биігіне жеткен. Түпнұсқаның композициясы, сюжеттері, бейнелеу элементтері, стилі, интонациясы, әуезділігі, ырғағы, эстетикалық-көркемдік құндылықтары тұтастай аударылған жағдайда ол нағыз шығармашылық рухын сақтай алады. Түпнұсқаның тынық-мазмұндық ағынына бойлай жүзу, үйірілген ой иіріміне тереңдей ену, әуездік-ырғақтық нәзік толқындық тербелісін аңғара білу – аудармашылық алғырлық, көрегендік. Шынайы, сапалы, биік көркем аударма – көркем әдебиеттің жарқын жетістігі.

Көркем аудармада да туыс тілдер аудармасында да қателіктер жиі орын алуы, кейде мағыналас сөздердің әр тілде өзіндік дербес ұғымы барын аңғармаудан туындайды. Кеңестік кезеңде Орта Азия халықтарының көркем шығармалары қазақшаға көбінесе сол ұлттың тілінен емес, орыс тілінен аударылды. Мұның өзі де сатылы аударма жүйесінде болғандықтан да, небір таңдаулы туындыларды биік көркемдік дәрежесінде жеткізуге мүмкіндік бермеді.

Тіпті соншама дәл аударманың сөзі барлық қырынан түпнұсқамен үйлесе бермеуі, «шексіз дәл» болып шықпауы мүмкін. Аударма толығымен түпнұсқаны қайталауы да қажет емес, қайталау – өнерге кереғар. Аударма түпнұсқадан әлдебір жағынан кем түскенімен, бәрібір іс-жүзінде түпнұсқаны ауыстыратынын, керек болса түпнұсқа өміріне ықпал ететіндігін ерекшелейді. Сондықтан аудармашы автор шығармасын көшіруші емес, оны қайта жасап шығушы екенін естен шығармауы керек. Аудармашы өзін автор санатында сезінуі тиіс. Автор талантын бағалап, қадірлеу, оның шығармасына сүйіспеншілік танытумен ұштасады. Сонда ғана аударма сәтті, көркем, көрнекті, көңілдегідей шығады.

Шығармалардағы кейіпкерлердің әралуан болмысынан жазушылардың көзқарасындағы, психологиясындағы бейнеленіп отырған дүниеге ұлттық қатынасын айқындап алу – аудармашының

айрықша бір қасиеті. Кейіпкер бойындағы ұлттық мінез-қылықты жеткізудегі жазушының көркемдік ізденісін, сөз саптауын, стилін, бейнелеу, сипаттау элементтерін қолдану тәсілін жете білуден аудармашы ұтылмайды.

Өнер туындысын орындаушы оны шабыттана, жандүниесімен сезіне орындайды, оған бар болмысын, ақыл-ой, білім, ізденісін аянбай арнайды. Соның рухына беріледі, бағынады. Аудармашы да тура сондай. Басқа автор туындысын өз туындысындай сезініп, түсінгенде ғана аударма сүйіспеншілікпен, шынайылықпен жасалады. Мұндай аударма басқа тілдің байлығымен, таланттың қуатымен жасалған көркемдік кереметі!

Аударма шығармасына аудармашы бар өмірін, талантын, жандүниесін, шығармашылық құштарлық пен қызығушылығын арнағанда ғана, ол бар табиғатымен, тұтастылығымен, құрылымдық элементтерімен тегіс танылады. Автордың ой-сезімін, дүниетанымын, стильдік дербестігін, көркемдік әлемін терең түсіну, айқын сезіну – аударма сәттілігінің негізі.

Көркем әдебиет аудармасын жасаудың қажеттілігі әдебиеттің рөлін, қоғамдағы орнын, мәдени ықпалын сезінуден туындайды. Сондықтан аудармашы – ақын-жазушы мен өз ұлтының оқырманы арасындағы шығармашылық қатынасты қалыптастырушы, мәдениетті жалғастырушы ықпалды тұлға. Кітаптың тағдыры ғана емес, бүкіл көркемдік-идеялық мазмұны мен стильдік жүйесінің, тілінің, бейнелеу құралдарының барлық элементін сәтті жеткізу аса маңызды. Көркем әдебиет шығармаларының оқырман талғамынан табылып, жақсы оқылуы, тез таралуы, сұранысқа ие болуы да аударманың жоғары деңгейде жасалу нәтижесі.

Аудармада автордың шығармада нені мазмұндағанын, қандай мақсат көздегенін, нені басты мәселе етіп көтергенін немесе неге басым көңіл аударғанын білу – сыншыға, әдебиетшіге, аудармашыға тікелей қатысты болса, мәтіндегі автор ойын, сөз астарындағы құпия сырды дәл аңғарып, ұғыну аудармашылық сезімталдық пен түйсіктілікті талап етеді. Шығармалардағы автор ұстанымы, мұраты, ой-танымы неге бағытталғанын білу маңызды. Сондықтан көркем туындыны қайталап, асықпай, жайлап түйсініп оқу аудармаға пайдасын тигізеді.

Аудармаға да талғам, таңдау қажет. Оқырманның талап-

тілегімен санасу, қандай әдеби туындыға қызығатынын білу өз алдына, аударылатын көркем шығарманың ұлт өміріне, мәдениетіне тигізер ықпалын, рухани жақындығын, әдебиетке енгізер жаңалығының маңыздылығын, тигізер пайдасын, тәрбиелік-тағылымдық сипатын, эстетикалық құндылығын ажыратып алу қалайда қажет. Осы мәселелерді жете біліп, дәл таразылап, салмақтап барып аударма жасауға кіріскен дұрыс.

Аудармашы түпнұсқа көлеңкесінде қалып қоймай, оны шабыт шуағымен, жандүниесінің жылуымен жарқыратуы қажет. Аудармашы түпнұсқаға бағдарлана отырып, оны соншалықты дәл жасаудың жолдарын үнемі ізденуі керек. Бірақ сөзбе-сөздікке соқтықпауы абзал.

Туыстас тілдер туындысын тәржімалау оңай болып көрінгенімен, кездесер қиындықтар да жеткілікті. Яғни белгілі бір ұқсас сөздердің әр басқа мағынаны білдіруі аудармашыға опық жегізуі мүмкін. Көркем аудармадағы екі кедергінің бірі – сөзбе-сөздік, екіншісі – ойдан қосу, өз бетінше түрлендіру. Түпнұсқадағы сөздерді санамалап, саудыратып тізіп шыққанмен, аударма өз деңгейіне жете алмайды. Ондағы сөзді емес, ойлар мен сезімдерді аудару, мәтін мағынасын шығарма жазылған тілдегі көркемдік деңгейінде жеткізу қажеттілігі зор. Аударма шығармашылығының кілті – тілді жетік меңгеруде. Аудармада көркемдік мазмұн мен түрді, түр болғанда ұлттық түрді сақтап жеткізу – үлкен іс.

Халықтың әдебиеті бай болған сайын, оның әдеби тілі де – бай, алуан бояулы, бейнелі, әдемі де әрлі, нақышты на нәрлі. Тіл байлығы шебер жасалған аудармадан айқындалады. Көркем туындыны аудармада шынайы түрде, ұлттық сөздік қордың бар мүмкіндігімен және мол байлығымен қайта жасап шығу нәтижесінде ол екінші бір халықтың әдебиетіне тәржімалық шығарма болып қосылып қана қоймайды, нағыз түпнұсқаның қызметін атқарады.

Көптеген аудармаларда әдеби тіл нормасы шеңберінен шығып кетушілік, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфографиялық, орфоэпиялық ережелерге жеткілікті көңіл бөлмеушілік жиі кездеседі. Аударма тілі түпнұсқаның рухын, стильдік сипатын толық сақтауы тиіс. Түпнұсқада жоқ көркемдікті, мәнерлілікті, бейнелілікті аудармада жасау қажет емес. Бірақ аударма тілі жұтан, қарабайыр, солғын болмауын ескерген жөн.

Әрбір көркем шығарма – белгілі бір дәуірдің жемісі. Мысалы XII немесе XV ғасыр туындыларының тілі өзгеше, оны сол уақыттың тілімен бүгінгі күнге түсінікті әрі көркем, сапалы жеткізу – өте ауыр іс. Сондықтан оны сол үлгіде немесе біздің сөйлеу тілімізге салып аударып жеткізуге болмайды.

Тілдік материалды грамматикалық, лексикалық, стилистикалық және басқа құралдарды шығармашылық түрде аудармада дұрыс пайдалану түпнұсқаның идеялық-көркемдік мазмұнын дәл жеткізуге мүмкіндік береді.

Жоғарғы дәрежедегі жақсы аударма жасау аударма тілінің тазалығымен, биік мәдениеттілігімен тығыз байланысты. Бірінші кезекте ол түпнұсқа деңгейінде аудармада пайдаланылатын барлық лексика-фразеологиялық және стилистикалық құралдардың табиғи түрде қажеттілігіне қатысты. Аудармада әдеби тіл нормалары сақталып, барлық грамматикалық түрлері талапқа сай тиімді қолданылуы тиіс. Әрбір тілдің өзіндік заңдылығы, қолданылу ерекшелігі бар. Мұны аудармашы мұқият ескеруі керек.

Аудармашының басқа да ерекшеліктерімен бірге, терең теориялық білімі, әрі филолог маман, зерттеуші, сыншы ғалым болу міндеттілігі де аударылатын әдеби шығарманың көркемдік құндылығына жету талабынан туады. Аудармашы аудармадағы әрбір сөздің, тіркестің тілдің логикасы мен эстетикасына бағынуына көңіл бөліп, оқырманның түпнұсқаны ана тілінде жазылған төл туындыдай әсерде қабылдайтындай дәрежеге жеткізуі керек.

Басқаша айтқанда, аударма түпнұсқа тәрізді оқырманға көркемдік-идеялық мазмұнымен ғана емес, эстетикалық тұрғыдан ықпал етуі тиіс. Аударма тәжірибесінде түпнұсқа тілі және аударма тілінің жалпы және қызметтік өзгешелігін білу маңызды. Бұл аудармашыға аталған тілдерде анағұрлым сәйкес, баламалы сөз, тіркес түрлерін дұрыс сұрыптауға мүмкіндік береді. Ол бір тілдің механикалық тасымалын екінші тілге апарудан, аударма тілінің нормасын бұзудан сақтандырады. Сөйтіп, түпнұсқаны аударуда соның көркемдік құндылығына сәйкес сөз мәдениетінің деңгейіне жетуге ықпал жасайды.

Тіл мәдениеті әрбір ұлттық тіл заңдылығында оны орынды пайдалануды талап етеді. Аударма мәтіні әдеби тілдің нормасына лайық үйлесімділікке жетуі тиіс. Түпнұсқадағы автор ойын

жеткізу үшін соған сәйкес сөздер мен тіркестер, балама табу, тілдік құралдарды дұрыс сұрыптап, қолдана білу маңызды. Аударма тәжірибесінде ойды жеткізуде бейтарап тілдік құралдарды пайдалану кездеседі. Бұл авторлық мазмұндауға өзге тілді араластыру болып шығады. Мұның өзі түпнұсқаны аударуда сәйкессіздік және түсініксіздік туғызады.

Сөз мәдениеті аудармадағы орфографиялық ережелер мен тілдің орфографиялық бірлігіндегі нормаларды сақтауды талап етеді. Оны бұзу сөздің мағынасын бұрмалауға әкеп соғады. Бір сөз атауы әртүрлі тілде әрқалай бейнеленеді, айтылады. Сөз – адам жандүниесінің кілті, ол адам мінез-құлқын, жаратылыс бітімін, мәдениетінің деңгейін, ұлттық ерекшелігін, сондай-ақ болмыс даралығын танытады.

Эмоционалды-экспрессивті және бейнелеу құралдары – көркемдік шығарма түрлерінің қажетті бөліктері. Олар шығарманың эстетикалық құндылығын арттырумен бірге, көркемдік ықпалын күшейтеді, сондай-ақ автор алдына қойған негізгі стилистикалық мақсаттың жүзеге асырылуына қызмет етеді.

Сөз мәдениеті – бұл тілдік құралдарды орынды, шебер, мақсатты түрде пайдалану, қажеттілігінше дәл қолдана білу. Аударма жасау барысында немесе аударма шығармаларын редакциялау кезінде мұның өзіндік ерешелігі мен мән-маңызы айқындала түседі. «Қалауын тапса қар жанар» демекші, аударма шығармашылығында әр сөздің өзіндік ерекшелігін біліп, оны түпнұсқа мәтініне сәйкес таңдау, дәл де ұтымды қолдану мәні айрықша.

Сөз мәдениеті эстетикалық ықпалды күшімен адамның ғылыми және көркемдік ойларын жетілдіру ісінде маңызды рөл атқарады. Ол ойлардың өзара жалғастығы жағдайында, логикалық ережелер мен әдеби тілдің нормаларына сәйкестік негізінде тілдік бейнелеу құралдарын шебер, орынды пайдалануды талап етеді. Сөз мәдениеті – адамның жалпы жоғары мәдениеттілігін, оның туған тіліне деген сүйіспеншілігін айқындайды. Сөз мәдениетін құрметтеу арқылы аудармашы өз тілінің бұрмаланбауына, аудармада қалай болса солай, орынсыз, қарабайыр түрде қолданылып кетпеуіне зор көңіл бөледі. Аудармадағы тіл байлығы, сөздік қордың молдығы сөз мәдениетінің жоғарғы дәрежесін көрсетеді.

Көркем аудармада да жалпыхалықтық әдеби тілдің қолданыс

ауқымы кең. Көркем аударма тілі мен төл әдеби тілдің арасында айқын айырмашылық бар. Жекелеген жазушылардың сөз қолданысын әдеби тілдің мүмкіндігін көрсетудің үлгісі деп санауға болмайды.

Көркем аударманың міндеті көркем тілдің барлық байлығын пайдалана білу және сол арқылы түпнұсқаның көркемдік құндылығына жету болып табылады. Аудару процесінде негізінен бірінші түпнұсқа мәтіні, екінші аударма мәтіні жүзеге асырылады. Аударманы іске асыратын тіл – аударма тілі. Ал көркем аударма шығармасында аударма тілінің мәнерлі, жүйелі қолданылуы, баламалардың сәтті таңдалуы аударылатын шығарманың мазмұндылығын, көркемдігін, эстетикалық әсерін арттырады. Түпнұсқа мәтіні мен аударма мәтінінің мағыналық түр жағынан сәйкестігі балама саналады. Жақсы аудармашы шығарманы халық тілінің бар байлығымен әдемі, мәнерлі жеткізуді көздейді.

Аударма тілінің нормасын сақтау Европа ғалымдарының үнемі назарында болды. Мәтін аударылатын тілдің нормасына сәйкес келуі керек деп есептелді. Шекспир трагедияларының классицистикалық аудармаларында поэзия мен проза араласты, комикалық жағдайлар трагедиялыққа ұласты, шығарманың көркем, бай тілі орнына қатал да қарапайым сөйлеу лексикалары қолданылды. Сөйтіп трагедиялардағы уақыт, орын және іс әрекет бірлігі бұзылып кетті.

Кез келген аударма түрлері, мейлі әскери, ақпараттық, ғылыми, саяси, тарихи немесе көркем аударма болсын екі тілдің өзара байланыс заңдылықтарына сүйенеді, аударма мәселесі әркез тіл білімі саласында шешіледі. Аударма теориясы кей жағдайда әдебиеттануға, әдебиет тарихы мен теориясына да жақындайды, осы байланыс бойынша ол лингвистикалық пән ретінде оның қызметін ауыстырмайды. Аударманың да лингвистикасы бар. Жалпы, аударманың жақсы жасалуы – екі тілді оның лексикологиясын, синтаксисін, грамматикасын, стилистикасын терең меңгеруде.

Аударма ісінде ең үздік тілдік құралдарды таңдау түпнұсқаның көркемдік элементтерін қайта жасап шығуға негізделген. Аудармашы ең алдымен түпнұсқаның тілдік ерекшелігін емес, автор тәрізді шығарманың көркемдік-идеялық негізін беруге

тырысады. Сондықтан да мұнда екі тілді терең меңгерудің маңызы зор. Түпнұсқа тілі мен аударма шығармасы жасалатын тілді барлық лингвистикалық заңдылықтарымен, стилистикалық, лексикалық, синтаксистік, грамматикалық құрылымдарымен жақсы білетін аудармашы жақсы аударма жасай алады. Бұлар аударманың сапалы орындалуына мүмкіндік туғызады. Аудармашы сөз, тіркес қиындығына тәуелденіп қалмайды. Аударма процесінде мәтін мағынасын толық жеткізудің жолын таба біледі. Оған түпнұсқа мәтініне сәйкестіктегі тілдік құралдар іздестіру жеңіл. Мұндай жағдайда аударма сәтті, шынайы, құнды жасалары айқын. Аудармада түпнұсқаның көркемдік элементін барынша дәл, айқын жеткізу үшін анағұрлым мол тілдік құралдарды дұрыс таңдап алудың мәні терең.

Көркем аударма – көркем шығармашылықтың бір саласы, ол тілдің заңдылықтарына сүйенеді. Сөйлем – шағын мәтін. Ол алуан, күрделі ойлардан құралады. Аудармашы да, аударма шығармаларын өңдейтін әдеби өңдеуші де мәтіннің 4 өлшемін білуі керек: 1) мәтіннің атауы (аталған мәтінде сөз не жайында болып жатқаны); 2) мәтіннің қызметі (мәтіндегі автор көздеген мақсат); 3) мәтіннің прагматикасы; 4) мәтіннің жоғарғы құрылымы (яғни бір-біріне өзара ықпал ететін лексика мен синтаксистің біріктірілуі) (А.Д. Щвейцер). Прагматика тіл білімінде кең ұғымға ие. Екі тілдің бірлігі мен сөз өнері шығармаларында коммуникативтік процес, олардың әралуан трактовкасы. Аударманың прагматикалық нормасы оның құндылығын қамтамасыз етеді. Мәтіннің прагматикалық мәні оның эмоцианалдығында, экспрессивтілігінде стилистикалық сипатында.

Тіл нормасы, адамдардың өзара қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасып, жүйеленген, халыққа ортақ, кең қолданыстағы тілдік құбылыс. Тіл нормасы – тарихи құбылыс. Өйткені, халықтың өсіп өркендеу, тіршілік кезеңдерімен байланысты. «Тіл нормасына» қоса «Әдеби норма», «Әдеби тіл» терминдері айтылады. Әдеби тіл нормасы жазу мәдениеті арқылы жаңарады, жетіледі. Әдеби тіл – сөйлеу және жазба тілде әбден қалыптасып жиі қолданылатын тілдік құралдар жүйесі.

Көркем аударма түпнұсқа мен аудармашылық шығарма саласындағы сөз мәдениетін жетілдіруге атсалысады. Аударманың

биік көркемдік дәрежеде орындалуына аудармашының салыстырмалы стилистиканы жете меңгеруі тиімді. Ол – аудармашыға көмектесетін басты құрал. Жазушыға – қалам, суретшіге – қылқалам, мүсіншіге – қашау қандай қажет болса, аудармашыға да ол сондай қажет. Салыстырмалы стилистика негізінде түпнұсқа тілі мен аударма тілінің барлық лингвистикалық заңдылықтарын, тіл білімінің салаларын жетік білу көзделеді. Ең бастысы, аудармашы ұлттық тілдің бар байлығын жеткілікті қолданған жағдайда, бірде-бір орашалақ орамдар, түсініксіз тіркестер, мағынасы бұлдыр сөздер туындамайды. Мінсіз аударма жеңіл оқылады. Мүдіріп, кідірмейсіз. Авторы бейне сол ұлттың тілінде жазғандай әсер қалдырады, сүйсініп, мейірленіп оқисыз.

Аудармада сөз нормасын, мәдениетін дұрыс сақтамаудан көркем бейненің эстетикалық, рухани болмысы әлсіреп, шығарма мазмұнының солғындауына әкеп соғады. Сондықтан аудармашы екі тілді де жан-жақты, терең білуі тиіс.

Тіл байлығы – ой байлығы. Аударманың бай сөздік қорымен, стилистикалық-семантикалық, лексикалық сипатымен көрінуі – тілді шебер меңгерудің ықпалы. Тілдік норма әдеби тілдің тұтастылығымен ортақ түсініктілігін сақтауға ықпалдасады. Бұл әдеби тілді диалектілерден, әлеуметтік және кәсіби жаргондардан, қарапайым ауызекі сөйлеу тілінен қорғайды. Бұл жағынан келгенде мәдени қызмет атқарады. Әдеби тіл нормасы орфоэпиялық, грамматикалық және лексикалық нормаларды үйрену арқылы меңгеріледі.

Аудармада тіл мәдениетін сақтауда стилистиканың орны ерекше. Сөйлеу мәдениеті ұғымында да тіл нормасы өзекті мәнге ие. Демек, жазбаша аудармада, әсіресе көркем аудармада тіл нормасын сақтаудың өзіндік рөлі болса, ауызша аудармада да тілдің нормасын қалайда сақтауға ұмтылу жөн. Әдеби тілдің нормасын сақтаудың басты негізі – сөйлемдерді грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс құрай білу. Сондай-ақ өзара қарым-қатынас барысында сөздегі этикалық норманы сақтау да маңызды. Яғни, сөз сөйлеу этикасы (әдебі) адамгершілікке, ұлттық-мәдени дәстүрге, сыпайы, сыйластық қарым-қатынасқа негізделеді. Сондықтан ауызша аудармада қандай жағдайда да сөйлеуші адамның атақ-дәрежесі, жас ерекшелігін ескеру

қажеттілігі байқалады. Көркем аудармада да осыған көңіл бөлу қажет.

Түпнұсқадағы көркемдікті сақтаудың маңыздылығы да – тіл байлығын орынды, сәтті тандап қолдана білуге байланысты. Мұның өзі ұлттық тіл нормасын сақтауға келіп тіреледі. Көркем аудармашы үшін әдеби тілді барлық заңдылықтарымен, ережелерімен білу міндет. Тілді терең білу аудармаға әдеби қатынас жасау ретінде оның айрықша әдеби қызметіне негізделген мағыналық стильдік және бейнелеу сипатындағы құралдарын жеткізу саналады. Алайда көркем ойдың әдемі, мәнерлі жеткізілуі ұлттық тіл байлығын шебер қолдана білумен маңызды. Түпнұсқаға жақындық оның негізгі әуезділігін қайта жасау деген ұғым. Бұл мәтін дәлдігі, көркемдігі, интонация, әуез, бар стилдік сипаттарының түпнұсқаға сәйкес берілуі. Әр жанрдың табиғатына сай тілі де сол деңгейден табылуы тиіс. Көркем шығарма тілі өзінің сұлулық, бейнелілігін, әуезділік, әсерлілік сипатын жоғалтпаса керек. Ал ғылыми тіл дәл де айқын, түсінікті де ықшамды болуымен ерекшеленеді. Публицистикалық тілдің ақпараттық, коммуникативтік әрі мәнерлі де нақты, жинақы жүйесі сақталуы қажет.

Басқа тілдегі фразеологияның көшірмесін дәл беру мүмкін емес. Әрбір тілдің өзіндік синтаксисі бар. Аудармашы түпнұсқамен, яғни шет тіліндегі мәтінмен мұқият таныса келіп, оны өз тілінде барынша дәл жеткізуге күш салады. Ұлттық тіл логикасы мен эстетикасына бағына келе, аудармашы әрбір тіркестің өз тілінде мағыналық реңк табуына ұмтылады.

Қазіргі аудармашылардың айтуынша, түпнұсқаның синтаксисін аудармашы меңгеруге тиіс емес, керісінше аудармашы өзінің ұлттық тілінің синтаксисін еркін меңгеруі тиіс. Бұған айтар ойымыз түпнұсқа синтаксисін білу керек. Бұл стильді дұрыс жеткізу жолы.

Аудармада сөз мәдениетін сақтау сөзді дұрыс айту, ойды дәл жеткізу, бәрінен бұрын, тілдің грамматикалық нормасын мұқият меңгеру болып табылады.

Аударма шығармаларының күрделенуі соған сәйкес грамматикалық категорияның болмауы салдарынан туындайды. Аударманың грамматикалық нормасының бұзылуына бастайтын бір себеп сөз қолданылудағы грамматикалық ережелерге мән берілмеуі, ескерілмеуі. Аудармашының ой-мақсатының дұрыс

жүзеге асуы – сөздің түрін тандаудан, баламалық мағынаны ұтымды үйлестіре білуінен, оның грамматикалық категорияларын сұрыптап, саралап қолданудан.

Аудармашы үшін тіл білімінің заңдылықтарын филологтан кем білмеуі қажет. Жақсы аудармашы болғанымен, аударма тілі нашар, қарабайыр, солғын жасалса, бұл – үлкен қателік. Сондықтан лигвистиканың бар заңдылықтарын жетік білу маңызды.

Аударма ұлт пен ұлтты, мәдениет пен мәдениетті жақындастырудың басты рухани құралы ретінде барған сайын маңызын арттыруда. Аударманың айрықша қажеттілігін егемен еліміздің қоғамдық, мәдени өмірі, ғылымы барған сайын айқын сезінуде. Осы тұрғыдан келгенде көркем әдебиет аудармасына да уақыт процесіне сай жаңаруға, толығуға, оқырманның рухани, эстетикалық талғам-талабын өтеудің жаңа биігіне көтерілуге бетбұрыс жасау қажеттілігі зор.

Аударма бір ғана көркем әдебиеттің даму деңгейімен өлшенбейді, басқа түрлі ғылым салалары жетістіктерінен де көрінеді. Адам бойында адамгершілік қасиеттер мен рухани құндылықтардың да берік қалыптасуын көркем әдеби шығармаларымен қатар басқа халықтардың мәртебесін, көтерген жекелеген тағылымдық, тәрбиелік еңбектер, атап айтқанда философия, тарих, этика, эстетика, мәдениеттану, логика, психология, өнертану т.б. тың еңбектердің, маңызды жаңа ғылыми зерттеулердің аударылуы да зор ықпал жасайды.

Аударма – әртүрлі әдеби жанрларды байытады, олардың жаңа қырын ашады. Көркем аударма стильдік, тілдік байлығы композициялық, мазмұндық, эстетикалық сипаты тұрғысынан, жоғары деңгейде жасалуы тиіс. Аударма теориясы тұжырым-дағандай, көркемдік дәлдікте, сәйкестілікте әрі уақытымен үндес жасалғанда, ол әдебиеттің жетістігіне айналады. Аударма тұпнұсқаның бар көркемдік, эстетикалық сұлулығын, тіпті әуездік-ырғақтық кереметтілігіне дейін жеткізуі керек.

Аудармашы аударма өнерінде ақынның бейнелеу әлеміне, тіл байлығына, сипаттау сұлулығына, көркемдік кеңістігіне еркін бойлай отырып, көп нәрсе үйренеді, шығармашылық ізденісін жетілдіреді. Суреткер талантының құпия сырларына қанығады. Тәжірибе толыстырады. Көркем шығарманың аудармадағы тәжірималық тағдыры кейде сәтті, кейде сәтсіз де болады. Сәтті,

табысты болуы – аудармашының шеберлігі мен тәжірибесін аянбай жұмсап, түпнұсқаны биік көркемдік деңгейінде құрылымдық элементтерімен тұтастай оқырмандарға жеткізуі болса, сәтсіздігі – жақсы шығарманың нашар аудармашы қолынан шалағай, жарамсыз дүние болып шығуы. Кейбір түпнұсқалық туындылар жақсы аударылуымен тұтастай немесе кейбір сюжет, эпизодтарымен басқа шығарманың композициясына жаңаша мазмұндық, көркемдік сипатта енеді. Әлем аударма тәжірибесінен бұған көптеген дәлелдер бар.

Жоғары көркемдік сападағы аударма – ұлт мәдениетін өркендетумен бірге, әдебиеттің дамуына өлшеусіз ықпал етеді, ұлттық тілді байытады, өзге халық туралы таным-түсінікті кеңейтеді. Көркем аударма бұл – автор талантымен бәсеке түсу, көркем шығармашылықты меңгерудің, қабылдап танудың, бағалаудың жарқын үлгісі, ой мен ойдың, сөз бен сөздің сезімталдық сипатындағы сайысы. Бұл үлкен шығармашылық өнер ғана емес, ұлт әдебиеті мен автор шығармашылығы алдындағы маңызды сын.

Аудармаға да қатаң талап талғаммен қараған дұрыс. Оқырманды тартатын, қызықтыратын туынды кезек күттірмеуі керек. Аударма жетілдірілген сайын ол соншалықты күшті әрі маңызды, ал көбейген сайын соншалықты бір ұлттың дәстүрі екіншісімен терең ұштасады, әдебиеттердің өзара ықпалдастық процесі пәрменді жүреді. Аударма – халықтар арасындағы мәдени қарым-қатынастың рухани қоғамдық, тарихи байланыстың ежелгі түрі. Әдеби ортада аударма жеке авторға ықпал ету, жаңа шығармашылық процес қатынасында жалғасады.

Ұлт талантына құрмет, ұлтқа қызмет ету, бір халықтың ұлттық мұрасын өз елінің игілігіне айналдыру жолында аянбай, талмай еңбек еткен аудармашылық шығармашылық қай кезеңде биік бағаланады. Бүгінде М.Әуезов арқылы Абайды таныса, Ш. Айтматов туындылары арқылы әлем оқырмандары қазақ, қырғыз халқының өмірінен, тұрмысынан хабардар болуда.

Аударма қай кезде де идеологияның маңызды бөлігі саналған. Бірінші дүниежүзілік соғыс Батыста аударманың кең таралуына ықпал етті. Мұндай бағыт – жауды «көркем шығарма» арқылы «танып, білу». Кейбір аудармалар нысаналы түрде орындалды, кейбіреуі үгіт-насихат мақсатында әдейі жасалды.

Әрбір елде аударма және де қуатты идеологиялық қару ретінде қандайда бір оның маңыздылығы жаңа мәдени кезеңнің басталуында ерекше үлкен рөл атқарады. Аударма әр дәуірдің идеялық-эстетикалық талаптарына сәйкес орындалады. Мұндай жағдайда аударма өткенді қазіргі уақыттың қызығушылығы үшін қайта жаңғырту негізінде пәрменді мәнге ие болады. Аударма мәңгілік қатып қалған дүние емес. Қоғам дамуына, өркениеттің өзгерістеріне орай үздіксіз жаңарып-жетіліп отырады. Өйткені уақыт, заман өзгереді, соған орай адамдардың дүниетанымы, көзқарасы да өзгеріп отыратыны заңдылық. Осыған орай аудармашының да тұжырымдары, сипаттары үздіксіз өзгеріп, жаңарып отырады. Осылайша бір шығарманың бірнеше аудармасы жасалады. Бұл әдебиетте жиі қайталанатын жайт. Бірақ әр аударма өз уақытының талабына сай болуы керек, басқасын қайталамауы тиіс. Өз уақытына сәйкес аударма оқырманынан лайықты бағаланады.

Жалпы аударма қашанда өз уақытының ғана емес, келер кезеңдердің де қажетіне жарап, рухани игілікке ұласады. Дәуір-заман өзгергенмен, жақсы аударманың маңыздылығы көркем шығарманың рухымен бірге тыныстайды. Олар белгілі бір әлеуметтік дәуірде жасалады, әрі сол дәуірдің идеялық қаруы саналады. Сондықтан да, ол – өміршең, жасампаз. Өйткені түпнұсқаның шығармашылық ұзақ өмір сүруі оның идеялық және көркемдік құндылығында. Аударма шығармасының осы құндылығы сақталғанда ғана ол өзге халықтың рухани жемісіне айналады.

Ұлттар арасында дәстүрлі түрде аударма жасау кеңестік идеологияның негізгі бағыттарының бірі болды. Қазір бұл үрдіс ТМД елдеріндегі экономикалық-әлеуметтік жағдайдың ықпалынан әдеби дамудың тежелуіне байланысты бәсеңсіп қалды. Алайда, орыс аударма өнері көркем шығармалар болсын, басқа ғылым, өнер салалары аудармасы болсын жан-жақты жандану үстінде. Өлем көркем әдебиетінің үздік үлгілері мен аударматануға қатысты зерттеу еңбектерін сол халықтың тілінен ана тілімізге тікелей аудару ісін жеделдету маңызды. Еліміздің экономикалық дамуының алдыңғы қатарында мәдениет, ұлттық әдебиет жүруі тиіс. Осы мақсатта аударманың барлық саласын жетілдіру – білім

мен ғылымды, мәдениетті жаңа деңгейге көтеру мүмкіндігіне жол ашады.

1.2.4 Газеттік-публицистикалық аударма

Газет-журналдардың мәтіні кең ауқымды. Түрлі ақпараттарға, мәліметтерге бай. Оның негізгі мақсаты – жаңа мәліметтерді, тың деректерді, тосын оқиғаны оқырмандарға жеткізу. Мұндай мәтіндер әр алуан сипатта: қысқаша ақпараттық хабарлар, ресми хабарлар, мақалалар, шағын және кең көлемді сұхбаттар, тақырыптық әрі белгілі бір мәселеге қатысты мақалалар, хабарландыру, репортаж т.б. түрде беріледі. Алайда газет-журналдың қалыптасқан өзіндік бірыңғай, дербес стилі болады. Спорт газеттерінде спорттық стиль қалыптасқан сөз қолдану үлгісі болса, мәдениет баспасөзі эстетикалық, өнер ғылымы мәтіндеріне негізделеді. Әр саладағы баспасөздің өзіндік мақсат-мүддесі, идеологиялық нысаны, тақырыптық бағыт-бағдары қалыптасады.

Газет-журналдар мәтінінің тілдік мағынасының құралы белгілі бір дәрежеде дайын күйдегі, кең қолданыстағы тіркестер, сөздер саналады. Газет-журналдардың мәтіні – толығымен нысаналы түрдегі когнитивтік ақпарат. Бұл тілдік құралдарының контексіне еш тәуелсіз ұғымдар түрінде сипатталады: бұл сандық мәліметтер, кісі атаулары, лауазымдары, атақ, дәрежелері, фирма, мекеме, ұйым, кәсіпорын, шаруашылық, географиялық атаулар.

Газет-журнал мәтіндерінде негізінен стилистикалық-тілдік жазба әдеби тіл нормасы қолданылады. Кейде ауызша сөйлеу тілі де қолданылады. Бұл кейіпкер сөздерін шығармаға автордың композициялық-идеялық мақсатында пайдаланылады. Сұхбаттарда да ауызекі тіл араласады. Бұл қалыпты жағдай. Оны түзетіп, әдеби өндегенмен, бірақ түрлендіріп, әсірелеп, әдеби үлгіде қайта жасау жасандылыққа апарды. Әрі кейіпкер тілін, ойын бұрмалау саналады. Аудармада осы жай ескерілуі тиіс. Сонымен бірге баспасөз материалдарында тұрақты сөз тіркестері, кәсіби сөздер, салалық терминдер, нақыл сөздер жиі кездесетіндіктен, аудармашының біліктілігі, білімділігі талап етіледі. Газет-журнал мәтіндерінде дерек, мәліметтерді бұрмалауға, тастап кетуге болмайды. Ресми ақпараттарды аудару негізінде ондағы мәтін

тұтастай сақталуы дәл жеткізілуі міндеттелінеді. Шағын хабарға аудармашы аты-жөні қойылмайды. Ол ұжымдық еңбектің нәтижесі әрі баспасөзге ортақ ақпарат саналады.

Үлкен көлемдегі танымдық, ғылыми-көпшілік, мәдени, әдеби мақала, зерттеулерде ой қайталанған жағдайда әрі оқырман талғамын ескеру негізінде, мәтінге қысқартып, ықшамдау қажеттілігі туады. Тұрақты сөздердің мағыналық байланысын, астарлы ойын аңғарып барып аудару тиімді. Газет-журнал мәтіндерінің тағы бір ойландыратын мәселесі – астарлылығы. Кейде журналистер оқырманға таныс кітаптардан, кинофильмдерден, мультфильмдерден, белгілі әндерден, дыбыс және жазба жарнамалардан дайын мәтін алып пайдаланады. Кейде ойда сақтала бермейтіндіктен, бұрмалап, өзгертіп қолданатын да жағдай кездеседі. Бұқаралық ақпараттың барлық көздерінде кең ауқымды ауызекі, контекст мүмкіндігінше пайдаланылады. Аудармашы оны қайта аударуға әрекеттенгеннен гөрі, дайын аудармасы болса, толық мәтін сипатында енгізгені дұрыс. Кейде ондай мәтін түпнұсқада өзгертіліп, автордың ыңғайына негізделсе, аудармада дұрыстығын көрсете отырып, түсінік жасай кеткен де орынды.

Газеттік-ақпараттық мәтінде көзге үйреншікті, дағдылы сөздер қолданылады. Бұлар көбінесе шет тілінен енген сөздер. Мысалы *офис, супермаркет, лизинг* т.б. дағдылы сөздер **ақпараттың өзектілігін** әрі **оқырманның мәтінге деген сенімділігін** арттырады. Мұндай жағдайда аудармашы лексикалық компенсация жағын ойлап, дәл баламасын таба білуі қажет.

Сұхбаттағы, авторлық мақалалардағы жасырын комизм үлгісі – иронияның, әзіл-сықақтың, әжуаның астарын аңғарып, бұзбай жеткізу – публицистикалық аудармашы шеберлігі. Публицистикалық аударма бірлігі – сөз, сөз тіркесі, сөйлем. Аудармада барлық сәйкестік түрлерін табуға болады. Жалпы публицистикалық аударманы жақсы меңгеру – көркем аударма жасауға әзірліктің тиімді түрі.

Ғылыми-көпшілік материалдарының мәтіндерінде терминдер жиі болмаса да кездеседі. Ақпараттың тығыздығы ғылыми мәтінге қарағанда сирек, сондықтан қысқартылған сөздер мен түсіндірмелер, жақшаға алынып беріледі, сілтемелер аз болады.

Бейтарап жазба әдебиет нормаларының аясы да көзге көркем болғанымен, өзі де үнемі сақтала бермейді, бір жағынан сөйлеу стиліне де бейім келеді. Ғылыми-көпшілік мәтінде ғылыми мәтінмен салыстырғанда оқырманды қызықтыру идеясы басым. Сондықтан мұнда арнайы тілдік құралдар үстемдік етеді. И.С.Алексеева жіктеуі бойынша олар мыналар:

1) оқырманды автормен байланыстыратын әсер, бірінші жақтан баяндау, әңгімелесу және қарапайым сөйлеу лексикасы, шешендік сауалдар оқырманға тікелей назар аудартады;

2) эмоционалдық-бағалау құралдары. Эмоционалдық-бағалау коннотациясымен бірге лексика; инверсия, сөйлемнің бағалау сыңарларын атап көрсету т.б.

3) басқа көздерден мәтінге қағида, дәйектеме енгізу. Бұл ғылыми-көпшілік мәтінге жіктемелік белгілері бойынша қарама-қайшылықтағы поэтикалық және прозалық көркем шығармалардан, ғылыми мақалалардан т.б. көптеген түрлерінен үзінділер енгізу.

4) фразеологизмдер мен БАҚ-тағы қызметіне қатысты орындалатын қызметтегі тұрақты сөз тіркестері мен образдық дайын үлгілер. Олар мұндағы шығармалар мазмұнын қабылдауды жеңілдетеді. Оған үйреншікті бейнелілік (образдылық) қатар енгізіледі. Тұрақты сөз тіркестерінің түрін өзгерту жолы жиі пайдаланылады.

5) тосын пәрменділігі, актуалдық бояу мен комизм тудыруға арналған сәйкеспейтін тілдік құралдардың «қақтығысы». Тосын пәрменділігі басты назарды белгілі бір ойға аударатындығында, әжуа мен комизм эмоционалдық аражіктің құрамды қызметін атқарады да, күрделі материалды қабылдау кезінде қолданылады (шағын әзіл әңгіме, күлдіргі жай, анекдот) [15].

Эстетикалық құралдарды жеткізудің де әралуан мүмкіндігін кіріктірген көркем әдебиеттегі шартты түрде ойластырылған кейіпкерлер енгізу, эпитеттер мен теңеулерді әсіресе метафораны пайдалану. Жоғарыда аталған түпнұсқадағы тілдік құралдар аудармада тұтастай сәйкестікте қайталануы тиіс. Соған жақындайтын баламалар іздестіру де қажет. Бірақ барлық тілдік құралдарды сақтау шарт емес. Аудармада оқырман түсінік-талғамына, ой-қабілетіне бейімділік жағын ойластырған жөн. Қатаң түпнұсқалық мәтін деңгейінде де қалуға болмайды.

Қарапайым, жеңіл, еркін баяндау тәсілін қолдану аударманы жеңілдетеді. Жатық тілмен жасалған аударма көңілге қонымды, ойға оңай сақталады.

Газеттік-ақпараттық аударма – газеттік-ақпараттық мәтіндер аудармасы, арнайы аударма жанрларының бір түрі. Бұл газеттегі мәтіндерді аудару және публицистиканы аудару деп екіге бөлінеді.

Газет мәтіндерін аудару – түпнұсқаға деген дәлдік тұжырымын қатаң сабақтастыру негізінде жүргізіледі. Бұл көбінесе ресми ақпараттық хабарлар, саяси келісімдер, қаулы, жарғылар, қысқасы үкіметтік маңызды құжаттарда қатаң сақталынады. Газет мәтіндерін аудару мейлінше түпнұсқаға жақындықты қажет етеді. Сонымен бірге газеттік аударманың негізгі міндеті – түпнұсқаның мазмұнын беру. Сондықтан газеттік материалды аудару кезінде түрлі бейнелеу үлгілері (метафоралар т.б.) және басқа да әдеби тәсілдерін сақтау міндеттелінбейді. Газет-журналдардағы шағын қызықты хабарлар, материалдар, тосын оқиғалар мәтін аудару кезінде оны соған ұқсас басқа оқиғалармен немесе автор өзі жақсы білетін мәліметтермен, деректермен толықтыру арқылы тартымдылығын арттыруға да болады.

Мұндай аударма кезінде түпнұсқадағы тақырыпты қатаң түрде сақтап қалу қажеттілігі шамалы. Түпнұсқалық мазмұн деңгейінде қалмай, оқырманды бірден қызықтыратындай жасауға да болады. Газет-журналдық шағын танымдық материалдарды аударуда түпнұсқаға деген дәлдікке сүйену шарт емес. Дәлдік ресми ақпарат, саяси хабар, шолу, мақалалар аудармасында сақталады.

Егерде публицистикалық мәтін мазмұндаудың ықшамдылығымен, қысқалығымен ерекшеленіп, артық сөз қолданудан сақтандырса, онда аудармашы да баяндаудың сондай қысқалылығына жетуге ұмтылуы қажет. Публицистика мәтінінде күнделікті қолданылып жүрген сөздерге жиі жақындайтын терминдердің мөлшерлі қолданылуы кездескен жағдайда аудармашы онымен санасуы керек. Бұл мәтіндер элементті баспасөзде туған тілде негізге алынған терминологиямен пайдаланылады. Шетелдік публицистикаға тән сипаттағы бейнелілікті, сөйлеу мәнерлілігін, эмоционалдық реңктерді аударуда оны өзгертіп не болмаса үстірт мазмұндауға болмайды.

Публицистикалық мәтіндегі күрделі сөйлемдерді аударуға

синтаксистің айқындылығы айрықша маңызды. Сондықтан күрделі сөйлемді аудару кезінде түсініксіздікке ұрынудан сақ болған жөн. Қандай да бір бұрмалауға тап болмас үшін ұзақ, күрделі сөйлемді жеке қысқа сөйлемдерге бөліп аудару тиімді. Газет-журнал оқырманы неғұрлым қысқа, шағын, мағынасы айқын да дәл мәтін оқуды ұнататындығын ескеру қажет. Газет-журналдық аударма материалдарын редакциялау міндетті түрде түпнұсқамен салыстыру нәтижесінде жүргізіледі.

Публицистикалық ақпарат қоғамдық өмірдің өзекті мәселелері мен құбылыстарына арналады. Публицистикалық мәтіндер оқиғалық, ақпараттық, сыншылдық-талдамалық, саяси пікірталастық болып келеді. Ғылыми-ақпараттық мәтіні процесті, шындық құбылысын сипаттайды, түсіндіреді, талдайды, алдын ала пайымдайды, шындықты теориялық тұрғыдан дәлелдейді. Публицистикалық аударма таныстыру, ақпарат беру қызметін атқарады.

Газет-журналдардағы мәтіндер қысқа әрі кең, ауқымды түрде жаңа мәліметтерді жеткізуге негізделеді. Бұл мәліметтер әр алуан сипатты: қысқаша ақпараттық хабар (мақала), репортаж, тақырыптық мақалалар, хабарландырулар, сұхбаттар. Газеттік-журналдық мәтінді тарату түрінің біреуі эссе деп аталады. Мұнда ақпараттық мәтіннен гөрі сезімдік бағалау мәтіндерінің үлесі басым. Газеттік-ақпараттық мәтін – баспасөздің негізгі өзегі. Мұнда нысаналы когнитивті ақпарат басым. Ол тілдік құралдарының контекстіне қатыссыз сандық деректерді, жекелеген атау, есімдерді, фирма, ұйым, мекеме аттарын жеткізеді. Аудармашы мәтін құрылымын сақтағанымен, қажетті дерек, мәліметтерді бұзбай, жүйелі жеткізуі тиіс. Газет-журналдық мәтінде негізгі стилистикалық аяда кейбір ауызекі сөйлеу нұсқаларын қамтыған тілдік жазбаша әдеби норма айқын сипат алады. Газет-журнал мәтіндерінде айрықша жайт – журналистердің белгілі бір кинофильмдерден, мультфильмдерден, белгілі әндер мен дыбыстық және жазбалық жарнамалардан оқырмандарға кеңінен таныс жасырын және айқын тұжырымдалған тіркестік дайын сөйлемдік бөліктерді қолдануы. Бұл контексті аудармашы жете сезінуі тиіс. Дағдылы (модные) сөздерді лексикалық компенсация көмегімен аударуы тиіс.

Ж.Аймауытов «Газет тілі қалай түзеледі?» мақаласында публицистикалық аудармаға байланысты бірқатар келелі кеңес ұсынған. «Газетте ел хабарлары жақсы түсінікті, өз басынан шығарып жазған әркімнің сөздері де ұғымды. Ал, орысшадан аударылған, орысшаға жалғасқан сөздерге қарасаң томармен жүрген қазақ арбадай, миыңды, жүйкеңді түйгіштеп, зырқылдата жөнеледі. Қай жерде мүдіріп, қай жерде сүрініп қалам деп, қыпқып еткендей боласың. Газет оқушы орысшадан аударылған екенін қайдан білсін?», – деп [16, 112-б.], оқырманның аударманы оқығанымен ұға алмай қиналатынын, сөйтіп газет оқуға ынтасы кемітінін өз заманының баспасөз аудармасының мысалымен айқын дәлелдеген. Публицистикалық аударманың кім көрінгенге тапсырылмайтынын, журналистің бәрі де аудармаға бейім еместігін де ескертеді. «Орысшадан аударуға төселмеген жігіттерге, әрине, салғаннан мырсыңдай қып жазу қиын тиеді. Бірақ олардың аудармасын білетіндер қарап түзетіп отыруы керек. Ұғымсыз сөйлемдер өз алдына, бір сөзді әркім әртүрлі аударып жүреді», - [16, 114-б.] деп аударманы редакциялаудың, мәтіннің стилистикалық-семантикалық сапасын жақсартып, оқырман оңай қабылдайтын дәрежеге жеткізетінін тағы да атап өтеді.

Ж.Аймауытовтың тағы бір құнды ұсынысы: «Сөзді аударарда қай газет қай сөзді қалай аударып, қолданып жүргені еске алынсын. Солардың ұнамды сөздері де алынсын» [16, 115-б.]. Бұл – бүгінгі таңда маңызын жоймайтын пайымдау. Газеттік-публицистикалық аударма үшін ғана емес, жалпы аударманың барлық түріне, барлық саладағы аудармаға қажет. Олай дейтініміз, кейбір журналистер орыс сөздерінің баламалары тілімізде болса да, сөздіктер жасалса да, ескермейді, өз білгенімен аудара салады. Аударылған сөз сапалы, мағыналық дәлдікте шықса бір жөн. Кейде түсініксіз, мағынасы солғын шығады. Міне, дәл осы мәселені Ж. Аймауытов жақсы қозғаған. Баспасөздің қадірін кемітетін, тілдің бұзылуына бірден-бір себепкер – аударманың дұрыс жасалмауы. Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы аудармашылар немесе аударма бөлімі болуы тиіс.

Көсемсөз, публицистика – халықтың, әлеуметтің, қоғамның мұқтаждықтары мен қажеттіліктерін, күрделі мәселелерін қозғап, авторлық толғаныспен шынайы көрсететіндіктен де

рөлі үлкен. Танымдық, қызықты, тағылымды публицистикалық аудармалардың да газет-журналдарда орын алуы оқырманды басқа әлемнің тыныс-тіршілігімен таныстырады. Әрі басқа ел баспасөзінің даму бағытын да көрсетеді. Публицистикалық аударма газеттің мазмұнын байытады, оқырманды тартады, баурайды. Аудармашылық құштарлықты ұштайды. Жаңа, тың дүние болып баспасөзге енеді.

1.2.5 Ғылыми-көпшілік және ғылыми техникалық аударма

Ғылыми-көпшілік және ғылыми техникалық аударма аса күрделі, қиын, арнайы маманданған, тәжірибелі аудармашының ғана қолынан келетін іс. Мұндай аударма мәтіндерін шет тілдерінен немесе орыс тілінен аударғанда қазақ тілінің мүмкіндіктеріне толық сәйкестікте әрі мейлінше дәл аудару қажет. Егер автор ежелгі кезеңдерде өмір сүрген болса, онда сол дәуір тілінің бар ерекшелігін, сипатын оқырман сезіне алатын дәрежеде жеткізу маңызды.

Ғылыми аударма және ғылыми-техникалық аударма түрі бар. Бұлардың аудармасын жасау үшін аудармашының алдымен ғылыми-техникалық ақпараттан хабардар болуы тиіс.

Ғылыми-техникалық ақпарат үш ағымға бөлінеді:

1) Патенттік әдебиет – ақпарат алмасудың негізгі түрі, қалай болғанда да ол ғылым мен техника саласындағы жаңа дүниенің бәрі патент сипатында және оның туындылық түрінде ресми құжатталынып тіркелінеді.

2) Ғылыми-техникалық ақпарат алмасу үшін арнайы тағайындалған мерзімдік кезең, мәселен, салалық бюллетендер, мазмұнды рефераттар, түйіндеме және атауы, салалық ғылыми-техникалық журналдар, арнайы сипаттағы пікірталастық өзекті мәселе көтерген және есептік мақалалар, тақырып атаулары тізімделген библиографиялық көрсеткіштер, өнертапқыштық және өндіріс өнімдерінің заттары, сондай-ақ аталған сала бойынша мазмұндағы түйіндеме мен тақырыптық шолу.

3) Әртүрлі мерзімдік және мерзімдік емес басылымдар және басқа да ғылыми-техникалық алмасу үшін арнайы бекітілмеген, алайда осы мақсатта пайдалана беруге болатын ақпарат көздері:

мысалы арнайы кітаптар мен журналдар, жарнамалық материалдар, нұсқаулар және сол тектес арнайы ақпараттық көздер.

Ғылыми және техникалық материалдардың терминологиямен сәйкестік табуы аудармашыдан терминологияны өте жақсы білумен қатар, аударма процесінде өзара қызмет жасайтын екі тілдің лингвистикасын, тілдік құрылымын жақсы білуді талап етеді. Оларды орынды, дұрыс қолдана білу аудармашының қабілеттілігіне қатысты. Мұндағы айрықша маңызға ие болатын белгілі бір тілдегі сәйкесетін реалийлер мен терминологиялық баламалар болмаған жағдайда аудармашылық тәсілдер мен әдістемелерге сүйенудің орны бөлек.

Ғылыми-техникалық сипаттағы арнайы мәтіндер аудармасы арнайы қызметтік әдістемелер арқылы жүзеге асырылуымен бірге, көркем әдебиет аудармасынан дәлдігімен, ықшамдылығымен, қысқалылығымен, айқындылығымен, жинақылығымен ерекшеленеді. Ғылыми аударма термині жиі қолданыла отырып, өзінің мағынасы жағынан «ғылыми-техникалық аударма» терминімен сәйкеседі. Дәл сондай мағынаға техникалық мәтіндер аудармасы да ие болады.

Ғылыми және техникалық мәтін белгілі бір ғылым, техника саласына негізделеді. Кез келген ғылыми, техникалық мәтін зерттеу еңбекті ғылыми түрде мазмұндауға арналған қалыпты сөздер жиынтығымен, ережелермен, қосымша белгілер жүйесінің бай қорымен бір-бірінен ерекшеленеді (бұған техникалық мәтін, түрлі схемалар мен сызулар қосылады). Ғылыми мәтінді жазудың қатаң заңдылығы бар. Белгілі бір синтаксистік, морфологиялық құрылымдары, бірыңғай орамдағы сөздер, бірыңғай стиль қалыптасқан. Мұнда басы артық сөз болмайды. Әрқайсысы қаланған кірпіштей өз орнында тұрады. Әр сөз ғылыми, техникалық шығарманы сипаттау, талдап түсіндіруге бағытталады. Ғылыми мәтіннің когнитивтігі ақпаратты жеткізуге арналған. Мұндағы сөйлемдер құрылымы күрделі және олар сөз жасау моделі бойынша құрылады. Әр сөздің деректілігі, ақпараттық мағынасы бар. Ең бастысы терминдер жиі кездеседі. Терминдерді бар мағынасындағы сәйкесетін баламалармен аудару керек. Мағыналық жақындықтағы сөздер термин қызметін атқара алмайды. Мұнда терминологияның жалпы ғылыми қабатын құрайтын лексикалар

қолданылады. Ол кейде жалпығылымдық сипаттау лексикасы деп те аталады. Зерттеуші И.Алексееваның анықтауынша, ғылыми-техникалық мәтіндердің негізгі ерекшеліктері: 1) эмоциональдық бояудан айырылуы; 2) қазіргі заманғы жазба әдеби норманың бейтарап нұсқасына жатқызылатындығы; 3) стилистикалық тепе-теңдіктегі синонимдерге бай екендігі [15]. Мысалы, «маңызды рөл атқарады», «маңызды мәнге ие», «маңызды сипат алады» т.б. синонимдік орамдар. Мұнда когнитивтік ақпараттың деңгейін арттыратын құралдар ретінде қысқартулар қолданылады. ЭКГ – электрокардиограмма, ҒТБ – ғылыми-техникалық бағдарлама т.б. Мәтіндегі синтаксистің күрделілігі аудармада ұқыптылықты талап етеді. Ең бастысы аудармада олардың логикалық құрылымы жағынан тұтастығын, байланысын бұзбау. Сондықтан аударма логикалық жағынан қисынды, тұжырымды, дәлелді болуы тиіс. Ғылыми мәтін түсінікті, айқын, нақты сипатымен тез меңгеріледі. Ойға тез қонады.

Ғылыми мәтінді логикалық ұйымдастырудың қосымша құралы – безендіру, көрнекілеу құралдарын тиімді пайдалану, шрифтік жағынан айқындап көрсету. Тақырыптың үлкен әрі көлемді әріптермен теріліп берілуі, тақырыпшаларды даралап көрсету, ереже, анықтамалардың, негізгі ойлардың аражігін ажыратып, айқындау, кейде басқа түспен белгілеу.

Ғылыми аударма арнайы ғылыми мәтіндер аудармасынан тұрады. Ғылыми әдебиет аудармасында аударма аталған тіл нормасына сәйкес келуі тиіс. Дұрыс аудару үшін жалпы мәтінде не айтылғанын түсінуден бөлек, мәтін бірліктерінде, жекелеген сөз мағынасына талдау, сипаттама жасау маңызды. Шетелден жаңадан енген терминдер аталған сөзді және оның басқа да сөз бірліктерімен және тура бір мағыналық сәйкестігін логикалық-лингвистикалық талдау жолымен дәл анықтауды талап етеді. Дұрыс нұсқасын таңдау шет тілді жетік білумен байланысты тілдегі терминді ауыстыруда ана тілінде соған сай сөз табу қажеттілігі зор. Бұл жанр аудармасы негізгі мәтіндегі фактілік материалды қандай да бір өзгеріс жасауға жол бергізбейді. Аударма кезінде сөйлемді құрастыру барысында ойды айқын да дәл жеткізу мақсаты көзделеді. Сондықтан тұтас мағына бұзылмас үшін сөйлемдерді жеке бөліктерге бөліп жіберуден сақтану керек. Не болмаса жеке бөліктерді өзінше

топтап тастауға, бөліктерді қайта құрастырып біртұтас жасауға келмейді. Мәтін жүйелі, мақсатты ойға құрылғандықтан, толық мағынасында жеткізілуі тиіс. Ғылыми-техникалық шығармалар стилі ықшамды, жинақы әрі нақты да дәл болуы шарт.

Техникалық әдебиетті аудару аударма түрінде алдыңғы орынға аударылатын мәтіннің сипатын, негізін, мәнін түсінуден келіп шығады. Сонымен бірге аталған техника саласында қабылданған қазақ терминологиясына сәйкес білім меңгерудің маңызы ерекше зор. Әсіресе, қай салада қабылданып, бекітілген стандартты терминологияны қолдануға айрықша нұсқау жасалады. Сипаттамалық аударма қазақ тілінде аталған термин сөздің баламасы жоқ жағдайда ғана қолданылады. Аударма ісіне кіріспес бұрын, аталған мамандық бойынша материалды түсіну үшін негізгі мәтіндерімен мұқият танысып алу қажет. Бұл үшін сондай бір салада қызмет істеп, біраз тәжірибе толыстырып алу да пайдалы. Немесе сол саладағы кәсіби, тәжірибелі маманмен ақылдасқан жөн. Аударманың өзіне қатысты талабына келсек, ол ойды жеткізу дәлдігімен және қабылданған терминологияны пайдаланумен ғана ерекшеленбейді, мәтін шұбалаңқылықтан әрі түсініксіздіктен аулақ болуы керек. Машина жабдықтары немесе құралдар, өндірістік технологиялар аудармада көрнекі сипат алуы тиіс. Барлық ағылшындық, американдық немесе орыс өлшемдері метрикалық баламамен есептеліп шығуы қажет.

Техникалық әдебиет аудармасын кез келген адам жасай алмайды. Ондай аударма жасау тапсырылған жағдайда, сол саланың мамандарының ақыл-кеңесіне сүйенуге тура келеді. Мұндағы терминдердің баламасын табу қиын. Өйткені, технологиялық жабдықтардың, ақпараттардың әрбір бөлігінің атауы бар. Мүмкіндігінше ол аудармада сақталынуы тиіс. Әрине кейбір жағдайда түсініктеме беру артық болмайды.

Техникалық әдебиет аудармасы үлкен техникалық білімді, ғылымның жетістіктерімен жете танысуды, сол салаға мамандануды болмаса терең хабардар болуды қажетсінеді. Сондай-ақ аудармашының сенімді көмекшісі ғылыми-техникалық сөздіктер болып табылады.

Ғылыми-техникалық мәтінге ғылыми мақалалар, монография, техникалық сипаттама жатады. Әр саланың өзіндік қолданылатын

қалыпты стилі, термині, мәтіндік құрылымы болады. Бұл саладағы шығармаларды аударуға сөздік те аздық етеді, кәсіби маман біліміне, тәжірибесіне де сүйенген дұрыс. Ғылыми мәтіндер қатаң морфологиялық және синтаксистік құрылымға ие, сөздің бірыңғай орамдары, біркелкі стиль қалыптасқан. Ғылыми-техникалық еңбектерді аудару көп салалы білімді қажет ететіндіктен, бұған білікті кәсіби маман ретінде бейімделген жөн. Ең бастысы, ғылыми мәтін когнитивті ақпаратты жеткізу көзі саналатындықтан, терминдерді дұрыс жеткізудің мәні ерекше. Көбінесе термин сол күйінде алынады, егерде бір мағыналы, баламасы болса, соны қолдану қажет. Екі тілдік арнайы сөздіктерде баламалардың маңызды бөлігі сақталады. Терминге жаңа балама табу – ізденіс негізі. Арнайы үкімет терминкомы бекіткен баламалар қолданылады. Терминдерді мағынасы жағынан жақын сөздермен ауыстыруға жол берілмейді. Ғылыми-техникалық еңбектер аудармасында артық сөз қолдану қателікке әкеп соғады. Қысқарған сөздердің мағынасын бастапқы мәтіндерінде жақшаға алып, толық нұсқасын жазу артық болмайды. Ғылыми мәтіннің коммуникативтік міндеті – білімнің белгілі бір саласына сай жаңа мәліметтерді жинақтау. Аудармашының ғылыми жұмыс, зерттеу, монографияның жалпы мазмұнымен терең танысуы, оны жақсы меңгеруі істің нәтижелілігін береді. Ең бастысы аудармаға ұдайы ізденіс, психологиялық, кәсіби әзірлік керек.

Ғылыми-көпшілік мәтінді аудару ғылыми-техникалық аудармаларға қарағанда оңай. Алайда мүлде жеңіл деуге де болмайды. Кейде мұнда шұбалаңқы сөйлемдер, күрделі бірліктер, тіркестер, анағұрлым ұзақ ережелер, пайымдаулар, жаттығулар, түсіндірмелер басым болуы мүмкін.

Мұнда синтаксистік құрылымдар тұтастай қарапайым, алайда коммуникативтік тапсырма күрделі, өйткені оның құрылымы әралуан сипатты. Мұның міндеті – оқырманға танымдық ақпаратты жеткізу әрі бір мезгілде соған тарта білу.

1.2.6 Ғылыми-техникалық аударма мәтініне қойылатын талаптар мен аудармашының міндеттері

Ғылыми-техникалық мәтіндерді аударуда мына критерийлер бірдей негізге алынуы тиіс.

1. Лингвистикалық (балама аударма тіл заңдылықтарына сай болады);

2. Қолданбалы-практикалық (түсініктілік, уәжділік, айырымдық мәнінің жеткіліктігі, ықшамдық-икемділігі ескеріледі).

Ғылыми-техникалық мәтіндердің өзегі – терминдер, сондықтан ықшамдылық, қолдануға қолайлылық, жүйелілік талаптарына да сай келіп, ұғым мазмұнын дәлірек беретін болуы тиіс. Сонымен:

1) Аударма сөзбе-сөз аударма болуы тиіс емес, мәтін мазмұны оқырманға түсінікті тілмен жеткізілуі шарт.

2) Әрбір аудармашының дербес компьютерде өз алдына жұмыс жасау қабілеті мен икемділігі болуы шарт.

3) Аудармашының фондық білімінің (техникалық материалдарды аударса, техникадан жақсы хабардар болуы, ұлттық әдебиеттерді аударса, ұлттық болмыстан жақсы хабардар болуы т.с.с.) қажетті деңгейде болуы.

4) Аудармашы аударма барысында орфографиялық, пунктуациялық, грамматикалық және стилистикалық нормаларды қатаң басшылыққа алуы қажет.

5) Аудармашы өзіне тапсырылған материалдардың мазмұнын бөгде адамдарға жарияламауы керек.

6) Аудармашы термин сөздердің баламасын табуда өз еркіне салмай, ғылыми салалардағы сөздіктерді басшылыққа алғаны жөн.

7) Аудармашы өз бетімен түпнұсқа мәтінін өзгертуге: қысқартуға немесе толықтыруға құқылы емес (өзгерістерді тапсырыс берушінің өзі ескерткен жағдайлардан басқа кездерде).

8) Аудармашы аударма мәтінінің мазмұнын ғана емес, сыртқы пішінін де (шрифт өлшемі, тақырып атауларының орналасуы, абзац, бет нөмірлері, кестелердің орналасуы) түпнұсқа мәтініне сай рәсімделуін қадағалауы қажет.

9) Аударма мәтінді қолданушы адамдардың (оқушының, жұмысшы маманның) дайындығын ескере отырып, қысқарған атауларды қажет жерінде тарқатып аудару қажет.

10) Терминдегі мағына екіұштылығын жою үшін контекст қызметін пайдалану қажет.

11) Мәтіндерде ой нақтылығы, дәлдігі, дұрыстығы, түсінікті дәйектілігі болғанын қадағалау қажет.

12) Калькамен аударуға рұқсат беріледі. Бірақ мағыналық калька басты назарда болуы керек, кей сөзді калькамен аударуға болса да, аударма тілдегі сөз әлеуетіне қарап, қолданбалы практикалық факторға сүйеніп басқа балама алуға болады.

13) Аударма өнімдері компьютерде сауатты теріліп, орындалған жұмыс актісімен ресімделіп, тапсырысшыға өткізілуі шарт.

Ғылыми стильде зерттеу нысаны болған зат пен құбылыс ғылыми негізде сипатталып, белгілі теориялық негіздермен дәлелденіп, логикалық жағынан негізгі ой мен құбылыстың байланысы нақтыланып, белгілі жүйеге құрылған хабарлы, өзекті, дәлелді, ой қисыны қорытындыланған ғылыми тұжырым жасалынады. Сондықтан ғылыми-техникалық мәтіндерде ой нақтылығы, дәлдігі, дұрыстығы, түсінікті дәйектілігі болғанын қадағалау қажет.

Ғылыми-техникалық мәтіндерді аударуда 3 критерий бірдей негізге алынады: 1) лингвистикалық; 2) қолданбалы-практикалық және 3) әлеуметтік-психологиялық факторлар. 1-фактор бойынша балама аударма тіл заңдылықтарына сай болады. 2-фактор бойынша түсініктілік, уәжділік, айырымдық мәнінің жеткіліктілігі, ықшамдық-икемділігі ескеріледі. 3-фактор бойынша аударма мәтінді қолданушы адамдардың дайындығы есте болған жөн (Мысалы қысқарған атауларды қазіргі кезде тарқатып аударған тиімді).

Ғылыми-техникалық мәтіндер, негізінен, әдеби тіл нормасына сәйкес келеді. Сондықтан аудармашы нормадан ауытқудың шамасын межелеп алып, сонан соң нормамен салғастыруы керек.

Ғылыми-техникалық мәтіндерде стереотип көп қолданылатынын есте ұстаған жөн.

Ғылыми-техникалық мәтінде ауыспалы мағына тек қана бейнелілігі көмескіленген концептуалдық метафора күйінде ғана қолданыла алады.

Ғылыми-техникалық мәтіндердің өзегі – терминдер. Мұндай мәтіндерде ғылымның басқа салаларына да ортақ атаулар мен тіркестер қолданыла береді.

Ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару тәжірибесіне қарағанда, оларды екі топқа бөлуге болады: бұрын белгілі ұғымдар қолданылатын мәтіндер және жаңа ұғымдар енгізілген мәтіндер.

Бірінші жағдайда балама қостілді тезаурустан (сөздік, анықтама т.с.с.), екінші жағдайда жаңа термин енгізу қажеттігі туады. Термин жағдайы абсолютті жағдай емес. Өйткені бір тілдегі жаңа сөз екінші сөзде жаңа болып есептелмеуі мүмкін. Осыған орай, екі бағытты ескеру қажет: 1) тілде бар дайын сөзді қолдану; 2) жаңа балама жасау. Мұндайда мынадай берік шартты ұстанған жөн: прагматикалық талапты ескеріп, атаудың терминологиялық емес өлшемдермен алғанда баламалылығы мен дұрыстығына сүйену. Шарттылық пен дәстүрдің арасалмағы таразыланып отырады.

Терминдегі мағына екіұштылығын жою үшін контекст қызметін пайдаланған жөн.

Калькамен аударуға рұқсат беріледі. Бірақ мағыналық калька басты назарда болуы керек. Сөз санын сақтау міндет емес.

Кей сөзді калькамен аударуға болса да, аударма тілдегі сөз әлеуетіне қарап, қолданбалы практикалық факторға сүйеніп басқа балама алуға болады (сварка – пісіру емес, дәнекерлеу, шов – тігіс емес, жік т.с.с.).

Халықаралық деңгейде кең қолданылатын, көп халыққа сіңісті терминдерді аударуға транскрипция әдісі қолданылады.

1.3.1 Ілеспе аударма оның Қазақстанда пайда болуы және дамуы¹

Ілеспе аударма туралы зерттеу еңбектер қолданбалы лингвистикада біздің еліміз түгіл, кешегі кеңестік кеңістікте де тым аз жазылған. Оның бір себебі бұл саланы зерттеу үшін кемінде екі тілді біліп қана қоймай, іс жүзінде ілеспе аударма жасап, тәжірибе жинақтау керектігі болса, екінші себеп салыстыра зерттелетін тілдердің әдіснамалық проблемаларына, сондай-ақ ілеспе аудармашылардың жеке тәжірибелерінің өзара сәйкессіздігіне байланысты болса керек. Оның үстіне, зерттеу нәтижелерін, қолданбалы лингвистиканың тілдерді оқытудың тың әдістерін және сөйлеу тілінің жаңа дағдыларын үйренуді қажет етіп отырған орасан зор аудиториямен салыстырғанда, санаулы ғана пайдаланушылар қолданатыны да зерттеу жүргізуде тежеуші фактор болғандай.

¹ «Ақиқат» журналының 2008 жылғы № 3 санынан (55-59-беттер) алынды

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін көптеген халықаралық ұйымдардың пайда болуы барлық елдерде, соның ішінде көршілес Ресейде ілеспе аударма жасауға қажеттілікті күрт арттырды. Алғашқы қолданылуынан бастап артықшылықтарына көптің көзі жеткен бұл аударма түрін дамыту жедел қолға алынып, тұңғыш ілеспе аудармашылар оның кәсіптік өлшемдерін жасады. Ілеспе аударма жасаудың алғашқы кезеңінде жарияланған жекелеген құралдар күні бүгінге дейін классикалық үлгі ретінде атап көрсетіледі.

Аударманың интерпретациялық теориясымен шұғылданушы мамандар, өздерінің тәжірибелеріне және байқауларына сүйене отырып, орыс тілінен ағылшын тіліне аударатын ілеспе аудармашыларды дайындаудың теориялық негіздерін жасап шыққан. Олардың пікірінше, ілеспе аударма ең алдымен тыңдау барысында сөйлеу дағдысын жетілдіруге негізделеді. Бұл ретте аудармашы аудару тілін де сөйлеу тілін де таза білуі керек.

Бүгінде ілеспе аударма бүкіл дүниежүзінде тілдік қатынасты жүзеге асыруда пайда болған бірегей құбылыс ретінде танылып отырғанымен оны зерттеуде практик-ғалымдар көптеген қиыншылықтарға тап болып, бірнеше теориялық болжамдар жасалды. Алғашқы зерттеулерде ілеспе аударма жасау кезінде тыңдау процесі мен сөйлеу процесін ұштастырудың мүмкіндігі мол деген байламдар жасалғанымен тілдердің арасындағы семантикалық және құрылымдық ерекшеліктер бұл тұжырымды жоққа шығарды. Оның үстіне қазіргі кезде заман талабына сай қарқынмен дамыған ілеспе аударма ауызша аударманың жазбаша аудармадан айырмашылығының көптігіне және ол жеке зерттеу объектісіне айналуы керектігіне көз жеткізді.

Ілеспе аударма – біздің тілімізде орыс тіліндегі «синхронный перевод» деген сөз тіркесі беретін мағынаны беру үшін қолданылатын, аударманың жаңа түрінің атауы. Орыс тіліндегі «синхронный перевод» тіркесі гректің «syn» (бірге) + «chronos» (уақыт) деген сөздерінің біріктірілуінен алынған, екі немесе бірнеше құбылысты немесе процесті олар өтіп жатқан кезде бір-біріне дәл сәйкестікте орындау дегенді білдіреді.

Ілеспе аударма – ірі жиындар, съездер мен халықаралық саммит, конференцияларда уақытты үнемдеу үшін қолданылатын

ауызша аударманың аса күрделі, сонымен бірге бекзат түрі. Мұндай аударма жасауды, әдетте, өзінің ұйымдастыратын іс-шарасына терең мән беріп, оның қоғам өміріндегі белгілі бір проблемаларды шешудегі маңызын түсінетін, сонымен бірге, жиынға қатысушыларға құрметпен қарап, олардың уақытын тиімді пайдалануды, жиында көтерілген мәселелердің, айтылған әңгімелердің көпшілікке түсінікті болуын, ол мәселелер бойынша барынша мол, жан-жақты ақпарат жинақталуын, сөйтіп келешекте бұлар бойынша қабылданар шешімнің ортақ тұжырымдамасы түзілуін көздейтін ұйымдар, мекемелер жүзеге асырады.

Оқырманды ілеспе аударманың қай жерде, қашан пайда болғаны және қазақ жеріне қалай келгені қызықтырары анық. Бұл мәселе ілеспе аударманы зерттеушілердің де назарын аударып, бірнеше қызықты фактілердің анықталуына себепші болды. Солардың ішінде ілеспе аударма тарихын зерттеушілердің көбі ұстанатын нұсқа мынадай:

1926 жылы (кейбіреулер 1927 жыл дейді) бостондық радиоинженер Гордон Финли мен «IBM» («International Business Machines») фирмасының президенті Томас Уотсонның атына ілеспе аударма жасауға арналған патент берілген. Сол патент негізінде олар Бостон қаласындағы дүкен иесі Эдуард Филеннің көптен іске асыра алмай жүрген идеясы: сөз сөйлеуші мен оның аудармасын бір мезгілде тыңдарманға жеткізу туралы ойын жүзеге асырады.

Бұл жаңалық тез тарап, басқа елдерде де бірден танымал болғанға ұқсайды, себебі 1928 жылы-ақ Кеңес Одағында Коминтерннің VI конгресінде аудармашылар көпшілікке бұған дейін белгісіз әдіспен аударма жасайды. Ол жөнінде Кеңес Одағындағы ілеспе аударманың алғашқы қарлығаштарының бірі саналатын Е.А.Гофман «Красная нива» журналына сілтеме жасай отырып, былай деп жазады: «Красная нива» журналының осы жылғы санынан мінбердің алдында отырған аудармашылардың суретін көруге болады. Олардың мойнына микрофон бекітілген ауыр құрал ілінген. Телефондар (құлақшалар) жоқ. Дыбыс мінберден тікелей қабылданады» [17, 48-б.].

Қарапайым оқырман аталған журналда жарияланған суреттерді көргенде аудармашылардың қалай жұмыс істегенін түсінуі

екіталай. Ал қазіргі аппаратурамен жұмыс істейтін кәсіби ілеспе аудармашының биігінен қарағанда ол жиындағы ілеспе аударманың ұйымдастырылуы, оның сапасы соншалықты жоғары болды дей қою да қиын. Себебі баяндамашыны, сөз сөйлеушіні арнайы тыңдау аспабы – құлақшасыз (*наушниксіз*) тыңдап, сол бойда микрофонға аудару қиынның қиыны. Мұндайда сөйленген сөзді тұтастай аудару мүмкін емес, тек сөйлем аралатып қана аударуға болады. Ал ондайда ой тұтастығы бұзылып, тыңдарманға қарата айтылған сөздің шала мазмұны ғана баяндалады.

Біздің де аудармашылық тәжірибемізде, республикалық деңгейде өткізілген үлкен жиында техникалық қауа орын алуына байланысты мінбердегі микрофон мен аудармашы құралы түйіспей қалып, осыған ұқсас жай басымыздан өткен, сондықтан ондай кездегі аудармашының хал-күйі жақсы таныс.

Бұдан шығарылатын қорытынды: ілеспе аудармашы өзі аударма жасайтын залда орнатылған құралдардың дұрыс құрылғанына, жұмыс істейтініне көз жеткізуі керек. Жиналыс басталардан бұрын аударма жасайтын құралдарды құратын инженерлермен бірге жүріп, әр микрофонға айтылған сөздің аудармашы кабинасына (құлақша-наушникке) жетіп тұрғанын тексеріп алған жөн. Бұл – басты ережелердің бірі.

1933 жылы өткен Коминтерннің атқару комитетінің XIII пленумында жоғарыдағы кемшіліктер жойылып, ілеспе аудармашылар жеке кабиналарға отырғызылады және тыңдау құралымен қамтамасыз етіледі.

Осындай мысалдарға сүйеніп, Ресей зерттеушілері аударма жасаудың бұл түрі бұрынғы Кеңестер Одағында алғаш рет 1928 жылы, Коминтерннің VI конгресінде жүзеге асырылды деген пікірге тоқтағандай. Ілеспе аударма жасауға тікелей қатысқан мамандардың, мұндай оқиғаға куә болғандардың еңбектерінде де осы жиналыс кеңестік кеңістікте микрофон мен құлаққа ілгіш құралды (құлақша-наушникті) пайдаланып, жиналғандарды қайран қалдырған ерекше аударманың алғашқы мысалы ретінде аталып жүр. Содан кейін ілеспе аударма жасау қарқынды түрде дамып, 1935 жылы Ленинград қаласында өткен XV Халықаралық физиологиялық конгресте академик И.П.Павловтың баяндамасын делегаттар бірден ағылшын, неміс, француз тілдерінде тыңдайды.

Осы жиналыстан кейін Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін ілеспе аударма Коминтерннің сессияларында ара-тұра қолданылып отырғаны, сондай-ақ СОКП-ның XX съезінде алты тілге ілеспе аударма жасалғаны тарихтан белгілі [18].

Бұл кезде шет елдерде де ілеспе аударма жасау талпыныстары болған, айталық, 1927 жылы Женева қаласында өткен халықаралық конференцияда, 1938 жылы Схевенинген қаласында (Голландия) өткен халықаралық конференцияда қолданылған. Ал 1936 жылы қос тілді Бельгия парламентінің отырыстарында ілеспе аударма жасау тәжірибесі жүргізіледі.

Алайда аударма жасаудың мұндай тәсілі өте сирек, аса ірі, сол уақыт тұрғысынан алғанда тарихи маңызы зор деп есептелген жиындарда ғана пайдаланылғандықтан, аударма саласындағы жаңалық туралы қалың жұртшылықтың біле қоймағанын атап өту керек. Зерттеушілер ілеспе аударманың халықаралық деңгейде пайдаланылып, жұртшылықтың назарын аударған кезі – нацистік әскери қылмыскерлерді жауапқа тартқан Нюрнберг процесі екенін атап көрсетеді. Мұнда тұңғыш рет ілеспе аударма жасауға арналған америкалық құралдар орнатылып, Кеңес Одағы жағынан және негізінен америкалықтардан тұратын одақтастар жағынан даярланған әскери аудармашылар тобы жұмыс істеген. Процесті ілеспе аудармамен қамтамасыз ету жұмысын америкалық әскердің полковнигі Леон Достерт басқарған.

Ал Кеңес Одағында ілеспе аударманың дамып, тарауының мынадай белестерін атап өтуге болады: Кеңестік аудармашылар әскери қылмыскерлерді соттаған Нюрнберг және Токио процестеріне қатысқаннан кейін біраз үзіліс болады. 1952 жылы Мәскеуде Одақтар Үйінде халықаралық экономикалық кеңес өтеді. Үш залда өткізілген жұмыс ілеспе аудармамен қамтамасыз етіліп, оған 50-ге жуық аудармашы қатысады. Олардың ішінде Нюрнберг процесіне қатысқандар жұмыстың ең ауырын өздеріне алып, орыс, ағылшын, неміс, испан және қытай тілдеріне аударма жасайды. Тап осы жиында диспетчерлік пультта отыратын жетекші аудармашы жүйесі алғаш рет қолданылады.

Ілеспе аударманың дамуына зор ықпал еткен тағы бір ірі оқиға ретінде 1957 жылы өткізілген жастар мен студенттердің Мәскеу фестивалін айтуға болады. Фестивальдің басқа бағдарламаларына

қатысқан аудармашылардың үлкен тобын айтпағанның өзінде, студенттік бағдарламасында ғана бір мезгілде 80 ілеспе аудармашы қызмет көрсетеді. Бұл фестивалда ілеспе аударманың ізбе-із аудармамен араласқан оңайлатылған түрі де қолданылды: мінберде айтылған сөз күшейткіш микрофонмен орыс тіліне ізбе-із аударылып, ал одан әрі барлық жұмыс тілдеріне ілеспе аударма жасалады. Кеңестік кеңістіктегі бірқатар ілеспе аудармашылар өз естеліктерінде кәсіби ілеспе аудармашы ретінде тұсауы осы фестивалда кесілгенін атап көрсетеді.

СОКП XIX съезінен бастап, осындай ауқымды жиындарда шетелдік қонақтар үшін шет тілдеріне ілеспе аударма жасала бастады. Ал шетелдік қонақтардың мінберден сөйленген сөздері ізбе-із аударылып тұрды. XX съезде ілеспе аударма орыс тілінен шет тіліне де, керісінше де жасалды. Бұл съезде 7 жұмыс тілі болса, келесі съезде 18 жұмыс тіліне аударма жасалған. Қазіргі кезде Кремльдің Съездер сарайы конгресс жұмысын замана талабына сай жүргізіп, 30 жұмыс тіліне ілеспе аударма жасау мүмкіндігін беретін құрал-жабдықпен жабдықталған.

1961 жылдан бастап кеңестік ілеспе аудармашылар біріккен Ұлттар Ұйымында әуелі Нью-Йоркте, содан кейін Женевада – БҰҰ Еуропадағы бөлімшесінде де орыс тіліне ілеспе аударма жасауды жүзеге асыра бастады.

Қазақстанда ілеспе аударманың пайда болуы туралы айтқанда ойға ең алдымен театрлардағы (ұлттық театрлардағы) қойылымдарда орыс тіліне жасалатын аударма оралады. Әрине, қазіргі өлшеммен алғанда ол аудармалардың сапалық деңгейі туралы пікір әртүрлі болғанымен, қайткен күнде де бұл – біздің еліміздегі ілеспе жасаудың алғашқы мысалы ретінде тарихта қалады. Сондай-ақ өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғы, тоқсаныншы жылдарының басындағы жиналыстарда сөйленген кейбір сөздерді ілеспе аудармамен қамтамасыз етудің бірді-екілі талпыныстары республиканың жоғары билік органдарында (Президент әкімшілігінде, Жоғарғы Кеңесте, Үкіметте) жасалған.

Ал жиналысты тұтастай (оның өзінде де орыс тілінен қазақ тіліне ғана) ілеспе аударма жасау талпынысы, Парламент ардагерлерінің еске алуы бойынша, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің

XI сайланымынан басталған көрінеді. Алғашқы кезде барлық баяндамалар, сөйленетін сөздер алдын ала орыс тілінен қазақ тіліне аударылып қойып, сессия барысында оларды микрофон алдында оқып шығу жекелеген адамдарға ғана сеніп тапсырылыпты. Аға буындағы әріптестеріміз олардың қатарында еліміздегі үлкен лауазымды қызметкерлер, журналистер болғанын, кей кездері сол мәтіндерді жазбаша аударған аудармашылардың өздері шақырылып тұрғанын айтады. Бұлардың ішінде бұл күнде марқұм болып кеткен М.Жантикин, К.Қазыбаев, С.Байжанов, Ж.Әбішұлы сияқты белгілі журналистердің есімдері аталады.

XI сайланымның соңына қарай, ел ішіне демократия лебі тарай бастаған кезде, Жоғарғы Кеңестің сессиясы өтетін залда бірнеше жерден микрофондар орнатылып (олар «свободный микрофон – еркін микрофон» деп аталатын), пікірін білдіргісі келген адамдар сол микрофондарға шығып сөйлейтін болған. Бірақ ол кезде де (ілуде бір кездесетін жағдай екендігін есептемегенде) сөздің бәрі орысша сөйленіп, соған сәйкес ілеспе аударма да орысшадан қазақшаға жасалатын.

XII сайланымда (1990 жылы) Жоғарғы Кеңестің депутаттары екі тілде сөйлей бастады. Олардың қазақша сөйлеген сөздерін орыс тіліне аудару үшін сессиялардың өткізілуін техникалық, аударма жағынан қамтамасыз ету міндетіне кіретін Жоғарғы Кеңестің Инженерлік орталығы сырттан ақылы негізде тәжірибелі аудармашыларды тартады. Олардың ішінде Ақас Тәжуітов, Кеңес Юсупов, Ғалымжан Мұқанов сияқты бүгінде аты танымал аудармашылар болып, сәл кейінірек арнайы штат бөлініп, қазақ тілінен орыс тіліне аударма жасайтын қызметкер алынды. Міне, осы кезден бастап, ілеспе аударма қазақ тілінің саясат тіліне, үлкен жиындар тіліне айналуына қызмет ете бастады деп тұжырым жасауға болады. Содан бергі уақытта жиындар ілеспе аудармамен қамтамасыз етілетін болғандықтан, Парламент сессияларда, үлкен халықаралық жиындарда көрнекті саяси қайраткерлер де, ғұлама ғалымдар да, қарапайым еңбеккерлер де қазақша сөйлеп, өз пікірлерін ана тілімізде айта алатын дәрежеге жетті.

1.3.2 Ілеспе аударманың ерекшеліктері

Біздің елімізде ілеспе аударманың енді-енді тәй-тәй басып келе жатқаны баршамызға мәлім. Оған себеп – өмірдің қазіргі күнгі қажеттіліктері, соның ішінде ең маңыздысы – еліміздің тәуелсіз мемлекет болып, қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болуы. Кеңес дәуірінде жақсы дамыған қазақша-орысша қостілділіктен гөрі орысша-қазақша қостілділіктің әлеуметтік қажеттілігі артуда. Осыған сай қазіргі таңда елімізде ілеспе аударма көкейкесті мәселелерге айналып отырғаны анық. Біріншіден, қоғамымыз жаппай мемлекеттік, яғни қазақ тіліне, көшпейінше ресми кездесу, жиналыс, конференция, сайыс т.б. іс-шаралар қазақ тілінде жүргізіліп, ілеспе аудармамен қамтамасыздандырылады. Екіншіден, жаһандану процестері нығайып, ішкі істер мәселелеріне шетелдіктер белсенді қатысқан сайын ілеспе аударманың да қажеттілігі арта береді. Бірінші жағдай орысша-қазақша, қазақша-орысша қостілділіктің дамуына әсер етсе, екінші жағдай қазақша-ағылшынша, ағылшынша-қазақша, орысша-ағылшынша, ағылшынша-орысша қостілділікке әкеледі. Сонымен қатар ілеспе аударма техниканың жоғары деңгейде дамуына байланысты пайда болып, оны іске асыру үшін техникамен қамтамасыз етілуі шартты түрде екенін ескерген жөн. Бірақ ілеспе аударма тек қана техникалық қамтамасыз етілуімен шектелмейді. Техникалық жабдықтар – маңызды бір шарты болса, ілеспе аударманы орындайтын адам – соны іске асыратын негізі. Сондықтан ілеспе аударма аудармашының арнайы дайындығын, тәжірибелік дағдыларын талап етеді. Ілеспе аударманың соңғы жылдары ғана қоғамымызда орын алып келе жатқанын ескерсек, ілеспе аудармашылар елімізде жоқтың қасы деуге болады. Соның ішінде қазақша-орысша, орысша-қазақша ілеспе аудармашылар бүгінгі таңда тапшылық екені белгілі, оларды дайындау әсіресе қажет болуы сөзсіз.

Алдымен ілеспе аударманың жазбаша – мәліметті, реферативті аудармалар, оның ішінде техникалық және көркем аудармалардан айырмашылығы неде екенін анықтап алайық.

Ең бастысы: ілеспе аударманың ерекшеліктері жазбаша тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің ұқсастығы мен айырмашылығынан туындайды. Олар:

1) жазбаша тіл – алдын ала дайындалуды, жазылған сөйлемдерді өзгертіп, мәтінді өңдеп отыруға мүмкіндік береді де соны талап етеді. Ілеспе аударма ауызекі сөйлеуге негізделіп, соның заңдылықтарына бағынады. Сондықтан ауыздан шығып кеткен сөздерді қайтарып алу мүмкін емес, яғни сөйлемді қайта жөндеуге болмайды.

2) Жазбаша аудармада берілген мәтінді қайта-қайта оқып, ұғынуға аудармашының өз еркі болса, ілеспеде ондай мүмкіндік тағы да жоқ. Көбінесе аударып отырған сөйлемді де аяғына дейін тыңдап алуға болмайды. Мысалы, орысшадан қазақшаға аударғанда сөйлемнің басынан бөлшектеп аударма береміз. Әрине, қазақшадан орысшаға аударғанда сөйлемді аяғына дейін тыңдап алмаса, ең маңызды мүшесі – баяндауыш – соңғы орын алатындығынан, оның алдындағы сөйлем мүшелерін аударғанда мағынасында олқылықтар тууы мүмкін.

3) Сонымен ілеспе аудармада мәтінмен алдын ала толық танысуға мүмкіндік болмайды, ал кейбір сөздердің астарлы мағынасы тек қана контексте анықталатынын ескерсек, ілеспе аударманың келесі қиындығына көзіміз жетеді.

4) Тыңдап алған сөйлемді аударып жатқанда баяндамашы сізді күтпейді: жаңа ойға, жаңа сөйлемге баса береді. Осыдан ілеспе аударманың келесі айырмашылығы туындайды: ілеспе аудармашы мәліметті жүйрік қағып алып, өте шұғыл шешім қабылдап, ұққан мәліметті барынша екінші тілде жеткізу керек. Сонымен ілеспе аудармашы көзді ашып жұмғанша бірден үш әрекет жасайды: 1) тыңдап, мәліметті қабылдау, түсіну; 2) екінші тілде сол мағынаны өзгертпей жеткізу үшін лайық сөздер, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдерді есіне түсіру; 3) ойында құрылған сөйлемді дауыстап айтып отырып, жаңа сөйлемді тыңдап, ұғына білу. Сонымен, аударманың басқа түрлеріне қарағанда, ілеспенің жылдамдығы мен көпқырлылығын атап өту қажет. Мәтіннің түпнұсқасы мен аудармасының арасында тек минуттар өтеді.

Ілеспе аударма ойдағыдай шығу үшін оны орындаушы тек қана қостілді маман емес, екі халықтың мәдениетін, тарихын, менталитетін, ұлттық психологиясын жақсы білетін, диалекциясы анық, дауысы тартымды, сөйлеу ырғағын мағынамен тікелей байланыстырып өзіне бағындыратын, сөзге шешен болуы

міндетті. Сонымен қатар ілеспе аудармашының зор жауапкершілігі мен тапқырлығы, екі тілді бірдей меңгеріп, еркін қолдана білуі (көркем аудармада «подстрочник» деген ұғым бар да, көркем аудармашы нұсқаның тілін жете білмей-ақ, біреудің даярлап берген «подстрочник» арқылы өз міндетін атқара беруі мүмкін, ілеспеде ол мүлдем мүмкін емес), көзқарасының жан-жақты болуы, әңгімелеп отырған тақырыпты терең білуі осы салада қойылатын кәсіби талаптардың бір қатары. Бірақ осы қасиеттердің бәрі де бола тұрып, ойдың жүйріктігі ақсандаса, ілеспе аудармашы болу әлдеқалай. Себебі ілеспенің ең басыңқы ерекшелігі – осы жүйріктікте. Сөйлеу іс әрекеті көптеген басқа психофизикалық әрекеттермен байланысып, соларға негізделгендіктен, сөйлеп отырған адамға ілесіп, жаңа ғана дыбысталып сөйлем болып шыққан мәліметті дәл сол кезде екінші тілге аударып шығару да аудармашыдан қабілеттілікті талап етеді. Әрине, бұл – ілеспе аудармашыға қойылатын ерекше талаптар. Олар көптеген арнайы дайындық, жаттығулар арқылы пайда болып, дағдыға айналады. Қостілділік негізінде екі этносты, олардың мәдениетін ұштастыратын ілеспе аудармашы; қорыта келгенде, ол – білімді, мәдениетті, парасатты, қостілді кәсіби маман.

1.3.3 Ілеспе аударманың технологиясы

Сөйлеу арқылы қатынас жасау (речевая коммуникация), соның ішінде тіларалық қатынас, сөйлеушінің айтқан сөзі – мәтіннен – тұрады. Мәтін болса, мазмұны ортақ бірқатар сөйлемдерден тұратын сөйлеу іс-әрекетінің нәтижесі деп білеміз. Мәтінде қолданылған тілдік бірліктердің – сөз, сөз тіркестері, идиома, сөйлем – мағыналары өзгеріп, бір-бірімен байланысып кең мағынада контекст туғызады. Жеке сөйлемдерді аударғанда, осы жайтты ескеріп, олардың мәтіндегі орны, басқа тілдік бірліктерімен қатынасына мән берген жөн.

Аударма барысында аудармашы мәтінді біртіндеп, жеке сөйлемдер арқылы аударатыны анық, сонымен *аударма процесінің бірлігі* болып жеке *сөйлем* саналады. Бірақ, әрине, аудармашы жеке сөйлемді екінші тілде құрастырып отырып, жадында басқа сөйлемдердің мағынасымен байланыстырады, кейде тіпті екі

сөйлемді біріктіріп жібереді. Илеспе аударма кезінде, мысалы орыс тілінен аударса, аудармашы сөйлемнің мағыналы бөлшегін ести салып екінші тілге аударуға тырысады. Қазақшадан аударғанда бұл тәсіл қолдануға келмейді, себебі сөйлемнің ең маңызды мүшесі – баяндауыш – қазақша сөйлемде соңғы орында.

Аударма процесі екі кезеңнен тұрады: 1) түпнұсқа, яғни бірінші, тілдегі (ТТ) мәтінді (мәтін-1) ұғып, мәлімет алу; 2) аударма, яғни екінші, тілдегі (АТ) қажетті тілдік бірліктерді таңдап, жаңа мәтін (мәтін-2) құрастыру. Мәтінді ұғыну дегенде, аудармашының атқаратын өте жауапты кезеңін айтамыз. Себебі жай (қарапайым) қабылдаушы немесе Рецептор (В.Н.Комиссаров) басқа тілдегі мәтінді көргенде, оның мазмұнын жобалап қана түсінуге құқылы болса, аудармашы міндетті түрде оны анық, жете түсіну және екінші тіл арқылы сол мазмұнды жеткізу керек. Сонымен, аударуға бағытталған ұғыну басқа тілде сол мәліметті жеткізуге сай соншама толық, анық болуы керек. Аудармашы түпнұсқаның синтаксистік құрылымын да анық түсініп, мәтін мазмұны жайлы нақты шешімге келеді.

Аударма процесінің екінші кезеңінде аудармашы аударма тілінде сөйлеу іс-әрекетін орындайды. Оның да жай сөйлеу арқылы қатынас құрушылардың сөйлеу іс-әрекетінен айырмашылықтары бар. Олар аудармашының түпнұсқаға негізделуінде: түпнұсқаның мазмұнын өзгертпей, дәл жеткізу мақсатында ол тілдік бірліктерді таңдайды, синтаксистік құрылымдарды да сол мақсатқа бағындырады. Зерттеушілердің айтуынша, аударма мәтіндерде басқа тілдің әсері әжептәуір байқалады: сөздік қорда – кірме сөздер, калькаланған сөздер, сөздерді қолдануда – жаңа сөз тіркестері, сөйлем құруда – жаңа синтаксистік құрылымдар пайда болады.

Аударманың басқа түрлеріне қарағанда ауызша аударма кезінде аудармашы сөздіктерді қолдана алмайды, оларды тек қана алдын ала дайындалу кезінде қарай алғанымен, аударма ісінде сөзбен, оның лексикалық мағынасымен жұмыс істеу басыңқы орын алады десек, артық бола қоймас. Сөздің мағыналарына келгенде аудармашы әсіресе абай болып, контекске көбірек үңіледі, себебі сөздің екінші тілде аудармасы болса да, ол кейде аударып отырған мәтіндегі контексте жарамай қалады. Белгілі мысалды еске салайық: қазақтың «сенің арқанда күн көрдім» деген сөйлемді сөзбе сөз аударсақ, «за твоей спиной вижу солнце» деген түпнұсқадан

мүлдем алшақ мағына тудырамыз. Мәселе «күн көру» тіркесінің тура мағынасы емес, астарлы мағынасында. Немесе тағы бір мысал: EURO-2008 футбол чемпионатын теледидардан көрсеткен кезде, спорт тілшісі қазақша түсініктемелер беріп отырып, «с этой точки (пробьют штрафной)» деген сөйлемді «осы нүктеден (айып соққысын орындайды)» деп орысшадан сөзбе-сөз аударма салды. Сөйтіп өз еңбегіне зор нұқсан келтіргені өкінішті.

Ілеспе аударма процесінде екі кезеңді белгілеп ажырату өте қиын, себебі олар бірін бірі сонша тез ауыстырып тұрады; тіпті аудармашы екінші тілде мәтін құрастыра отырып, сөйлеушіні де тыңдап мәлімет қабылдайды. Осындай дағды, әрине, арнайы тәсілдерді жете игергеннің нәтижесінде ғана пайда болады.

1.3.4 Ілеспе аудармада қолданылатын тәсілдер

Ілеспе аударма, біріншіден, аудару іс-әрекетіне жататындықтан қолданылатын тәсілдері, әрине, аударманың барлық түріне ортақ болып келеді. Ілеспенің ерекшелігі сол тәсілдерді жылдам қолдануда, шешімді тез қабылдауда.

1) Аударма тілінің заңдылықтарын сақтап, аудармашы сөйлем көлемінде *лексикалық бірліктерді жылжыту тәсілін* (прием перемещения лексических единиц) қолдана береді. Қазақша-орысша, орысша-қазақша аудармаларда бұл жиі кездесетін тәсіл, себебі екі тілдің лексика-грамматикалық құрылымы, әлемнің тілдегі көрінісі, әрине, ерекше. Түбірі бір тілдердің, мысалы, славян тілдері немесе түркі тілдерінің арасындағы аудармада бұл тәсіл жиі кездесе қоймайды.

2) Аудару тілінде сәйкес сөз табылмағандықтан, аудармада көрсетілмей қалған түпнұсқаның мағыналары *лексикалық қосымшалар тәсілі* (прием лексических добавлений) арқылы толықтырылады. Олар көбінесе түпнұсқа тілін білетін қабылдаушы (Рецепторге) имплицитті (жасырын) түрде-ақ түсінікті болады, ал аударманы қабылдаушыға жасырын түрде пайда болған мағынаны әдейі суреттеу керек.

3) *Сөзді қалдыру тәсілі* (прием опущения) лексикалық қосымшалар тәсіліне қарама қарсы: контекстен мағынасы анықталатын, немесе мағынасы орынсыз қайталана беретін ұқсас сөздердің бірін аудармаға қоспай қалдыру аударма мәтініне нұқсан

келтірмей, қайта қажетсіз қайталана беріп шұбатылудан сақтайды. Және осы тәсіл аударманың неше түрлі лексикалық қосымшалар пайдаланғаннан көлемін өсірмеу үшін қолданылады.

4) *Әрбір сөзді жеке аудару тәсілі* (прием пословного перевода) аударманың соңғы нұсқасында емес, аударма процесінің барысында, яғни аралық кезеңде, көбірек қолданылады. Оған себеп түпнұсқадағы мағынаны дәл жеткізу жолында аудармашы шешімге келу үшін неше түрлі варианттарды қарастырады. Әрине, әуелі сөзбе сөз аудару болады, кейін соның негізінде контекске сай тілдік бірліктер таңдалады.

5) Аударма тілінде лексикалық мағынасы өзгеше болғанымен *түпнұсқаның контексіне сай сөзбен ауыстыру тәсілі* (контекстуальная замена). Бұл тәсіл ауызекі сөйлеу тілінде, көркем әдебиетте, публицистикалық шығармаларда көбірек кездеседі. Мысалы, Н.В.Гогольдің «Ревизор» атты комедиясында Анна Андреевна (қызына ренжіп): *Через два часа! Покорнейше благодарю. Вот одолжила ответом!* – *Екі сағаттан соң! Қатқаныңның басы! Уай, шіркіннің жауабын-ай!* (Аударған – М.О.Әуезов).

Түпнұсқа мен аударма мәтіндерді салыстырсақ, аударма жоғары сапалы, себебі түпнұсқаның мазмұны да, кейіпкердің эмоциялары, ауызекі тілінің стильдік реңі – бәрі де қазақстандық аударматанудың іргетасын қалаған М.О.Әуезовтың шығармасында дәл келтірілген. Осы нәтижеге жетуде шебер аудармашы қандай тәсілдерді қолданған? Орыс тілінде наразылықты білдіретін «*Покорнейше благодарю*» аудармада сөйлеу барысында атқаратын қызметі тең «*қатқаныңның басы!*» деп келтірілген. Әрине, бұл тілдік бірліктер ешбір қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздікте эквивалент болып берілмеген, себебі контекстен тыс жағдайда мағыналары тең болмауы да мүмкін: мысалы, «*Покорнейше благодарю*» өзінің тура мағынасында қолданылып, «ризашылық білдірсе», орыстың «*Вот*» шылауы «*Міне, мынау*» деп аударылады, ал Әуезов бұл аударманы білмегендігінен «*Уай!*» деген одағай сөзбен аударып отырған жоқ: лексикалық мағынаның теңдігінен гөрі контекске сүйеніп, жалпы стильдік реңінің ұқсастығы артық екенін осы ауыстырудың өте орынды екенін дәлелдейміз. Сол контекстің әсерімен кейіпкердің үшінші сөйлемі «*Вот одолжила ответом!*» қазақша аудармасында тек

бір ғана сөзді сақтап қалған болса да «Уай, шіркіннің жауабын-ай!» (ответ – жауап), аударманың сапасын жоғары көтермесе, түсірмейді. Байқасақ, аудармада алғашқы түпнұсқаның тілдік бірліктердің жобамен 20-30%-ы ғана орын алған, қалған 80-70%-ы контекст тудырып отырған мағынаға сай аударылған.

6) Түпнұсқа тілі мен аударма тілінде мағынасы тең, эквивалентті болып келген сөздер болмаған кезде *мағынасы кеңірек* (жалпы) сөздерді *мағынасы нақты сөзге ауыстыру тәсілі* (прием конкретизации) және оған қарама-қарсы *мағынасы нақты сөзді мағынасы кеңірек (жалпы) сөзге ауыстыру* тәсілі қолданылады. Мысалы, мал шаруашылығы жете дамыған қазақ халқының тілінде мал атаулары соншалықты толық, жеткілікті жүйе болып қалыптасқаны қазақ лексикасының байлығы болып табылады. Ал сол атауларды басқа тілге, мысалы, орысшаға аударсақ, *тана, тайынша, құнажын, дөнежін* т.б. сол сияқты мал атауларының бір сөзден тұратын лексикалық сәйкестіктерін таба алмаймыз. Сондықтан ‘тана’ мен ‘тайынша’ деген сөздерді ‘бұзау’ сөзіне теңестіріп ‘теленок’ деген сөзбен, ал ‘құнажын’, ‘дөнежін’ – ‘сиыр’ сөзіне теңестіріп ‘корова’ деген мағынасы кеңірек, жалпы ұғымды білдіретін сөздермен аударамыз.

7) Ауызекі сөйлеу тілінің белгілі ерекшеліктерінің бірі эмоционалды-экспрессивті реңі екені сөзсіз. Сол сөйлеудің қанық бояуларын аудару, әрине, арнайы тәсілді қажет етеді. Оны ауызекі сөйлеу тіліне тән *эмоционалды-экспрессивті құралдарды аудармада сәйкестендіру тәсілі* деп атауды ұсынамыз, себебі арнайы зерттеулерде ілеспе аударманың ерекше аудару тәсілдері түгіл жалпы мәселелерінің өзі де қарастырылмағанын жоғарыда анықтағанбыз. Мысалы, М.О.Әуезов «Ревизор» кейіпкерлерінің сөздері түпнұсқаның оқырманы мен көрермені қандай әсер етсе, аударманың қабылдаушысына да сондай әсерге жету мақсатында *эмоционалды-экспрессивті құралдарды аудармада сәйкестендіру* тәсілін шебер қолданады. Ауызекі сөйлеу тілінің заңдылықтарын сақтай отырып, кейіпкерлердің репликаларын түпнұсқадағыдай қысқа және әсерлі береді. Мысалы:

Городничий: *Две необыкновенные крысы снились... неестественной величины* ...Аудармасы: – Дуанбасы: *Түрі жаман екі егеуқұйрық түсімнен кетсінші... добалдай ...*

Дуанбасының репликасы түпнұсқада алты сөзден тұрады. Сөйлеушінің қобалжып, мазасы кетіп, өзін-өзі ұстай алмай тұрғанын сөйлеп тұрғанында еңтігіп, демін алғаны білдірсе, жазбаша тілде көп нүкте білдіреді. Осындай эмоциялық халін түпнұсқа да, аударма да, біріншіден, арнайы лексика арқылы, екіншіден, сөйлемнің үзілуі мен сөздердің қалыптасқан белгілі ретті бұзу арқылы жеткізеді. Түпнұсқадағы *‘необыкновенные’*, *‘неестественной величины’* деген сөздердің бағалық семаларынан гөрі көлем, өлшем семаларының басыңқы екені анық. Аудармадағы бұл сөздер эквиваленттерінің бағалық семаларының басыңқы екеніне көзіміз жетіп отыр: *‘необыкновенные’* – *‘түрі жасаман’*, *‘неестественной величины’* – *‘добалдай’*. Осы бағалық мағына эмоциялық семаларды тудырып, оқырманға (көрерменге) аударманың эмоциялық әсері түпнұсқаға қарағанда әлдеқайда зор. Осы тәсілді келесі сөздерді салыстырғанда да көреміз: түпнұсқада нейтралды *‘снились’* болса, аудармада *‘түсімнен кетсінші’* деп сөйлеушінің мазасызданып тұрғанын білдіреді. Сонымен, аударманың эмоционалды-экспрессивті реңінің күшеюінде күмән жоқ. Нейтралды *‘снились’* сөзіне аудармада *‘қайта-қайта’*, *‘үнемі’* сияқты ұзақ мерзім мен қайталану семалар қосылған *‘түсімнен кетсінші’* деген перифраза сәйкестендірілген. Әрине, М.О.Әуезовтің аудармашы шеберлігін үңіліп зерттеу әлде де талай нәтижелерге әкеліп, толғандырады, үлгі болып ой салады.

Қорыта келгенде, ілеспе аударма – аударма түрлерінің ішінде ең күрделі екенін мойындай отырып, ол салада айтарлықтай жетістіктерге жету жолында аударма ісінде жиі қолданылатын тәсілдерді игеріп алудың қажет екені анық. Онсыз ілеспе аударма емес, аударманың қайсысы болса да ұстатпайтын тоты құстай болуы мәлім. Аударма дағдылары қалыптасып, екі тілдің сөз байлығы, идиома мен паремияларының сәйкестіктері жадында шұғыл пайда болып, екі тілде де шебер және жылдам шешім қабылдап сөйлейтін маман ілеспе аудармада жетістіктерге жететініне әбден сенеміз.

1.4.1 Автоматты (машиналық) аударма

Машиналық аударма жүйелері кибернетикалық модель жасау аясына қатысты болуы себепті шет тіліндегі мәтінді ана

тіліне және керісінше аудару тұсындағы адамның тілдік әрекеті арқылы іске асады. Сондықтан аударма ісі электронды-есептеу машиналарының (ЭЕМ) көмегімен аудармашы әрекетін қайталауға бағытталады.

Аудармашының тілдік әрекетінің, яғни сөйлеу-ойлау қызметінің моделін машиналық аударма жүйесі арқылы жүзеге асыру екі түрлі таптастыру параметрлері бойынша анықталады:

– автоматтандыру дәрежесі, яғни компьютерге жүктелетін жұмыстың нақты көлемі. Мұнда мынадай жағдаяттарды айырып қарастыру керек [19, 3-б.]:

1) аударма жұмысы толығымен немесе толыққа жуық ЭЕМ арқылы орындалады;

2) аударма жұмысын аудармашы атқарады да, ал ЭЕМ жәрдемші рөлін атқарады (мысалы, қажетті сөздің аудармасын сөздіктен тауып алу жұмысында).

– аудармашы адамды қатыстыру стратегиясы, яғни аударма жұмысының негізгі бөлігі компьютер арқылы орындалады да, ал аудармашы аударылған мәтінді өңдеуге, яғни аудару кезінің әр тұстарында (басында, ортасында, аяғында) редакциялық жұмысқа қатынасады [20, 12-13-бб.].

Аудармашының сөйлеу әрекетінің ерекшелігі мынаған саяды: бастапқы нысан ретінде бір тілдегі мәтін алынады да, ал тілдік қызметтің нәтижесі ретінде – мағыналық жағынан аударылуға тиісті мәтінге барабар, басқа тілдегі мәтін болып табылады. Басқаша айтқанда, аталған нәтиже міндетті түрде мәтін түрінде ұсынылуы қажет.

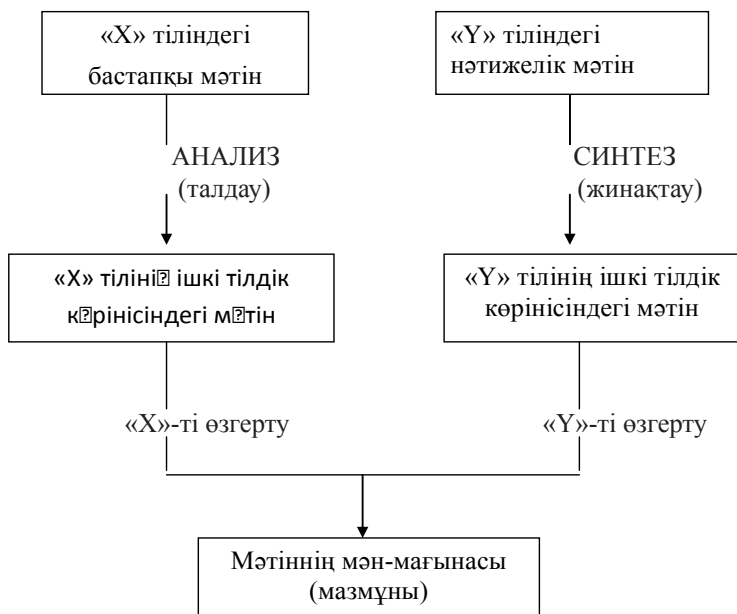
Аталған ерекшелік **автоматты аудармаға** белгілі принциптік құрылымды сақтауды міндеттейді. Төменде ондай құрылым мүмкіндігінің ең жақсы деген (идеалды) көрінісі берілді.

«X» тіліне талдау жүргізу мен оны өзгертудің мақсаты – «X» тілінің сөздігі, грамматикасы және қолдану ережелері негізінде «X» тіліндегі мәтіннің мазмұнын ашу. Ал «Y» тіліне жинақтау әдісін қолдануды – «Y» тіліндегі шығару мәтінін құрастыру (немесе оны синтездеу) деп атайды. «Y» тіліндігі мән-мағына сол тілдің сөздігі мен грамматикасы негізінде ашылады.

ЭЕМ-сыз дәстүрлі аудармашының мәтінді аудару кезіндегі талдау мен жинақтау компоненттерінің орын алуы айқын түрде

байқалмағанымен, **автоматты аударма** жасау процесінде ондай тәсіл бөліктері міндетті түрде орын алуы қажет.

Сызба. Автоматты аударма процесінің идеалдық құрылымы

Ал сызбадағы «өзгерту» топтамасының қажеттілігі ең қарапайым жағдайда да айқын байқалады. Мысалы, аударуға қажетті «X» тілінің сөздік бірлігі мағыналық жағынан екінші тілдің («Y») сөздік бірлігімен және екі тілдің («X» пен «Y») синтаксистік құрылымдары да бір-бірімен сәйкес келіп тұрған жағдайда да (тіпті сөздердің орналасу тәртібіне дейін) тиісті өзгерістердің жасалатыны белгілі. Негізінен алғанда, сөздердің грамматикалық тұлғалары мен аударма баламасының сөйлем ішінде дұрыс орналасу тәртібі өзгертуді қажет етеді.

Бірақ жоғарыда қарастырылған жайт идеалды жағдаятына сай және тілдің шектеулі сөздік бөлігі мен синтаксисіне тән

болып келеді. Сонымен бірге мұндай жағдаят тек әрбір нақты тілдер жұбы үшін ғана ұтымды деуге болады. Әзірше екі тілдің лексикалық бірліктері мен синтаксистік құрылымдары бойынша басым көпшілік тілдерге жоғарыда аталғандай тұспа-тұс сәйкестік жайлы айту қиын. Оған себеп – әртүрлі тілдердегі көп мағыналы сөздер көлемінің сәйкес келмеуі. Лексикалық сәйкестіктің ең соңғы бұзылу жағдайы – қайсыбір тілдерде баламасыз лексиканың болуы. Әдетте, олар тұрмыстық бұйымдарды, мәдениетті сипаттайтын сөздердің екінші (аударуға қажетті) тілдің лексикалық қорынан орын алмайды. Мұндай жағдай лексикалық элементті сипаттау немесе калькалау үшін оның мәнін дұрыс түсінуді қажет етеді. Басқаша айтқанда, мағынаға сәйкес келтіру үшін қажетті деген өзгертулерді (өңдеулерді) жүргізу керек болады.

Егер аударма мәселесін, *автоматты аударманы* қоса есептегенде, тіларалық сәйкестіктің бұзылуы тұрғысынан қарастырсақ, онда оның мақсатын екі тіл жұбы мәтіндерін мағыналық сәйкестікке келтіру деп ұғыну қажет. Яғни екі тіл арасындағы әртүрлі элементтердің (сөздік, құрылым, сөздер тәртібі және т.б.) мазмұнды ашу құралдарын сәйкестікке келтіру деп түсіну керек болады. Мұндай сәйкестікке келтіру мәселесін шешу жоғарыда көрсетілген сызбадағы топтамалар қызметінің барлық машиналық аударма жүйесінде орындалуын қажет етеді. Сәйкестікке келтіру мүмкіндігі және аударманың принциптік жақтарының барлық тілдерге ортақ болуы тілдің сызықтық және таңбалық сипаттарына негізделеді (Ф. де Соссюр). Ал таңбалық қасиеттің негізінде (мағыналық тұрғыда) барлық халықтардың ойлау қызметін таңбалау мен қоршаған ортаның физикалық ортақ қасиеттерінің жататыны белгілі.

Машиналық аударманың «өмірге келуіне», біріншіден, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әр елдерде (континенттерде) бірнеше тілдегі ақпарат ағымының қарқындап өсуі, екіншіден, ғылыми-техникалық прогресс үшін оларды меңгеру қажеттігіне қатысты әлеуметтік себептер негіз болды. Осыған байланысты машиналық (автоматты) аударма жұмысының даму барысына қатысты кейбір жайттарға тоқталайық.

Аталған әлеуметтік себептер аударма мәселесінің шешімін табуы және оның ұтымды жолдарын іздестіруді қажет етті. Бұған

ең алдымен аудармашының тілдік қызметінің ерекшеліктері ішінен шеттілдік мәтіннің құрылымын зерттеудегі таза формалды талдау жолын жатқызуға болады [21]. Мысалы, аудармашыға мәтіннің грамматикасы және лексиканың көмекші сөздері мен есімдік сөздері және басқа да осы сияқты функционалды грамматиканың элементтері белгілі болғанымен, салалық мәтіннің арнайы лексикасы таныс болмауы мүмкін.

Шеттілдік мәтінді аударудағы оның тұрпаты (формасы) бойынша мән-мағынаны ашу ерекшеліктерін модельдеу, ең алдымен, аудармашының іс-әрекетін зерттеу нысаны ретінде алуға бірден-бір себепші болды. Сонымен, мұндай модельдеу шеттілдік мәтінді аударуда тілдің ақиқат деректерін «шеттетіп», тілдің семантикасын арнайы талдамай-ақ, формалды тұрғыда аударма баламасын табуға мүмкіндік жасайды.

Автоматты аударма жасаудың бастамасы ретінде ресми түрде 1949 жыл саналады. Тілді формалды тұрғыда қарастыра отырып, электронды-есептеу техникасының көмегімен аударманы жүзеге асырудан бұрын оны механикалық машиналар жолымен іске асыру идеясы аталған мезгілден де көп бұрын бастама алғаны белгілі. Мысалы, А.Кахердің ойлап тапқан аударма-жазба машинасы жайлы мәлімет «Үава таа» газетінде 1924 жылдың 24 ақпанында шағын хабарлама ретінде жарық көрген болатын [22]. 1933 жылы Кеңес Одағында П.П.Смирнов-Троянскийге бір тілден екінші тілге аудару машинасын ойлап шығарғаны үшін арнайы патент тапсырылғаны да жұртшылыққа мәлім [23].

Аударма жасауда екі немесе одан да көп тілдердің бірліктері арасындағы мағына сәйкестігін анықтау үшін алғашында механикалық тәсілдер қолданылды. Сондықтан аударма жұмыстарының жетістіктері әлемдік ғылымға тек XX ғ. 50-жылдарында ғана белгілі бола бастады. Ең алғашқы машиналық аударма жүйелері АҚШ-та пайда болды. Тарихи тұрғыдан қарастырғанда машиналық аударма жүйесін құрастыруға жалпытілдік көзқарастағы криптография (шартты белгілермен жазылған құпия жазу) саласының теориясы мен практикасы негіз болды.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде әр елдерде, әсіресе Англия мен АҚШ-та құпия хаттардағы шифрлы жазуды үйреншікті жазуға

ауыстыру (дешифровка) жұмысын машинасыз да және машинамен де әрекет ету арқылы көптеген нәтижелерге қол жеткені белгілі. Мысалы, гитлерлік басқару орындарының шифрланған бұйрықтары мен хабарларын жай жазуға айналдыратын «Ультра» атты дешифровалды машинаның құрастырылғанын айта кетуге болады.

Лингвистикалық тұрғыдан қарастырғанда, шифрланған (кодталған) хабарды дәстүрлі жазуға келтіру дегеніміз, ол лексикалық қоры белгісіз және грамматикалық ережелері әлі анықталмаған шет тілінде жазылған мәтінді аудару жағдаятымен барабар деуге болады. Мұндай аударма жұмысы бір кодтағы жүйеден екінші кодтағы жүйеге ауыстыру әрекетімен бірдей келеді.

Дешифровщиктер мамандардың пайымдауынша, шифрланған (кодталған) хабарды жай жазуға келтіру әрекетіне қарағанда бір табиғи тілдегі мәтінді екінші табиғи тілге аудару әрекеті жеңіл деп бағаланады. Себебі, қазіргі табиғи тілдерді сипаттайтын көптеген сөздіктер мен грамматикалардың негізінде тілдің өзіне ғана тән лексикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктері алдын ала белгілі деуге болады. Ал есептеу техникасы ондай сөздіктер мен грамматикаларды қалаған тәртіпте, бағдарламаға сай өз жадында орналастыра алады.

1946-1947 жылдары ЭЕМ арқылы машиналық аударма жасау идеясы Принстонның ғылыми-зерттеу институтында арнайы мәселе ретінде талқыланады (У.Уивер, А.Л.Бут және т.б.). Ең алғаш бұл идея дешифровка ісінің америкалық маманы Уоррен Уивердің меморандумында бірізді шешімге келтірілді. Ал 1949 жылдың 15 шілдесінде атақты ғалым өз меморандумында көтерілген мәселелерді тіл және есептеу техникасы мен дешифровка салаларындағы екі жүзден астам мамандарға жария етті.

У.Уивер машиналық аударманың принциптік мүмкіндігін мүлде бөлек тілдердің ұқсас қасиеттерімен және әр тілдің өзіне ғана тән формалды сипатта болуымен байланыстырады. Қорыта айтқанда, У.Уивердің пікірі бойынша, қытайша жазылған кітапты қытайша шифрланған (кодталған) ағылшынша немесе басқа ұлттық тілдердегі кітап деп түсінген жөн [24, 33-45-бб.].

Сонымен машиналық аударманың өзінше бөлек ғылыми бағыт ретіндегі даму кезеңі Уивердің меморандумынан бастама алады.

Бұл бағытты, шартты түрде, негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады [25; 19; 26; 27]. Мысалы, ол хронологиялық жағынан былайша айырым табады:

1-кезең: 1949 жылдан бастап 60-жылдардың ортасына дейін;

2-кезең: 60-жылдардың ортасынан 70-жылдардың аяғына дейін;

3-кезең: 80-жылдардан қазіргі кезеңге дейін.

Мұндай үш кезеңге бөлуге негіз болған ғылым мен техниканың дамуындағы қол жеткен нәтижелер екені белгілі. Міне, солардың ішінен лингвистикалық, математикалық, техникалық машиналық аударма жүйесін жабдықтау мәселелері айрықша орын алады.

1954 жылы АҚШ-та Джорджтаун университетінде проф. Леон Е.Достердің жетекшілігімен GAT жүйесі негізінде құрастырылған орыс тілінен ағылшын тіліне аударатын машиналық аударма жүйесі жұртшылық назарына ұсынылды. Бұл бір тілден екінші тілге ЭЕМ (IBM-701) арқылы орындалған ең алғашқы аударма тәжірибесі болып саналады. Ғылымда бұл тәжірибе **Джорджтауындық эксперимент** деген атпен тарихта қалды [24]. Аталған экспериментте «тікелей» машиналық аударма жағдаяты (бір тілдік жұпқа қатысты жүйелер) тексерістен өткен болатын. Жүйе сөздігінің көлемі бар болғаны 250 сөзді ғана қамтыса, ал оның грамматикасы тек алты синтаксистік ережеге ғана негізделеді [20]. Кеңес Одағында француз тілінен орысшаға аударатын машиналық аударманың бірінші эксперименттік жүйесі О.С.Кулагина мен И.А.Мельчуктың авторлығымен 1955-1956 жылдары құрылғаны осы сала мамандарына белгілі [28]. Бұл жүйедегі негіз сөздер сөздігі 1236 сөз, ал сөз айналым сөздігі 250 бірлікті қамтиды. Аударма бірлігі ретінде толық сөйлем түрі есептеледі. Морфологиялық талдау алгоритмі жалғаулардың кестесімен әрекет ету арқылы аударылатын фразаның (сөйлемнің) сөздеріне қажетті деген грамматикалық ақпаратты тіркейді. Бұл жүйенің артықшылығы – омонимдік сөздерді ажырата алатын топтамасы (блогі) болуында. Орыс тіліндегі фразаны синтездеу топтамасында сөздердің орналасу тәртібінің дұрыстығын тексеру мүмкіндігі алдын ала қарастырылған. Сонымен бірге, Т.Н.Молошнаяның жетекшілігімен ағылшынша-орысша аударма жасау жүйесінің алғашқы жобасы ұсынылды [29].

Машиналық аударма жұмысының бастамасы, жалпы алғанда, өрлеу сипатында болды – тілшілер зерттеудің жаңа бағытын ашты, ал программистер күн тәртібіндегі күрделі және аса қызықты мәселелердің шешімін табуға қызыға кірісті. Бұл кезеңде тіл мен аударма процесіне қатысты барлық мәліметтерге қол жеткендей сезілді. Сондықтан егер оларды формалды пішінге келтіру ісі жүзеге асырылса, машиналық аударманың әмбебаптық жүйесі құрылып, алға қойылған негізгі мақсатқа тез арада жететіндей көрінген болатын. Бірақ бастапқы және кейінгі тәжірибелердің нәтижелері бұл мәселенің шешімі ойлағандай оңай табылмайтынын байқатты.

Солай бола тұра, атқарылған жұмыстар тек машиналық аударма аясындағы зерттеулерге ғана емес, сонымен бірге ғылыми ізденушілерді тілдің теориялық және құрылымдық жағына да көңіл аударуға ынталандырды.

Қорыта айтқанда, автоматты аударманың бірінші кезеңі белгілі дәрежеде айтарлықтай нәтижелі болды. Себебі, аталған кезеңде көптеген іргелі мәселелердің бастамасы анықталып, зерттеудің болашағы сараланып, жолдары айқындалды. Мысалы, автоматты сөздіктерді құрастыру, **аралық-тілді** құрастыру, сөздердің омонимдік сипаты мен синтаксистік құрылымы, яғни сөздердің сөйлемдегі тіркесімі, фразеологизмдердің жасалу жолдары және көптеген басқа да мәселелердің сыр-сипаттары анықталды.

Осы мезгілдерде, бүгінгі таңда да аса маңызды деп саналатын, синтаксистік талдаудың алгоритмінің алғашқы нұсқалары зерттелді: синтаксистік тәуелділік пен тікелей құрастырушыларды, болжамдық талдауды, көпнұсқалы синтаксистік талдауды, «фулькрумдер» әдісімен талдауды, конфигурациялық талдауды және т.б. әдіс-тәсілдерді ескере отырып, талдау жүргізу жақтары қарастырылды.

Терминтану саласындағы бағыныңқылықтың моделі мен тікелей құрастырушылардың моделін талдаудан толық сөйлемнің құрылымдық байласымын анықтауға болатындығы байқалды. Мұндай құрылымның көпмағыналылығының басын ашып алу үшін әртүрлі «сүзгілердің» әдістері қолданылады (қара: ЛМУ-дың математикалық лингвистика зертханасындағы С.Я.Фитиалов пен Г.С.Цейтиннің жетекшілік етулерімен жүргізілген жұмыстар; GETA атты Гренобльдық топ – Centre d'études pour la traduction

autmatigue, жетекшісі В.Вокуа). «Күшті» сүзгі ретінде Д.Е.Хейстин байланыс «күші» ұғымы ұсынылды (The Rand Corporation Automatic Language Data Processing Group. Santa Monica (Calif.)) [30].

Болжамдық талдау сөздік мақаланың айрықша құрылымына негізделеді (Национальное бюро стандартов США, И.Родес; Вычислительная лаборатория Гарвардского университета (Масс.), рук. А.Эттингер). Мұнда әрбір сөзге оның барлық байланыс мүмкіндігі жайлы ақпарат тіркеледі. Талдау тәртібі (процедурасы) мәтінді солдан оңға қарай тексеріп шығу тәсілі бойынша жүргізіледі. Осының нәтижесінде әрбір кезекті сөздің «өлшемінің» алдыңғы сөз бойынша жасалған болжамға сай келетіндігі тексеріледі. Егер ол жасалған болжамға сай келмесе, ондай сәйкестікті іздестіру сол жаққа қарай ауысады. И.Родестің ғылыми тобында бірварианттық талдау қарастырылады, яғни талдауға түскен сөздің сол жағында орналасқан бірінші сөз сәйкестік «иесі» деп саналып, кез келген сөйлемге тек бір ғана синтаксистік құрылым сәйкес қойылады.

Сөйлемнің синтаксистік құрылымының бірнеше нұсқаларын есепке алуға мүмкіндік туғызатын көпнұсқалық талдауды бір қадам алға басу деп санауға болады (С.Куно, А.Эттингер, Гарвард университетінің Есептеу зертханасы). Көпнұсқалық талдауда сөздің синтаксистік потенциалды мүмкіндіктерінің молдығының арқасында синтаксистік байланыста тұратын сөздерге болжам жасауға болатындығы негізге алынады. Көпнұсқалық талдаудың алғашқы грамматикасы 2100 ереже мен 82 синтаксистік болжамды қамтыды. Сөйлем құрылымының диаграммасы тікелей құрастырушылар моделі негізінде құрылды. Осының нәтижесінде мүмкін болатын барлық варианттар іріктеліп, олардың көпшілігі әртүрлі сүзгілер көмегімен сан жағынан шағындалды. Болжамдық талдау алгоритмінде көпнұсқалы фразаның синтаксистік құрылымына тән екімәнділік ақиқаттығынан гөрі, оны таңдалып алынған нұсқаларды іріктеу әрекетінің формалды сипатының салдары деуге болады. Міне, бұл жүйелердің осалдығы да осында. Дегенмен, синтаксистік болжам жайлы идеяның өзі де құнды деуге болады. Бұл ой-пікірге қазіргі кездегі кейбір грамматикалық болжамдарға сүйенетін автоматты талдау жүйелері негізделуде [31; 32].

Атап айтуға тұратын жайт – бірнұсқалылық пен көпнұсқалылық талдауларды бір-біріне қарсы қою машиналық аударманың қалыптасуының бірінші кезеңі үшін ерекше маңызды болуы. Бірнұсқалылық талдауда кездейсоқтыққа жақын дәрежеде таңдалып алынған сөйлем құрылымы дұрыс болмай шығуы мүмкін, ал талдау жұмысын басынан қайталау мүмкіндігі бұл жүйелерде алдын ала қарастырылмаған. Көпнұсқалық талдауда біркелкіліктің бұзылу қаупі бар: құрастырылған құрылымдардың саны нұсқаны дұрыс таңдау мүмкіндігінен де айтарлықтай үлкен болуы мүмкін.

Сонымен бірге жақсы аудармашы (немесе автоматты аударма жүйесі) мәтін мазмұнын түсіну үшін аударуға тиісті фразаның дұрыс түрдегі бір ғана нұсқасын ұсынуы керек. Ал фразалардың көпмағыналығы мәнмәтін бойынша өз шешімін табатыны белгілі, сондықтан сөйлемдердің нақты мағыналарын ажырату мәселесі мәтінде баяндалатын ақиқат жағдаятқа қатысты толық мәтіннің синтаксистік және семантикалық заңдылықтарына тікелей байланысты болып келеді. Мұндай семантикалық мәліметтер машиналық аударманың бірінші және екінші кезеңдерінде үзінділер түрінде ғана көрініс тауып, толығымен қолданыла қоймады. Себебі, машиналық аударма жүйесін тиісті лингвистикалық мәліметтермен жабдықтау ісі әлі де болса толық зерттелмеген болатын.

Конфигурациялық талдау әдісі аударылуға тиісті мәтінді (жүйеге енетін мәтін) сол тілдің алдын ала іріктеліп алынған синтаксистік конструкциялар жиынымен салыстыру тәсіліне негізделеді [33; 34; 35; 29]. Егер аударма жүйесіне енетін мәтіннің анықталған конфигурациясы жиынның синтаксистік конфигурацияларының біреуімен сәйкес келсе, онда мәтіндік конфигурация танылды деп саналады және ол әрі қарайғы талдау әрекетінде ықшамдалған түрінде көрініс табады. Синтездеу әрекетінде анализдеу кезінде анықталған конфигурация аударуға тиісті тілдің оған сәйкес келетін конфигурациясымен салыстырылады.

«**Фулькрумдер**» әдісі бойынша жүргізілетін талдауда мәтіндегі сөйлем төменгі сатыдағы бөліктерге ажыратылады. Осының негізінде кез келген фразаны циклдық әдіс бойынша бірнеше

рет қарастыра отырып, іріленген фрагменттерге біріктіруге болады. Әрбір кезекті циклдық қарастыру кезінде талдаудың тірек нүктелері (fulcra) – фулькрумдер анықталады. Анықталған фулькрумдер синтаксистік конструкциялардағы негізгі және «басқарушы» сөздер тобына жатады. Олардың құрылымы мен шекарасын анықтау циклдық қайталаулардың мақсатына енеді (*группа автомат. Перев. фирмы Bunker Ramo-Woldridge Inc, Canoqa Park, Calif., рук. П.Гарвин*).

Тізбекті талдау әдісі арқылы фразаның синтаксистік құрылымын тану үшін берілген сөйлем көрінісіндегі синтаксистік категориялар тізбегін элементарлық тізбектерге бөлу қажет болады (*Харрис, Н.Сейгер*).

Корреляциялық талдау кезінде әрбір сөзге индекстер жиынтығы тіркеліп жазылады. Олардың әрбіреуі сол сөздің осыған ұқсас индексі бар басқа сөздермен өзара байланыстылық (корреляция) мүмкіндігін бейнелейді. Корреляцияның (өзара қатынастылық) жоғары деңгейі лингвистикалық шектеулер арқылы төмендетіледі. Мысалы, сөз, семантика және т.б. сатыларға төмендейді.

Осымен бірге зерттеушілер машиналық аударма мәселесі үшін толық мәтінді талдау мәселесін қарастыра бастады. Соның ішінен толық мәтіндердің антецедент – зат есімдермен арақатынасын анықтайтын ережелердің қарастырыла бастағанын атап кетуге болады (антецедент – анафоралық қатынас. Мәселен, есімдіктен бұрын тұратын есім сөз, ал есімдік осы есімге нұсқайды) [36; 37].

Қазіргі кездегі жоспарланып жатқан машиналық аударма жүйесі екі топқа бөлінеді: бір тілден екінші тілге аударатын – **бинарлы** және бірнеше тілдерден бір тілге немесе бірнеше тілдерге аударуға арналған – **көптік**. Машиналық аударма жүйелерінің бірінші түрінің әр уақытта артықтық сипаты адам баласының аудару әрекетін модельдеудің және әрбір тілдер жұбы деректерінің бинарлық сәйкестіктерін анықтаудың теориялық және практикалық мүмкіндіктерінің табиғи жағдаятынан туындайды. Машиналық аударманың бинарлық жүйелерінің кемшілігі – аударуға тиісті «кіретін» тілге талдау жүргізу кезінде олардың қасиеттеріне қатаң түрде тәуелді болуы және әрі қарайғы аударма алгоритмін құрастыруда ол тәуелділіктің күрделене түсетіндігі.

Көптік аударма жүйесі аталған қатаң тәуелділікте болуына қарсы мүмкіндіктер тудырып, талдау мен жинақтаудың тәуелсіз алгоритмдерін құрастыруға жол ашты. Бинарлық аудармалардың қосындысы ретінде түсіндірілетін көптік аудармадағы тіл жұптарының саны $n(n-1)$ формуласы арқылы анықталады. Бұл өрнектегі n – аудару процесіне қатысатын тілдер жиынының саны.

Көптік жүйелерді зерттеуші ғалымдар талдау мен жинақтаудың баламасы (инвариантты) ретінде **аралық-тіл** идеясын (интерлингва) ұсынды [24].

Көптік аударма жасаудағы «аралық-тіл» идеясын іске асыруда ең алғашқы елеулі орынға ие болатын ғалымдардың ішінен Н.Д.Андреевтің аты бөліп айтуға тұрарлық [38].

Н.Д.Андреев жетекшілік еткен зертхана (ЭЛМП) қызметкерлерінің осы бағыттағы көптеген ғылыми еңбектерінің жарияланғаны осы саладағы мамандарға мәлім. Осы кезде Кеңес Одағы мен шетелдердің ғылыми орталықтарымен басқа да ғылыми топтар арасында *аралық-тіл* мәселесіне қатысты ой-пікірлер қызу түрде талқыға түсе бастады.

Н.Д.Андреевтің концепциясы бойынша, *аралық-тіл* ұғымының негізінде табиғи тілдердің табиғатында конгруэнттік сипаттың болмайтындығы жайлы түсінік жатыр. Яғни аралық-тілдің жасандылығының заңды екендігі, сол себепті одан конгруэнтті емес элементтердің (артикльдер және т.б.) алынып тасталуы мен көптеген тілдер үшін конгруэнтті элементтердің (етістіктің үш түрлі шағы, көптік жалғау және т.б.) сақталып қалуы қажеттігі туындайды. Сондықтан аталған мәселеге арналған алғашқы зерттеулерге *аралық-тіл* өзінің құрылымы жағынан табиғи тілге жақын тұрып, соның терминдерімен баяндалады.

Аралық-тіл идеясын өмірге әкелу мақсатындағы сан алуан әрекеттерге қарамай, көптеген тілдерден бір тілге аудару тәжірибесі машиналық аударма тарихында айтарлықтай өз орнын ала алмады деуге болады. Теориялық тұрғыдан қарастырғанда оның себебі аралық-тілдің грамматика мен лексика терминдерінде сипатталуында деп түсіндіріледі. Шындығында, ол тек қана семантикалық тұрғыда, семантикалық барабарлық түсінігінде көрініс табуы қажет болатын.

Сыншылар аралық-тіл арқылы аударма жасаудың төмен

дәрежедегі барабарлығын айта келе, оның аударуға тиісті мәтіннің маңызды сипаттамаларының назардан тыс қалып қоятындығын айтады: мәтін авторының коммуникативтік және прагматикалық ұстанымы, талдаудың актуалдығы және т.б.

Машиналық аударма жүйесіндегі аралық-тілдің жүзеге аспай қалуын лингвистикалық зерттеулердің практикалық тұрғыдағы көзқараспен түсіндіретін болсақ, ол өзгеріс енгізу кезеңдерінің әдеттен тыс күрделілігінен, ал техникалық жағынан алғанда ЭЕМ-ның алғашқы буындарының жад көлемі мен әрекет жылдамдықтары көрсеткіштерінің төменгі дәрежелігі деуге болады. Мұндай кедергілер бинарлы аударманың экспериментті жүйесін құру жағдайында да теріс әсерін тигізді.

Қазіргі кезде аталған кедергілер әртүрлі аралық-тілді іске қосу кезінде өз шешімін табуда. Аралық-тіл мәселесіне қызығушылықтың екінші айналымы – жасанды интеллект жүйесін құрастыруға байланысты. Себебі, тек осы идея бойынша ғана қазіргі кездегі кибернетика саласында зерттеліп жатқан мәтіннің мазмұнын түсінетін интеллектуалды жүйелерге жол ашылды деуге болады. Бірақ бүгінгі таңның өзінде-ақ аралық-тіл арқылы машиналық аударма жұмысын жүзеге асыру кез келген аударма жүйесін құрастырушының арманы, жоғарғы мұраты деуге болады. Солай бола тұра, аралық-тіл мәселесін зерттеу семантикалық теорияның, табиғи тілдің фразалары мен мәтіндерінің семантикалық көрінісін анықтау жағдаяттарының даму процесіне зор ықпалын тигізді.

Машиналық аударманың дамуына **аралық-тіл** концепциясының ешбір күмәнсіз үлесі – аударылған және аударылатын тілдердің қасиеттеріне ғана негізделетін анализ бен синтездің бір-біріне тәуелсіз екендігін мойындау; аударылатын сөйлемнің мән-мағынасының үйлесімділігі мен әмбебаптық берілісін зерттеу қажеттігін мойындау болып табылады.

Машиналық аударма жүйелерін құрастыру аясындағы жүргізіліп жатқан жұмыстардың белсенділігіне қарамай, бірінші кезеңде зерттеушілердің ойлағанындай практикалық нәтиже алынбады. Аударманың тұтынушы сұранысын қанағаттандыра алатын өндірістік жүйесін құру жұмысының нәтижесіз болуының үлкен зардабы байқалды. Мысалы, зерттеушілердің бір бөлігі

машиналық аударма мәселесін шешуден бас тартты. Осы бағытта жұмыс істейтін бірнеше топтың зерттеу әрекеттерінің тоқырап қалуына себепші болған АҚШ-тың Ұлттық Ғылым академиясының арнайы комиссиясының әуе соғыс күштерінің машиналық аударма жайлы жасаған талдау қорытындысын бұрмалап түсінудің (экстраполяция) де өз рөлі болды. Осының зардабынан көптеген ғылыми ұжымдар ұйымдастыру мен қаржылық қиындықтарға әкелді [19, 14-б.].

Мұндай жағдайға душар болу кейбір ғалымдардың скепсистік көзқарасы да, машиналық аударма идеясының жүзеге асу мүмкіндігіне сенімсіздік білдіруі де, әсіресе, ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару мүмкіндігіне күмән туғызуы да себепші болды. Ал көркем әдебиет мәтіндері, оның ішінде, әсіресе поэзия мәтініне байланысты машиналық аударма жасауға ең басынан-ақ ғалымдар қарсылық пікір білдірген болатын. Оған шығарманың көркемдік, бейнелік жағын ұстаным етудегі кейбір тілдік заңдылыққа қайшы келу жақтары негізгі себеп болды.

Осындай жағдайға байланысты И.Бар-Хиллелдің көзқарасына тоқтала кетуге болады. Ғалым жоғары сапалы толық автоматтандырылған машиналық аударма мүмкін емес және оны утопия деп санаған. И.Бар-Хиллелдің пікірінше, машиналық аударма кезіндегі негізгі кедергі сөздердің көпмағыналығы және тіл табиғатында ондай екімәнділікті ажырата алатын формалды көрсеткіштердің болмауы. Бұл қиындықтардың шешімі тек әлем туралы білімде жатыр деп тұжырым жасайды [39].

Жоғарыда айтылған сенімсіздік пікірлер әлем бойынша машиналық аударма мәселесімен айналысатын топтар санын азайтуға әкеліп соқтырды, екінші кезеңнің аяғында 100 топтан 38 топқа дейін азайғанын айтуға болады [19, 16-18-бб.].

Бірақ машиналық аударманың болашағына сенімді, дәйекті көзқарастағы ғалымдар қажымай, шаршамай-шалдықпай жоспарлаған ғылыми ізденістерін жалғастыра бергені сала мамандарына мәлім. Енді машиналық аударманың екінші кезеңі басталды. Машиналық аударма мамандары зерттеудің теориялық жағын тереңдете түсіп, формалданған лингвистикалық модельдер жасауға, жүйелі және функционалды грамматика жазу мәселесіне кірісті. Бұл кезеңде семантиканы модельдеу жұмысына арнайы

назар аударылды. Бірінші кезеңнің нәтижелері сараланып, болашақтағы прагматикаға бағышталған жүйе құрудың мүмкіндігі анықталды.

Бірінші кезеңде зерттеле бастаған формалды грамматиканың модельдері: теоретика-көптік модельдер, бағыныңқылықты грамматикалардың модельдері, тікелей құрастырушылар, туындату грамматикасы мен семантикалық модельдер және т.б. Екінші кезеңде машиналық аударма мәселесінің зерттелуі өз жалғасын тауып, оның интерпретациясына, яғни түсініктеме берілу жағына көбірек көңіл бөлінді, машиналық аударма мәселесі жеке тілдердің грамматикалық құрылымының азды-көпті толық түрдегі сипаттамаларында да қолданыс тапты. Сонымен бірге, олар автоматты талдаулардың іргелі алгоритмдері бойынша да сыннан өтті деуге болады.

Екінші кезеңге қатысты мынадай жайттарды атап кетейік: семантикалық талдау принциптерінің бұрынғыдан да қарқынды түрде зерттелуі және жоғары сапалы аударма жасауға қатысты талдаулар жасау жүйелерінде семантиканың қатысынсыз мәселенің шешілмейтіндігін толық мойындау.

Соңғы айтылған жайтқа байланысты, яғни семантикаға байланысты: біріншіден, кейбір машиналық аударма жүйелерінде талдаудың айрықша семантикалық деңгейін (деңгейлерін) енгізу арқылы (мысалы, ФРАП), ал екіншілерінде – алдын ала белгілі синтаксистік қатынастар типтерінің кең түрдегі синтаксистік сипаттағы тізбесі арқылы мәселені шешу (мысалы, «мән-мағына – мәтін» моделінде), үшіншісінде – аралық-тіл типіндегі мән-мағына инвариантын ұсыну арқылы және осыған әкелетін семантикалық ережелерді қолдану арқылы және т.б. Машиналық аударма жүйесін құруға байланысты жұмыстардың екінші кезеңде жалғасуымен бірге, ол кезең аударманы автоматтандыруды тәжірибелік сыннан өткізу және оны өндіріске енгізу әрекеттерімен қоса сипатталады.

Сөздік пен базалық алгоритмдердің көлемдерін ұлғайту арқылы Джорджтаундық жүйе (GAT) және олардың жекелік түрлері даму үстінде болды (мысалы, SYSTRAN жүйесі). 1976 жылы бұл жүйенің ағылшынша-французша нұсқасы Еуропалық Экономикалық бірлестік қоғамына тапсырылды. Аталған жүйеде негізі синтаксистік байланысты тағайындайтын талдау тәсілі

ескерілген болатын [26]. Анализ бен синтездің бір-біріне барынша тәуелсіз болуынан оларды басқа салалас тілдік жүйелерге де қолдану мүмкіндігі туындады.

Өткен ғасырдың 70-жылдарынан бері зерттеліп келе жатқан Гренобльдық орысша-французша аударма жүйесінің (GETA) жетілдірілген түрі логикалық пішіндегі терең синтаксистік құрылымдарды алуды көздейтіні мәлім. Бұл жүйе бойынша семантикалық, синтаксистік, морфологиялық және сөздік деректері арқылы бірнеше өңдеулер (трансформаций) жүргізе отырып, «шығыс» тілдің (выходной язык) үстірт тұрпатының (поверхностная форма) көрінісін анықтауға мүмкіндік туады. Көпдеңгейлік талдау өңдеудің 11 топтамасының реттік тәртібі түрінде құрылады. Мысалы, аналитикалық тұлғаны синтетикалыққа келтіру, фразаны сегменттеу, есім топтарын талдау және т.б. Мұндай әрекеттер антецеденттерді іздестіру мен қалпына келтірілген түйісу нүктелерінің синтаксистік және логикалық функцияларды анықтауға дейін өз жалғасын тапты. Аталған жүйе ARIANE атты дамыған программалық (бағдарламалық) жабдықталуға ие болды. Мысалы, ол жүйе мен тұтынушы арасындағы әрекетті деректер базасы арқылы алдын ала қарастырумен қатар, процесі басқару мен мәтінді өңдеуде де аса дамыған құралдар қолданыс тапты.

TAUM жүйесінде (Монреаль университеті, Канада, жетекшісі – Р.Китредж) ағылшынша-французша аударма үстірттік (поверхностный) синтез деңгейінде жүзеге асады [40]. Аталған жүйе лексикалық және құрылымдық жағынан өңдеу міндетін атқаратын трансфер топтамасына (блогына) ие. Оған лексемаларды аудару, француз тіліндегі фразаны синтездеуді жеңілдету үшін құрастырушылар таралымының (дерево) кейбір бөліктерін өңдеу, етістіктің шақтық түрін және меңгеру моделін (модели управления) аудару мәселелері қамтылды. Программаны (бағдарламаны) жазу тілі ретінде А.Кольмер құрастырған Q (Quebec) тілі алынған [40, 92-б.]. Бұл жүйедегі талдағыштың комбинаторлығы мен икемділігі (талдаудың алғашқы болжамын аяғына дейін сақтау, ережелердің қолдану тәсілдерінің ретін белгілеу және т.б.) аударманың үстірттік синтаксиске бағышталуына мүмкіндік тудырады.

TAUM жүйесі 1968 жыл мен 1980 жыл аралығында белсенді түрде дамып, нәтижесінде 1977 жылдан бастап аталған жүйе жыл

сайын 5 млн. сөз көлеміндегі мәтіндерді аударуды жүзеге асырып, өндірістік жүйе дәрежесіне дейін көтерілді [20, 12-б.].

Чехославакиядағы Карлов университетінің алгебралық және есептеу лингвистикасы тобы П.Сгаллдың ғылыми жетекшілігімен жай сөйлемдерді ағылшын тілінен чех тіліне шектеулі сөздік бойынша аударма жасайтын машиналық аударма жүйесін құрастырды [40, 84-б.]. Бұл жүйеде талдау процесі негізгі төрт кезеңнен тұрады: морфологияға дейінгі талдау, морфологиялық талдау, синтаксистік талдау, аудару. Синтаксистік талдау синтаксистік ережелердің әрекет ету аясының кеңейтілген типі ретінде құрылған: алдымен шағын мәнмәтіннің бірліктері талданады және әрі қарай оның көлемі біртіндеп ұлғайып, сөйлем шеңберінен сырт шығатын мәнмәтін көлеміне дейін өседі. Сондықтан мұны әдеттегі «төменнен жоғары қарай» талдау жағдайына жатқызуға болады. Осыған байланысты синтаксистік талдаудың өзі де бірнеше кезеңге бөлінеді. Аталған жүйеге жүйесіз (нерегулярный) синтаксисті, мағынаны дұрыс ашуға қажетті сөйлемде жоқ элементтерді толықтыру ережелерін талдау үшін «авариялық» деп аталатын грамматика енгізілген. Синтаксистік қатынастарға семантикалық түсініктеме беру тәсілі кең түрде қолданыс тапқан.

Шамамен алғанда, 1970 жылдан бастап, SUSY жүйесін құрастыру жұмысы басталады [40, 90-б.]. Аударма жасау процесі деректерді алдын ала дайындаудан, талдаудан, өңдеуден және синтездеуден тұрады. Аударма алгоритмін жасау әр тілдің грамматикасына тәуелсіз сипаттау принципіне негізделеді, сондықтан жүйеге жаңа тілді қосу әртүрлі жаңа бағдарламаларды құрастыру әрекетін сан жағынан шектейді. Неміс, орыс, ағылшын және француз тілдерін талдау, ал сонымен бірге неміс тіліне қатысты синтездеу жұмыстары жүйелі түрде жүргізілді. Туындау таралымы (дереву) түріндегі «базистік құрылымды» – талдау жұмысының нәтижесі деуге болады. Сөздіктер жүйесі (талдау сөздіктері, семантикалық сөздіктер және аударма сөздіктері) әсіресе талдау процесіндегі семантикалық ақпарат үшін аса маңызды болып келетін кез келген ақпаратты пайдалануға мүмкіндік туғызады. Талдау принципі өзара қисынды түрде құрастырылған: талдаудың бірінші бөлігі «жоғарыдан төменге

қарай» өңдеуден басталады, екінші бөлігі «төменнен жоғарыға қарай» өңдеуден басталады, ал үшінші бөлікте алдыңғы екі нәтиже бір-біріне тіркесіп орындалады («жапсырылады»). Талдау соңында бұрыс синтаксистік құрылымды өңдеу шаралары қарастырылған.

Машиналық аудармамен айналысатын ресейлік топтардың сан жағынан аз болуына қарамай, сөз болып отырған екінші кезеңде олардың зерттеу жұмыстарын аса нәтижелі деп сипаттауға болады:

а) лингвистикалық және математикалық жабдықтау тұрғысынан алғанда, бастапқы машиналық аударма жүйелерінің жақсартылған түрлерінің құрастырылуы;

ә) жаңаша типті жүйелердің құрастырылуы (Бүкілодақтық аударма орталығы, А.И.Герцен атындағы ЛГПИ-дегі «Статистика речи» тобы);

б) автоматтанған талдау жүргізетін жүйелердің қарқынды түрде зерттелуі;

в) машиналық аударма жүйелерін әртүрлі мәндік дәрежеге қатысты тәжірибелік сынау деңгейіне дейін жеткізілуі және бұрын-соңды құрастырылған жүйелердің жетістіктері мен кемшіліктері бірдей дәрежеде сыннан өту нәтижелері осыны байқатады.

Аталған кезеңде КСРО ҒА-ның Қолданбалы математика институтында французша-орысша машиналық аударма жүйесінің жаңаша түрі (жаңаша версиясы) құрастырылды. Француз тіліндегі математикалық мәтінді орысшаға аударатын бұл жүйе 1967-1976 жылдар аралығында О.С.Кулагинаның ғылыми жетекшілігі бойынша зерттеу жұмыстарын жалғастырды [19].

Жүйеде аударма әрекетіне қатысты өңдеу жұмыстары былайша іске асты: жүйеге «кіретін» ақпарат французша фразаның үстіңгі синтаксистік құрылымы (фраза бойынша аудару), ал жүйеден «шығатын» ақпарат – мән-мағыналық сәйкестікте тұратын орысша фразаның үстіңгі (поверхностный) синтаксистік құрылымы. Мұндай тәсіл екі түрлі тілдердің сөздері мен фразалары мағыналарының сәйкестігі мен олардың құрылымдық сәйкестік сипатына негізделеді. Бұлайша талдаудың негізгі мақсаты бағыныңқылықтар таралымы (дерево) түріндегі фразалардың синтаксистік құрылымдарының жиынын құру. Осылайша талдау әдісін жүргізе отырып, синтаксистік байланыстың 52 типі жеке түрде бөлініп алынады.

Көпнұсқалық талдауда сүзгі-ережелер жиыны қолданылады. Мұндай әдіс арқылы синтаксистік байланыстың күші мен арақашықтығы және байланыстың ортақ немесе ортақ еместігі (совместность/несовместность связей), құрылымдардың жобалауға болатындығы немесе болмайтындығы (проективность/непроективность структур) ескеріледі.

Сүзгілерді қолданудың ретіне қарай, олардың иерархиялық айырым-белгілері есепке алынған. Мысалы, алдымен қарапайым сүзгі, сосын барып жалпы, күрделі, ал ең соңында жекеленген жағдайға сай келетін сүзгі түрлері қолданылған. Көпнұсқалық талдау түрлеріне сүйене отырып, болжамдар жиыны ішінен аталған сүзгілер арқылы нақты бір болжамды құрастыруға мүмкіндік туындайды [19; 40].

Орыс тілін синтаксистік талдау арқылы зерттеу жолында машиналық аударманың алғашқы кезеңінде орын алған конфигурациялық талдау идеясы қолданыс тапты. Осының нәтижесінде сөйлем ішіндегі сөздердің әр алуан синтаксистік қатынас типтерін мағыналық тұрғыда сипаттайтын **тікелей доминанция қатынасы** (отношение непосредственной доминанции) деп аталатын 31 қатынасы жеке бөлініп алынды. Мұндай синтаксистік талдаудың негізгі мақсаты аударылатын сөйлемнің сөздері арасындағы синтаксистік байланысты анықтау болып табылады. Ол үшін мұндай байланыстарға қажетті тікелей доминанция қатынастарын тіркеп жазу және оның мазмұнына қатысты ерекше сипаттамалар сәйкестендірілуі қажет болады. Автоматты талдау жүйесінің мәтінді аудару, реферат алу, ақпаратты іздестіру сияқты қолданбалы мәнімен бірге, теориялық жағы да аса құнды деуге болады. Себебі, талдау алгоритмі «тілдегі талдаушы бөліктің» әрекет ететін және эксперименталды түрде бақыланатын моделі болып табылады [37].

Кезінде Ленинград университетінің математикалық лингвистика зертханасында (НИИММ) ағылшынша-орысша аударма жүйесі тәжірибелік тексеру дәрежесіне дейін жетті [41]. Бұл жүйеде талдау мен жинақтауды бір-біріне тәуелсіз қарастыру мүмкіндігі есепке алынды.

Ал өңдеу мен түсініктеме беру әдістерінің міндеттері – бірізділікке келтіру. Талдау әдісі фразалық және көптік сипатта

жүргізілді. Бағыныңқылық грамматикасы моделінің шеңберінде тұжырымдалған лингвистикалық мәліметтер, оларды өңдеу шараларынан (алгоритмдерден) жеке қарастырылды. Ал алгоритм жұмысының нәтижелігі синтаксистік талдау әдісін дұрыс жүргізу, жобалау, тарамдалу (древесность), байланыстың міндеттілігі, ортақтығы және т.б. шарттарын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асты.

Көп ұзамай-ақ, жоғарыда аталған зертханада байланыстың тұйықталу сипатына айрықша мән беру мен реттілікті есепке алатын орыс тілінің синтаксистік жүйесін құру және оны тәжірибелік сынақтан өткізу жұмысы жүргізіледі [42].

Ю.Д.Апресянның жетекшілігімен ИНФ-ЭЛ атты лингвистикалық жағынан аса күшті жабдықталған французша-орысша аударма жасау жүйесі құрылды [40].

Аударма үстіңгі (поверхностный) синтаксистік құрылым деңгейінде жүргізіліп, мына принциптерге негізделді:

1) аударылуға тиісті тілдердің грамматикаларының сипатталуы «мән–мағына–мәтін» («смысл–текст») атты бірыңғай модель негізінде құрылуы;

2) талдау мен жинақтау ережелерінің бір-біріне ауысу мүмкіндігіне және олардағы ақпарат көлемінің жеткілікті болуы;

3) грамматика мен сөздікке қатысты сипаттаулардың алгоритмдер мен программалардан бөлектік сипаты (аудармаға қатысты ережелерден басқа);

4) аударуға қатысты тілдердің сипаттауларының тәуелсіздігі;

5) әртүрлі пәндік салаларға бейімделуінің әмбебаптылығы;

6) лингвистикалық білімді бейнелеу үшін формалды аппаратты (модель және тіл) құру.

Бірінші кезекті ИНФ-ЭЛ жүйесі «ИРИС-50» ЭЕМ-да жүзеге асты.

Мәскеудегі М.Торез атындағы шет тілдер институтында АРМАС атты машиналық аударма жүйесі үшін көпәспекттілі ағылшынша-орысша сөздік құрастырылды. Оның мақалалары сөздік бірлігінің әр алуан лингвистикалық сипаттамаларын қамтиды: морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, лексикалық қызметі жайлы мәліметтер, меңгеру моделіне қатысты аударма баламалары жайлы және т.б. [43].

Бұл сөздік АРАП атты ағылшынша-орысша автоматты аударма жүйесінің лингвистикалық жабдықталуының маңызды бөлігі ретінде түзілді (жетекшісі – З.М.Шалаяпина). АРАП жүйесі үшін қабылданған ұстаным ЯРАП атты жапонша-орысша автоматты аударма жүйесі үшін де қолданылды.

Аталған жүйелер үшін талдау жұмысы семантика-синтаксистік деңгейде жүргізілді. Тілдік бірліктердің семантикалық тіркесін зерттеу мақсатында арнаулы тіл құрастырылып, барлық негізгі лингвистикалық ақпараттар біртептік сөздік мақалалары түрінде көрініс тапты. Оларда сөздік бірліктері грамматикалық, лексикалық, тіркесімдік және басқа да әр фразаны аударуға жеткілікті белгілер түрінде көрініс тапты.

Бүкілодақтық аударма орталығы жұмысының екінші кезеңінде бірнеше аударма жүйелері құрастырылды. Олардың ішінен тек екеуін ғана атап өтейік: Н.Н.Леонтьева жетекшілік еткен ФРАП атты французша-орысша автоматты аударма жүйесі [44] және Ю.Н.Марчук жетекшілік еткен АМПАР атты ағылшынша-орысша автоматты жүйе [45].

ФРАП жүйесі аудармашының әрекетін модельдеуге арналған аса қызықты талпыныс деуге болады. Аударылатын мәтін тілінің аудармашының ана тіліне қатысты еместігі ескерілді, сондықтан мәтін ішінде аудармашыға белгісіз тілдік элементтердің кездесетіндігі де есепке алынған. Ғылыми тұрғыдағы мұндай зерттеудің мақсаты – таза грамматикалық тәсілдің «күшін» анықтау. Осыған байланысты аударма процесі қажетті фразаны талдау деңгейінің белгілі сатысына сәйкес келетін көптеген топтамаларға (блоктарға) бөлінеді. Ең алдымен формалды-грамматикалық құралдардың барлық мүмкіндіктері пайдаланылады, ал содан кейін ғана талдаудың семантикалық деңгейі іске қосылады. Семантикалық деңгейдің грамматикалық деңгей тәріздес, сан жағынан бірнешеу болуы алдын ала ескерілген. ФРАП жүйесіндегі аударманың концепциясы жүйенің синтаксистік компонентінің «күшін» бағалайды. Бұл жүйенің ерекшелігі – аса дамыған семантикалық аппаратпен әрекет етуі. Бірінші синтаксистік топтаманың жұмысы аяқталғаннан кейін ғана келесі семантикалық аппаратқа бетбұрыс басталады. Жүйенің әр деңгейіндегі ішкі кішігірім жүйелерді тәжірибелік сынақтан өткізу де алдын ала қарастырылған.

Грамматикалық және дамыған лексикалық талдауларға бағышталған АМПАР жүйесі де көпдеңгейлі. Онда сөз айналымдары, бірмағыналы және көпмағыналы сөздер жеке топтамалар арқылы өңделіп, тек сөйлем құрылымдары ғана өзгеріске ұшырайды. Аталған жүйе іс жүзінде қолданыс табауда.

Белгілі ғалым, профессор Р.Г.Пиотровский жетекшілік ететін Бүкілодақтық «Статистика речи» тобы 1970 жылдан бастап машиналық аударма жүйесі бойынша зерттеулер жүргізді. Бұл жүйе қазіргі уақытта да актуалды болып саналатын итеративті-стратификациялық тәсілге негізделеді. Мұндай әдіс бойынша аударуға тиісті мәтінді қайшылықсыз сипаттау үшін ол кезеңдік сипатта қарастырылуы қажет.

Ленинградтағы А.И.Герцен атындағы Педагогикалық институттың инженерлік лингвистика зертханасында 1975 жылдан бастап зерттеле бастаған СИЛОД атты аударма жүйесі көптілді жүйе ретінде өз міндетін атқара бастады. Оның сөздіктермен және морфологиялық тұрғыда жабдықталуы аса күшті және құрамында трансфер қолданыс табатын грамматикасы бар жүйе болып саналады.

Осы кезеңдерде ағылшынша-орысша және французша-орысша машиналық аударманың түрлері құрастырылып, тәжірибелік сыннан өтеді. Осы әрекеттердің нәтижесінде жекеленген синтаксистік конструкциялардың құрылымы мен мағынасын тануға мүмкіндік тудыратын талдаудың фреймдік және тезаурустық негіздері қаланады [46; 47; 48]. Аталған жүйеде машиналық аударманың алғашқы кезеңінде ұсынылған «фулькрумдар» әдісінің дамыған түрі ретінде саналатын машиналық аударма алгоритмдерін деңгейлік тұрғыда құрастыру ескерілген.

Машиналық аударма жүйелерін құрастырудың екінші кезеңін қысқаша қарастыра отырып, олардың негізгі сипаттамалары мен жалпы ерекшеліктерін былайша атап кетуге болады [19; 25]:

- 1) көпдеңгейлі талдау мен синтаксистік деңгейдің толық дәрежеде көрініс табуы;
- 2) талдау нәтижелерінің көпнұсқалылығы. Аталған жайт көптеген мүмкіндіктердің ішінен ең дұрысы деп саналатын біреуін ғана таңдап алу ықтималдығын күшейтеді.
- 3) лингвистикалық мәліметтерді сақтайтын қатал алгоритмнен

барынша «жұмсақ» жүйеге ауысу мүмкіндігі. Соңғы жүйеде барлық лингвистикалық мәліметтер олардың алгоритмінен бөлектелген [41; 19].

Жоғарыда аталған жүйелердің сипаттамалары мен ерекшеліктері машиналық аударма жұмысын ұйымдастыруға оң әсерін тигізді. Басқаша айтқанда, олар тілшілер мен математика мамандарына жүйенің ерекшелік аспектілерін қарқынды түрде зерттеуге бағыт-бағдар беріп, ынталандыруға себепші болды. Сонымен бірге аталған жайт тілдің формалды моделін құру жолын зерттеу мен оны дұрыс қолдану мүмкіндіктерін анықтауды қажет етті. Ал табиғи тілді формалды сипаттау әдісі грамматикаларды бірізділікке келтіруге мүмкіндік тудырды. Сондықтан машиналық аударманың даму кезеңінің екінші сатысында әртүрлі тілдерді сипаттау үшін формалды модельдер қолданумен бірге тілдік деректерді қалаған дәлдікпен (адекватно) сипаттауға мүмкіндігі мол жаңа модельдер үлгісін құру қажет болды.

Сонымен, машиналық аударманың даму кезеңінің екінші сатысы бірінші буынға қатысты практикалық жүйелердің дамуымен, тәжірибе жинақтаумен, оны іске қосумен, сөздік базасының кең түрде өріс алуымен және тәжірибелік тұрғыда болса да барынша жабдықталған теориялық жүйелерді құрумен сипатталады.

Қол жеткен практикалық және теориялық нәтижелер машиналық аударманың даму сатысының келесі үшінші кезеңіне көшуге даяр екендігінің айғағы болып саналды. Бірақ келесі сатыға өту жолы бірнеше экстралингвистикалық деректерді алдын ала анықтап алуды қажет еткені белгілі.

Біріншіден, 70-ші жылдардың аяғында ақпарат ағымы бұрын-соңды болмаған қарқында дамиды. Мысалы, америкалық және канадалық корпорациялар бір жылдың ішінде 2,5 млрд. сөзге дейінгі мәтіндерді аударып отыруға мүмкіндігі болған. Егер АҚШ-та 1966 жылы аударма жұмысының біржылдық шығыны 22 млн. доллар болса, 1981 жылы ол шығын 200 млн. долларға дейін өседі. Кеңес Одағында штаттағы аудармашылардың айлығын санамағанда, тек тапсырыс бойынша орындалатын аударма жұмысының өзіне орасан үлкен қаржы жұмсалған екен. Бірақ ақпарат ағымының (ғылыми-техникалық мәтіндер, патенттер, құжаттар мен арнаулы қағаздар) соншалық үлкен дәрежеде болуына байланысты оларды

тек дәстүрлі жолмен, яғни аудармашылар күшімен аударып шығу мүмкін емес еді. Сол себепті, қазіргі кезде автоматтандыру арқылы техникалық стильдегі мәтіндерді аударуды жеңілдету мен жетілдіру маңызды мәселеге айналып отыр.

Екіншіден, спеллер типті өндірістік лингвистикалық процесорларды құрастыру мен оларды баспа мен лексикографиялық жұмыстарда іс жүзінде қолдану, сол сияқты сөздерді өңдеу жүйесінде (word processors) күшті терминологиялық банктерді пайдалану – «лингвистикалық» автоматтанған жүйелерді қолдану арқылы нақты практикалық нәтижелерге ие болу мүмкіндігінің кепілі.

Үшіншіден, машиналық аударманың жаңа кезеңіне өтуге қатысты ерекше жасалған алғышарт ретінде есептеу техникасының дамуына байланысты барынша жағдай жасалуы – дисплейлердің пайда болуы, дербес компьютерлер мен сканерлердің өмірге келуі, дербес ЭЕМ-ның күш-қуатының өсуі және т.б. Міне, осының бәрі теоретика-лингвистикалық зерттеулерге көзқарасты басқаша өзгертіп, оны практикалық деңгейге дейін көтерді.

Машиналық аударма жүйелерін құрудың бірінші және екінші кезеңдерін сипаттауда, біз нақты лингвистикалық ұжымдардың жұмыстарына айрықша назар аудардық. Ал енді машиналық аударманың қазіргі кезеңін сипаттау үшін оның стратегиясын таңдау мен практикалық жүйелерін тиімді пайдалануға байланысты негізгі теоретикалық және техникалық мәселелерді анықтауға қатысты кейбір мәселелерге тоқталайық. Әрине, машиналық аударманың мұндай негізгі мәселелерін талқылау машиналық аударма жүйесінің болашақтағы даму жағдаятын да сөз етуді қажет етеді.

Бірінші мәселе мынадай мүмкін болатын үш түрлі теориялық стратегияны талқыға салуды қажет етеді:

- тікелей бинарлық машиналық аударма;
- трансфер арқылы аудару;
- аралық-тіл арқылы аудару, сонымен бірге олардың грамматикалық мүмкіндіктерінің ерекшеліктерін іске асыру.

Тікелей бинарлық аударма машиналық аударманың «ескі» жүйелерінен орын алса да, сол қалыпта машиналық аударманың көптеген практикалық жүйелерінің негізгі стратегиясына

айналып отыр. Мұндай тәсіл нақты тілдік жұпқа, яғни қос тілдерге бағышталады (GAT, SYSTRAN жүйелері және олардың дериваттары Бүкілодақтық аударма орталығында зерттелген АРМАС жүйесі). Бинарлық аударма әрекеті кезінде сегменттердің шекарасын анықтау мен омонимияны мәнмәтінге қатысты ажырату негізінде сөйлемдерге қарапайым өзгертулер (трансформация) жүргізіледі.

Бұрынырақ зерттелген машиналық аударма жүйесін құрастыру тәжірибесі мен оны пайдалану тиімділігі, олардағы аса күшті сөздіктер қоры мен арнайы түзету (редакциялау) тәсілдерінің негізінде деуге болады. Оған Джорджтаун университетінің GAT жүйесі мен оның түрлі варианттық жүйелері мысал бола алады. Бірақ жеке лексика-морфологиялық және семантика-синтаксистік ішкі құрылымдар (подструктуры) негізінде іске асатын тікелей бинарлық сәйкестендіру жүйенің лингвистикалық және программалық жабдықталуын тек нақты тілдер жұбының ерекшеліктеріне ғана бағыштап қоймай, сонымен бірге ішкі тілдердің (подязык) айырым-белгілеріне де қатаң түрде көңіл бөлуді қажет етеді. Егер тіл жұптарының бір сыңары басқа бір тілге ауыстырылса, іле-шала лингвистикалық, ал кейбір жағдайларда программалық жабдықтауларды да қайта құру қажет болады.

Трансформациялық машиналық аударма (трансфер арқылы аударма) әдісі де машиналық аударма дамуының екінші кезеңінде қолданылып, сынақтан өтті. Трансферді пайдаланатын бұл стратегияны қолдану – түрлі тілдердің мәтіндеріне тікелей қатысы бар жазбаларды жүзеге асырудың мүмкін еместігі жөніндегі теориялық болжамға негізделеді. Мұндай байланыс түрі әртүрлі деңгейдегі жалғас жұмсалымдар жолымен анықталуы мүмкін: лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымдар деңгейінде (конфигурациялық және реляциондық синтаксис терминдерімен) және синтаксис деңгейінде сипаттау. Түрлі деңгейдегі талдаулар кезінде «кіретін» сөйлемнің құрылысын сипаттайтын трансферді пайдалану бағыныңқы таралымнан базалық грамматикалық бірліктер ретіндегі басты астырт құрылымға (к глубоинной ролевой структуре) біртіндеп өтуді көздейді және одан әрі «шығатын» бағыныңқы таралымға өтеді. Мұндай кезде тек белгілі бағыныңқы таралымға қатысты қайта

құру әрекеті сөйлемнің толық түсінігінің моделін құрастырмай-ақ машиналық аударма жасауға мүмкіндік тудырады. Бұл мәселенің шешімін табу машиналық аударма кезінде міндетті емес, өйткені астырт (глубинной) семантикалық-синтаксистік құрылымдарға түсініктеме беру тұтынушының үлесіне қалдырылады, яғни ЭЕМ-нан шыққан аудармамен әрі қарайғы жұмыс істейтін маман аудармашының үлесіне тиеді. Трансферді қолданудың мұндай тәсілі көптеген шетел ұжымдарымен бірге машиналық аударма жүйесін қолданатын бірқатар ресейлік ұжымдарға да тән болып келді.

Аталған жүйелерде аударманың негізгі үш сатысын бөліп айтуға болады: талдау (анализ), трансфер және жинақтау (синтез). Әрбір саты жүйелі субпроцестер түрінде орындалады. Мәселен, жоғарыда аталған SUSY атты жүйеде талдау әрекеті 8 субпроцесті қамтиды. Нәтижесінде талдауға қатысты «кіретін» сөйлемнің таралымы құрастырылады және «шығатын» сөйлемнің таралымы жайлы мәлімет 8 субпроцессордан тұратын трансфер түрінде көрініс табады. Талдау кезеңінде бұл таралым үш субпроцестің өзара әрекеттесуінің нәтижесінде аралық-тілдегі сөйлем түріне қайта келтіріледі. Осыған ұқсас тәсілдер трансфермен әрекет ететін басқа да жүйелер түрлерінде қолданылады: CADA, GETA, TAUM-METEO, жапон жүйесі, EUROTRA жүйесі, Ресейдегі СИЛОД (MULTIS) жүйесі, А.И.Герцен атындағы РГПУ-да зерттелген ФРАП, АРАП, ЭТАП, ЭТАП-2, STYLUS және т.б.

Еуропалық экономикалық бірлестіктің айрықша комиссиясы жанында 1982 жылы машиналық аударманың дамуының үшінші кезеңінде ұсынылған EUROTRA жүйесінің негізі қаланды. Аталған жүйенің тілдері: ағылшынша, французша, немісше, итальянша, испанша, португалша, голландша, датша, жаңагрекше. Бұл жоба БЭЖ (ЕЭС) елдерінің тоғыз ресми тілі үшін машиналық аударма жүйесін құруды және 72 тілдің жұбы бойынша аударма жасау қарастырылды.

Аталған тілдердің қайсысын болса да аударуға қажетті талдауда интерфейстік көрініс деп аталатын синтаксистік қатынастардың семантикалық түсінігі беріледі. Мәтін семантикалық бағыныңқылықтардың түзілістері арқылы көрініс табады. Мысалы, олар астырт септігі типінде (типа глубинных падежей) болуы мүмкін.

Бұл жерде арнайы атап кетуге тұрарлықтай жайт – бір тілдің интерфейстік құрылымының басқа тілдегі осындай құрылыммен сәйкес келмеуі және осыған қарамай трансферді қолдануға қажетті мүмкіндіктің туатындығы. Сонымен, ана тілінің аясында аударма жасайтын әрбір маман талдау мен жинақтау тәсілдерінен басқа трансфердің 8 түрлі процедурасын да құра білуі қажет.

Жобаның мақсаты – өндірістік машиналық аударма жүйесінің бастапқы үлгісін жасау. EUROTRA жүйесінде іске асатын трансфердің ерекшелігі, оның қадамдап әрекет етуі. Әрбір қадамды жасаудан бұрын алдыңғы қадамдағы әрекеттердің бұрыс нәтижелері «тазартылады».

Трансферді пайдаланатын жүйелерге ЭТАП-2 атты жүйе де жатады [27]. Бұл жүйе ағылшынша-орысша машиналық аударма жасай алады. Бұл идеологиялық тұрғыдан қарастырғанда ИНФ-ЭЛ жүйесінің жетілген түрі және айрықша сөздіктермен жабдықталған – нақты бір пәндік салаға арналған, ұластыруға негізделген (комбинаторлық) автоматты сөздік. Зерттеушілер мұндай «тәуелсіздік» мүмкіндігін тілдік модельдің жан-жақты зерттелуімен байланыстырады.

Трансфердің барлық ережелері жүйе ішінде **жалпылық, жекелік** (трафареттік) және **сөздіктік** деп үшке бөлініп қарастырылады. Жүйеде 45 жай (элементарлық) предикат пен 5 синтаксистік қатынас орын алған. Сүзгіден өткізу тетігі (механизмі) мен жоғары баға беру ережелері ұсынылған синтаксистік болжамдар ішінен тек біреуіне ғана артықшылық беруге мүмкіндік туғызады.

Трансферді қолдану талдаудың әртүрлі деңгейінде «кіретін» сөйлемнің құрылымын сипаттайтын ішкі тармақтардан (поддережья) базалық грамматика берілісін қолданатын астырт басты құрылымға (к глубоинной ролевой структуре) жүйелі түрде көшу жолы мен одан әрі қарай «шығатын» ішкі таралымдарға көшу әрекеті қарастырылған. Осындай жағдайда белгілі ішкі тармақтар үшін қайта құру әрекеттері сөйлем түсінігін модельдемей-ақ, машиналық аударма жасауға мүмкіндік тудырады. Ұғынуды модельдеу міндеті машиналық аударма мәселесінен тыс жатады, өйткені машиналық аударма мәселесіндегі астырт (глубинный) түсініктеме алу адам үлесіне, яғни нақты пәндік сала маманына жүктелетіні жоғарыда айтылды.

Трансфер арқылы машиналық аударма жүйелерін іске қосатын мұндай тәсіл машиналық аударма жүйесі дамуының екінші кезеңінде пайда болған СИЛОД жүйесінде де қолданыс тапты. Қазіргі кезде SILOD-MULTIS көптілді жүйе дербес компьютерлерде аударма жұмысын атқарады. Машиналық аударманың барлық процесі лексика-морфологиялық және семантика-синтаксистік субпроцестердің композициясы ретінде SILOD-MULTIS жүйесінде модельденеді. Лексика-морфологиялық талдау кезінде мәтіндер мен сөздік бірліктерін сәйкестендіру жұмысы жүргізіледі және сонымен бірге автоматты сөздік топтамасынан сөздікке қатысты ақпараттар шығарылып алынады. Мұндай талдаудың нәтижесі ретінде мәтіннің кесте түріндегі көрінісін және канондық пішіндегі аударма баламалары (переводные эквиваленты) жайлы ақпаратты айтуға болады. Бұл кестеде әрбір сөзтұлғаға оның лексика-семантикалық сипаттамасы сәйкестікке қойылады. Сәйкестіктің дәлдігі конверсиялық және/немесе омонимдік септелуге (подежная омонимия) дейін, функционалдық, басты (ролевой) және семантикалық сипатына дейін анықталады. Мәтінді талдаудың барлық деңгейлеріндегі берілісі сияқты, аталған көріністер әртүрлі жағдайда қолданылуы мүмкін (машиналық аудармада, аннотациялауда, рефераттауда және т.б.). Егер машиналық аударма жайлы ғана айтатын болсақ, онда талдаудың бұл сатысында алынатын нәтиже – лексика-морфологиялық және фразеологиялық тұрғыда жолма-жол (подстрочник) аударылған мәтін.

Семантика-синтаксистік өңдеудің нәтижесінде құрылымды тіларалық деңгейде қайта құру жүзеге асады. Ол үшін лексика-морфологиялық талдау сатысындағы барлық ақпарат іске қосылады, одан кейін барып грамматикалық және семантикалық топтамалар пайдаланылады. Мұндай трансферде иерархиялық бөліктер (компоненттер) мәтін ішінен алынатын тік қисындасқан жүйешіктердің жиынтығы ретінде модельденеді.

Семантика-синтаксистік талдау сөйлем құрылымының әртүрлі деңгейлерінде жүйелі түрде жүзеге асады: топтар деңгейі, функционалды сегменттердің деңгейі және, ең соңында, сөйлем деңгейінде [48; 27]. Топтар деңгейінде топтардың шекаралары мен лексикалық бірліктің өзара байланысы белгіленеді. Келесі деңгейде бөлініп алынған тізбектер сөйлемнің тұрлаулы мүшелеріне

сәйкес келетін функционалды сегменттерге біріктіріледі. Бөлініп алынған сегменттерде мәтінді кестелік көрініске модификациялау деңгейінде қайта құру әрекеті жүзеге асады. Функционалды сегменттер деңгейінде алынған нәтиже – шектеулі грамматика бойынша жасалған машиналық аударма болып саналады. Толық түрдегі семантика-синтаксистік талдау сөйлем деңгейінде ғана іске асады.

Талдау мен трансфер процедураларын жүзеге асырғанда синтаксистік сипаттау маңызды рөл атқарады, өйткені тек осының негізінде ғана сөйлемнің мүмкін болатын фреймі танылады. Мұндай таным әрекетінде актанттар жиыны, меңгеру моделінің мүмкіндігі жайлы және т.б. ақпараттарды бойында сақтайтын егістіктің лексика-синтаксистік сипатталуы негізгі рөл атқарады.

Осы әдістемеге сәйкес SILOD-MULTIS машиналық аударма жүйесі автоматты сөздіктер мен грамматикалардың жинағы ретінде жүзеге асады. Жүйенің негізгі пішін үйлесімділігінде үндіеуропа және басқа құрылымдық тілдермен әрекет ету мүмкіндіктері алдын ала қарастырылған. Мұндай мүмкіндік барлық «кіретін» тілдердің сөзтізбелерінің әмбебаптық құрылымына және «шығатын» орыс тілінің бірыңғай құрылымына негізделеді.

Нақты әрекеттегі машиналық аударма жүйелерінің трансферді пайдалануы дәл осы стратегияны таңдаудың мақсатқа сай екендігін дәлелдей түсті. Сонымен бірге жасанды интеллект жүйесінің даму деңгейі мен есептеу техникасының жаңа мүмкіндіктері машиналық аударманың үшінші стратегиясына қызығушылықты жаңаша түрде жандандыра түсті.

Аралық-тілді қолдануға қатысты аударма стратегиясы машиналық аударма прагматикасына білім базасын құрудағы машиналық аударма мен оның идеологиясының әсерін бейнелейді. Машиналық аударманың даму сатысының бірінші кезеңінде қолданылатын аралық-тіл тәжірибе жүзінде ғана жүзеге асқанымен, ол өз уақытынан айтарлықтай озды – оның пайда болуы машиналық аударманың жаңа кезеңі деуге болады. Мысалы, аралық-тілді қолдана отырып, Карнеги университетінде CMU жүйесі, Утрехте зерттелген DLT жүйесі, Японияда – JETR, АҚШ-та – SAM және TRANSLATOR жүйелері машиналық аударма жасауда қолданыс тапты.

Аралық-тілді пайдаланатын машиналық аударма жүйесі мен жасанды интеллект жүйесін бір-біріне қысындастыру мәселесі – сөйлем мағынасын немесе тұтас мәтіннің мазмұнын тануға және оның мазмұнын автоматты түрде сөйлеу тілінде туындату үшін күрделі білім базасын қолданудың қажеттігімен түсіндіріледі.

Жасанды интеллект жүйесінің аралық деңгейі болып саналатын ұғынудың (понимание) концептуалды деңгейін модельдеу бірнеше базалық құрастырушыларға негізделеді:

– ұғым түйіндері (узлы-понятия) мен байланыс типтері жайлы сөз болатын мақала түріндегі сөздіктерді құрастыруды қажет ететін білімді тануға көмектесетін тілдер;

– «белгі – мағына» принципі бойынша қайта құруды жүзеге асыратын жүйелі грамматикалар.

Қазіргі кезеңдегі аралық-тілдің негізі ретінде білімді танытатын тілдер саналады. Осыған қатысты талдаудың мақсаты «кіретін» сөйлем бойынша алынатын және білім базасының ақпаратымен толықтырылатын сөйлем мағынасын таныту. Аударманы жүзеге асыру әрекетінде «кіретін» тілдің құрылымын «шығатын» тілдің құрылымына сәйкестендіріп, қайта құру қажет болады. Әрине мұндай аударма нәтижесі шын мағынасындағы аудармадан гөрі, берілген мәтіннің мазмұнын не сөйлемнің мағынасын қайталап айтып беру жағдайына көбірек ұқсайды.

Осындай жағдаятта білімді танытатын тілді аралық-тілдің өзі деуге болады. Мұндағы аралық-тіл «кіретін» фразаның (сөйлемнің) семантикалық желісі мен «шығатын» фразаның ішкі берілісінен қайта туындауға қатысты семантикалық таңбалауды («разметка») жүзеге асырады. Осылайша қайта туындату (генерация) белгілі үлгі бойынша (шаблон, фрейм және т.б.) орындалады. Бұл әдістің жалпытеориялық тартымдылығына қарамай, ол тек тәжірибелік деңгейде ғана жүзеге асты. Себебі оның автоматтандырылған лексикондарының негізінде аса күшті семантикалық желі құруға қажетті лингвистикалық негіздемесі мен программалық құралдары әлі де болса толық қамтылмаған еді.

Машиналық аударма жүйелерінің кең түрде қолданыс табуы оның эксперименттік дәрежесінен автоматтанған дәрежесіне, редакциялау ерекшелігіне, мақсатқа сай келуіне қарай аудармашының жұмыс орнына айналуына жағдай жасайды [20; 27].

Машиналық аударма жүйелерінің қазіргі сатыдағы даму ерекшеліктерін қарастыра келіп, оны әр кезеңге бөліп топтап, баға беру дұрыс бола бермейді. Себебі машиналық аудармаға қатысты ондай топтаулар есептеу машиналарының (компьютерлердің) кезеңді өзгерістеріне және мүмкіндіктерінің артуына тікелей байланысты.

Қазіргі кездегі машиналық аударма жүйелерінің зерттелуі мен қолданылуы мына жайтты байқатады. Машиналық аударма жүйелерін талдау және олардың функционалдық критерийлері бойынша салыстыру мынаған саяды:

1. Жүйенің прагматикасы. Машиналық аударма жүйесін өндірістік немесе эксперименттік дәрежеде құруға байланысты оның негізгі сипаттамасы мен талдау әдістемесін таңдау түрлері ерекшеленеді. Бұл өлшем сөздік базасының көлеміне қойылатын талаптарды (өндірістік машиналық аударма жүйесінде бір тілдер жұбына 20000 сөздік мақаладан кем болмау) анықтайды. Мысалы, Bravice – Weidner LOGOS, GAT, S'YSTRAN және т.б. жүйелерде сөздік мақала көлемі көрсетілген мөлшерден кем емес. Бұл шартқа бағынбайтын жалғыз жүйе – ТАУМ-МЕТЕО. Оның сөздік мақала көлемі 1500-ге тең, өйткені бұл жүйедегі «кіретін» мәтіндердің тақырыптары қатаң түрде шектелген. Тәжірибелік (эксперименттік) жүйелерде автоматты сөздіктер «төменгі» жағынан шектелмеген, яғни көлемі 200 сөздік мақаладан тұратын сөздіктер бойынша да ол жүйе аударма жұмысын атқара алады.

Өндірістік машиналық аударма жүйесін құрудың мақсаты анық – үзіліссіз процесс түрінен ұйымдастырылған құжат ағымдарынан машиналық аударма алу.

Машиналық аударманың өндірістік жүйелері мынадай талаптарға сай келуі керек:

– **жүйе жұмысының тұрақтылығы.** Машиналық аударма жүйесінен алынатын нәтиже сапасының ойдағыдай болмауына қарамай, тұтынушы оны өз қажеттігіне пайдалана алатындай мүмкіндігі болуы керек. Машиналық аударма жүйесінен «шығатын» ақпараттың сапасының төмен болуы, көбінде, жүйенің сөздіктермен толық жабдықталмауына байланысты болып келеді. Сондықтан жүйеден «шыққан» кейбір сапасы төмен («тұрпайы») аудармалар әрі қарай маман аудармашының қолынан қайта

түзетіліп, сапасы жақсартылады. Осыған байланысты SYSTRAN жүйесін пайдалану тәсілімен танысу қажет.

– **жүйенің тираждануы (таратылуы)**. Аударма жүйесінің қолдану аясы кең болуы үшін оның программалық және лингвистикалық құралдары барынша қарапайым түрде болуы қажет. Сонымен бірге жүйеде басқа тақырыптық аяға және тілдерге көшу әрекетін жеңілдетуге қажетті әмбебаптық модельдер орын алуы керек.

– **жүйенің икемделінуі (адаптациялануы)**. Машиналық аударма жүйесінің нақты тұтынушының мұқтажына және өңделетін материалдың ерекшелігіне қарай икемделу мүмкіндігі болуы қажет.

– **уақытша параметрлердің оптималдығы (ауқымдылығы)**. Машиналық аударма жүйесінің аударма жасау жылдамдығы уақыт бірлігі ішінде қабылданатын ақпарат көлемімен немесе жүйені тұтынушы ретіндегі редакторлардың, аудармашылардың, мамандардың жұмыс әрекетімен сәйкес келіп отыруы қажет.

– **тұтынушыға жайлылық (комфорт)**. Жүйенің сервистік құралдары тұтынушының әрекеттерінің «пакеттік» және диалогтік режимдері үшін аса қолайлы болуы шарт.

Эксперименттік жүйелерді құрудың мақсаты машиналық аударманың даму жолдарын зерттеу, адамның ойлау-сөйлеу қызметін модельдеу болып табылады. Тек осы аталған тұрғыда ғана машиналық аударма мен жасанды интеллекттің міндеттері бір-бірімен сәйкес келе алады. Эксперименттік жүйелер мен оларды құрастырушы ғалымдар машиналық аударманың көшбастар рөлін атқарады да, ал олардың қол жеткізген нәтижелері өндірістік жүйелерде қолданыс табуы мүмкін. Мысалы, Саарбрюкен университетінің SUSY атты эксперименттік жүйесін құру арқылы алынған нәтижелері бойынша MARIS атты өндірістік жүйе құрылуда және SUSANNAH атты аудармашының автоматтанған жұмыс орны зерттеліп, жасалуда.

2. Жүйенің автоматтану дәрежесі. Практикалық тұрғыдан қарастырғанда, машиналық аударма жүйелерінің барлығы да адамның (маманның) араласуын қажет етеді. Бірақ бұл өлшемді қолдану жүйені екі қарама-қарсы көзқараста топтауға мүмкіндік береді: редакциялауда қажет ететін машиналық аудармадан бастап,

аудармашы адамға көмек беретін жүйеге дейін *(аудармашының автоматтандырылған жұмыс орны жайлы Бүкілодақтық аударма жасау орталығы құрастырған СПАС атты жүйені қараңыз)*.

Шынында да, бұл жүйелердің негізгі айырмашылығы адамды аударма жұмысына тарту стратегиясы – жүйе арқылы алынған нәтижені редакциялау немесе машинасыз (дәстүрлі) аудару кезінде машиналық аударма жүйесінің аса күшті сөздіктер мүмкіндігін пайдалану. Осыған қарай редакциялау кезені мен оның көлемі айырым табады. Мысалы, машиналық аударманың өндірістік жүйелерінде аударылған материалдың 20 пайызын қамтитын бөлігі үшін соңынан редакциялау (постредактирование) тәсілі кең түрде қолданылады (*ALPS, ENGSPAN, LOGOS, METAL, SPANAM жүйелерін салыстырыңыз*). Әсіресе, бұл жайт мәтіндер жиынын пакеттік режимде өңдеуді қарастыратын жүйелерге тән болып келеді.

Машиналық аударма нәтижесі, ең алдымен, әрі қарайғы өңдеулерді қажет ететін бастапқы аударма нәтиже болатындығын ескере отырып, машиналық аударма мәселесін зерттеуші ғалымдар арнайы сервистік жүйені құрудың және практикалық машиналық аударма жүйесінің нәтижелігін бағалау үшін ондай сервистердің деңгейлік дәрежесінде де ескеру қажет екендігін байқауда. Мұндай сервис, әдетте, редакциялау құралдарын, сөздік жүйелерін интерактивті түрде енгізу құралдарын (автоматтанған лексикондарды) және т.б. өз құрамында сақтайды.

Ақпарат ағымының жаңа толқыны машиналық аударма жүйелерін күнделікті өмірде кең түрде қолдану қажеттігін айқындап отыр, сондықтан қажетті ізденістер барысында жоғарыда аталған мәселелер толық түрде ескерілуі керек.

II РЕСМИ ІСҚАҒАЗДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

2.1 Қазіргі қазақ ресми ісқағаздары туралы

Қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алған кезеңнен бастап [49] қазақ әдеби тілінің әсіресе лексикалық жүйесіндегі өзгерістер мен процестер, тұтастай алғанда, қазақ тілінің актуалды, синхронды жай-күйі ғылыми және мәдени жұртшылықтың айрықша назарын аударды. Қазақ әдеби тілі функционалдық стильдерінің зерттелуге тиіс проблемалары [50; 51], терминжасамның ғылыми теориясын қалыптастыру [52], [53], [54] жекелеген стильдердің ерекшеліктері [55], [56] лингвостилистиканың жалпы проблемалары [57] туралы еңбектер жарық көрді. Қазақ тілінің қоғамдық қызметінің артуы функционалдық стильдердің сапалық үлес-салмағын да өзгертті; атап айтқанда, XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарына дейін жеке стильдік тармақ ретінде формалды түрде аталып келген қазақ ресми-іскери стилінің функционалдық стильдер қатарындағы орны мен рөлі жоғарылады.

Ресми-іскери стильдің қарапайым үлгілерінен (өтініш, арыз, мінездеме және т.б.) бастап күрделі түрлеріне (жарғы, жарлық, ереже, келісім және т.б.) дейін қазақ тілінде көрініс тапты және олар түгелдей дерлік аударма процесі арқылы жүзеге асырылады. «Әділет министрлігінің Республикалық құқықтық ақпарат орталығының дерегіне сүйенсек, әр жыл сайын бір мыңға жуық нормативтік-құқықтық актілер қабылданады екен. Қазірдің өзінде мыңға жуық заң, жиырма мыңға жуық нормативтік заң актілері бар. Осының бәрі орыс тілінде жазылып, содан соң барып мемлекеттік тілге аударылады...» (Ана тілі, 2003 жылғы 4 желтоқсан). Бұл мәселенің қазіргі жай-күйі және болашағы Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» нақтыланған: «Құжат мәтіндерін мемлекеттік тілде даярлаудың орнына оларды ресми қолданылатын тілден аударудың кең тараған тәжірибесінің мемлекеттік органдар жұмысында одан әрі беки

түскен процесі белең алып барады. Соған қарамай, ол тек уақытша шара ретінде қарастырылуға тиіс. Сондықтан мемлекеттік тілде жасауға кезең-кезеңімен көшуді жүзеге асыру керек» [58, 89 б.]. Бұл ретте назар аударатын жайт: аударма – тілдің дамуына игілікті әсер етіп отыратын құбылыс. Тәржімаланған ресми құжаттардың барлық түрлері экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен тілде жүріп жатқан қарқынды процестердің барлығын да қамтыды: жалпы қолданыстағы лексиканың термин ретінде актуалдануы, әдеби тілден шеткері орналасқан лексикалық единицалардың терминдік мағынаны иеленуі, синонимдік қатарлардың контекстуалдық, стильдік қызметінің артуы, сөзжасам жүйесіндегі сапалық-сандық өзгерістер тәрізді лексикалық парадигмалардың жаңалықтары ресми-іскери тілде белсенді түрде байқалады. Демек, бастапқы мәтін мен тәржіма мәтіндегі лексикалық единицалардың өзара қарым-қатысын анықтау арқылы негізінен орыс тілінен қазақ тіліне аударылған ресми құжаттардың әдеби тіл лексикасының динамикасындағы үлес-салмағын көрсету зерттеу жұмысының өзектілігінің қатарынан танылады.

Қазақ әдеби тілінің лексикалық-грамматикалық құрылымындағы қарқынды қозғалыстар функционалдық стильдердің дәстүрлі орналасуына, олардың ішкі тармақтарына, стильдік айырым белгілеріне де ықпал етті. Қазақ тілтанымында, әсіресе көркем әдебиет стилі мен публицистика стилі (оның ішінде мерзімді басылымдар тілі), ауызекі сөйлеу тілі стилі диахронды-синхронды тұрғыдан терең зерттеледі (Е.Жанпейісов, Р.Сыздыкова, Ш.Сарыбаев, Б.Әбілқасымов, Р.Әміров, Б.Шалабай, А.Алдашева, Б.Момынова). Ғылыми стиль қарастырылған зерттеулер де бар (Ж.Әмірова). Ал ресми-іскери стильдің диахронды аспектілері әдеби тіл тарихына қатысты еңбектерде талданды. Белгілі бір кезеңдегі ресми ісқағаздарының тілдік ерекшеліктері анықталған еңбек бар (Н.Ерғазиева). Алайда отызыншы жылдардан бері қарайғы кезеңдегі ресми-іскери стиль зерттеулер назарынан тыс қалып қойды. Бұған соңғы онжылдықтарға дейін ресми-іскери стильдің қазақ тілінде бәсең көрінуі себеп болды. Ал соңғы кезеңдерде ресми-іскери стиль мазмұндық-жанрлық, подстильдік-түрлік жағынан анағұрлым кеңейді. Қазақ тілі функционалдық стильдеріне қатысты еңбектерде ресми-іскери стильдің өзіндік

атауы да тұрақтала қоймады; ол «ресми стиль», «ресми ісқағаздары стилі», «ісқағаздары стилі» деген бірнеше атаулармен ғылыми әдебиеттерде орнықты. Олардың түрлері ретінде қарапайым құжаттар (өтініш, өмірбаян, анықтама, хаттама) талданды. Ресми-іскери стильдің қоғамдық қызметі мен қабылдаушы адресаты артқан қазіргі кезеңде 100-ден астам ішкі жанрлық-түрлік тармақтары бар екендігі анықталып отыр. Олардың әрқайсысы – нысан түріндегі ресми құжаттар (бланкілер), ақпараттық-анықтамалық құжаттар (ұсыныс, баяндама, есеп, акт), нормативтік-жарлықшы құжаттар (қаулы, өкім, бұйрық, жарғы, ереже, үндеу) – дербес зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Орыс тіл білімінің өзінде де ресми тіл (официальный-деловой стиль) деп аталатын тармақтың кейбір проблемалары әлі де анықталмаған. Ал, қазақ тіл білімінде бұл мәселені енді қолға алынып жатқан өзекті проблемалардың қатарына қосуға болады. Бұл мәселенің өзекті болып отырғандығының басты себебі, экстралингвистикалық факторлардың стильдік жүйеге ықпалы болып, олардың үлес-салмағын өзгертуіне байланысты. Басқа функционалдық стильдердің жанрлық құрылымында, тілдік-стильдік белгілерінде бірқатар өзгерістердің бар екенін айта отырып, қоғамдық өзгерістердің әсіресе ресми-іскери стильге әсері болғандығын атап өтеміз.

Сыртқы әсерлердің ықпалынан қазақ ресми-іскери стилінің қолданылатын аясы да өзгерді, мазмұны мен көлемі ұлғайды, тілдік-стильдік сипаты күрделенді. Ең басты ерекшелік – нормативтік-жарлықшы құжаттардың орыс тілінен қазақ тіліне аударылатындығы. Нормативтік-жарлықшы құжаттар «аударылмауы керек», «орыс тілінен аударылғанда сүреңсіз мәтін қалыптасады», «аударма мәтін қазақ тілінің әдеби нормасына зиянын тигізеді», «ресми құжаттар қазақ тілінде жасалуы тиіс» деген әртүрлі көзқарастар да бар. Бұл арадағы айтпағымыз – нормативтік құжаттарды қазақ тілінде жасау – келешектің ісі. Мемлекеттік тілдің қазіргі жағдайында аударма мәтінді жасау нормасы стандартты сипатта. Орыс тілінде және қазақ тілінде жасалатын нормативтік құжаттардың басты ортақ белгісі – заң күшінің бірдей болуы. Бұл – нормативтік талап.

Нормативтік құжаттарда сөзбе-сөз аударылған клише

тұлғалармен қатар қазіргі қазақ тілінің дамуына тән лексикалық-семантикалық өзгерістердің барлығы да қарқынды түрде байқалады. Осы аталғандарды дәлелдеу үшін зерттеу жұмысында функционалды стилистика мен аударматану ғылымының негізгі тұжырымдамалары басшылыққа алына отырып, ресми-іскери стильдің мазмұндық-жанрлық тармақтары, олардың стильдік, тілдік, құрылымдық белгілері айқындалады, соның ішінде ресми құжаттың күрделі түрі – нормативтік-жарлықшы құжаттардың стильдік ерекшеліктерін жинақтау үшін бастапқы мәтін мен тәржіма мәтіннің лексикалық құрылымына кешенді талдау жүргізіледі. Әлемдік лингвистика мен қазақ тілтанымындағы ресми-іскери стильге қатысты ғылыми зерттеу еңбектерінен алынған басты қағидаларды өзара салыстыру, қорыту және тілдік фактілерді іріктеу, жүйелеу, модельдеу оларға семантикалық, стильдік талдау жасау барысында төмендегідей тұжырымдар жасалады:

1) Ресми-іскери стиль – құқықтық, саяси, өндірістік, әкімшілік, қоғамдық және халықаралық қарым-қатынастарда қолданылатын, қоғамда қалыптасқан тілдік ахуалға сәйкес қазіргі кезеңде ішкі тармақтарға ұлғайған және күрделенген, стильдік белгілері барынша айқындалған қазақ әдеби тілі функционалдық стильдерінің бірі.

2) Ресми-іскери стиль функционалдық-стильдік шоғырлану шеңберінде және коммуникативтік мақсатқа сәйкес ішкі тармақтарға бөлінеді, олар:

- азаматтармен жұмыс істеуге бағытталған құжаттар;
- іскери хаттар;
- ақпараттық-анықтамалық құжаттар;
- нормативтік-жарлықшы құжаттар.

3) Ресми-іскери стильде тілдік құралдардың айқын тұтастықта қолданылуын талап ететін, барлық ішкі тармақтарға тән белгілер:

- стильдік ортақ белгілер: стандарттылық, дәлдік, ықшамдылық, ресмилік;

- тілдік белгілер: терминдік жүйенің жоғары жиілікпен қолданылуы; клише тұлғалардың болуы; ойды дәнекерлеуші тұлғалардың стандарт тұлғалар ретінде орнығуы; номенклатуралық атаулардың толық және қысқарған тұлғаларының сипатты болуы;

- құрылымдық белгілер: міндетті нысандардың белгілі бір тәртіппен орналасуы.

4) Ресми-іскери стильдің нормативтік-жарлықшы құжаттар түрі құқықтық қарым-қатынастарды және қоғам мүшелерін басқару ісін реттеу мақсатында жасалатын тілдік құралдардың логикалық аяқталған жиынтық мәтіні. Мемлекеттік қызметті, халықаралық қарым-қатынастарды, заң қызметінің салаларын, ресми мекемелердің өзара қарым-қатынасын, заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардың қарым-қатынастарын қамтитын нормативтік-жарлықшы құжаттардың басты функциялары:

- әлеуметтік-міндеттілік жүктеу (функционалды) қызметі;
- ресмилік (стильдік) функциясы;

5) Нормативтік-жарлықшы құжаттардың ресми-іскери стильдің басқа ішкі тармақтарымен салыстырғандағы өзіндік ерекшеліктері:

- жеке адамға арналмайтындығы. Өтініш, шағым, өмірбаян, анықтама сияқты анықтамалық-ақпараттық құжаттар қоғам мен жеке адам арасындағы қарым-қатынасты ресімдесе (персонификация), нормативтік-жарлықшы құжаттарға депресонификация тән;

- Нормативтік-жарлықшы құжаттар көлем ауқымдылығымен де ерекшеленеді. Нормативтік-жарлықшы құжаттардың ішкі формасындағы реттіліктер: әрбір тұжырымның абзацтарға бөлініп берілуімен; әрбір тұжырымның бөлімдерге, тарауларға бөлінуімен сипатталады.

6) Нормативтік-жарлықшы құжат мәтіндерінің тақырыбы, мазмұны және формасы біртектес болғандықтан, оларда клишелердің болуы – функционалды заңдылықтардан туындайтын заңды құбылыс. Ресми мәтіндерде жоғары жиілікпен жұмсалатындар – а) тиянақтаушы етістік тұлғалар: *қамтамасыз ету, жүзеге асыру, анықтау* және т.б.; ә) мәтіндегі ойды дәнекерлеуші тілдік тұлғалар: *туралы, және, немесе, ... бойынша, бұдан әрі, бұдан әрі қарай, сондай-ақ, осыған сәйкес, осыған байланысты, тиіс, қоса есептегенде* және т.б.; б) көмектес септігі арқылы жасалатын тіркестер; *заңмен белгіленген, нормативтік актілермен реттеледі, ережелермен анықталады* және т.б.

7) Қоғам мүшелеріне, заңды тұлғалар мен жеке тұлғаларға орындалуы міндетті мазмұндағы мәтін түзетін, түпнұсқасы орыс

тілінде жасалатын, содан соң мемлекеттік тілге аударылатын нормативтік-жарлықшы құжаттардың құрылымы үшін тұрақтылық, жоғары дәрежедегі стереотипизация тән. Сондықтан да нормативтік-жарлықшы құжаттардың аудармасында құрылымдық калька жоғары дәрежеде орын алады.

8) Қоғамдағы тілдік ахуалға сәйкес жаңа лексикалық бірліктерді бірыңғайлау, нормаландыру процесіндегі ресми іскери стильдің үлесті орны бар. Ресми құжаттарда: сөзжасам амалдарын қолдану, сондай-ақ көп тілдік лексемалардың семантикалық мүмкіндіктерін пайдалану бағыты; бір мәртелік қолданыстар; согипонимдердің мағыналық кеңею өрісі айқын байқалады.

9) Бағалаушы немесе экспрессиялық-эмоциялық бояулы мағынадағы сөздер аударма барысында, яғни терминдер жүйесіне енгеннен кейін өздерінің бағалауыштық қызметі мен экспрессиялық-эмоционалды реңкі арқылы көрінетін семантикасын өзгертіп, потенциалды семалары арқылы белгілі бір арнайы ұғымның атауы ретінде қолданылады, соның нәтижесінде, олардың парадигматикалық және синтагматикалық қарым-қатынастардағы сипаты өзгереді. Мысалы: *бақталас, бәсекелес, егес, тоқырау, артта қалушылық* сөздерінің сөйлемде «ресурстарын, уақыты мен күш-қуатын орынсыз шығындау» деген ақпаратты толық жеткізу үшін, қоғамдық-әлеуметтік сипаттағы ұғым атаулары ретінде пайдаланылуы.

10) Қазақ тілінің төл тілдік нұсқаларының (жалпы қолданыстағы сөздер мен сирек қолданылатын сөздердің) нормативтік-жарлықшы құжаттар тілінде игерілу дәрежесінің жоғарылығы ұйымдастырушы-қадағалаушы заң құжаттары мазмұнында баяндалатын субъектілік-объектілік қарым-қатынастардың шынайы өмірмен тығыз байланыстылығымен түсіндіріледі. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминделуінде сөз семантикасынан түбірлі өзгерістер байқалмайды, мұнда терминделген лексикалық единицаның мағыналық құрылымында кейбір микрокомпоненттердің доминанттық ауысуы/жылысуы ғана байқалады; мысалы: *қыдырымпаздық – прогул; сынамышылдық – критиканство; мадақтау – награждать; оңтайландыру – оптимизация; қаскөй – злостный; алаяқтық – афера; әккілік – изоциренность; екіжүзді – фарисей; құлшыныс – порыв; құндылық – ценность* және т.б.

11) Нормативтік-жарлықшы құжаттардағы ақпарат мазмұнын толық жеткізуде, мәтінде кездесетін жаңа ұғым-түсініктердің атауын қазақ тіліне аударуда қолданылатын терминжасам тәсілдері заңнамалық-құқықтық (басқарушылық-қадағалаушылық терминология жүйесіндегі семантикалық категориялар мазмұнына сәйкес, қазақ тілінің сөзжасам амалдары негізінде жүзеге асады.

12) Терминжасамның морфологиялық тәсілін қолдану барысында байқалған жайттар:

- бір сөзге жұрнақ варианттарының жалғануы арқылы әртүрлі ұғым атауларының қолданысқа енуі: *сауалдама* (анкета) – *сауалнама* (опрос) – *сұраунама* (вопросник);

- синонимдес жұрнақтардың (-шы/-ші, -кер/-гер) қатар игерілуі: *әкімші* (администратор) – *зияткер* (интеллектуал);

- омоним жұрнақтардың (-лық/-лік (сын есім), -лык/-лік (зат есім)); активтенуі: *ақпараттық* (информационный) – *өкілдік* (представительство);

- нормативтік-жарлықшы құжаттар тілінде қимыл есім тұлғасының термин жасаушы формант ретінде активтенуі: *қаржыландыру* (финансирование); *жекешелендіру* (приватизация); *сақтандыру* (страхование).

13) Нормативтік-жарлықшы құжаттар тілінде сөз тіркестерінің жиі пайдаланылу себебі тектік қатынастағы ұғымдардың түрлік сипаттаушы элемент ретінде қолданылуымен сипатталады. Мысалы: *құқық* (право) – *азаматтық құқық*, *қылмыстық құқық*, *отбасы құқығы*, *еңбек құқығы*, *экологиялық құқық*, *мүліктік құқық*, *халықаралық құқық*.

14) Нормативтік-жарлықшы құжаттар тілінде кездесетін (жинақталған тілдік материалдар негізінде) сөз тіркестерінің мағыналық құрылымына талдау жасау барысында төмендегідей 3 негізгі модельді бөліп көрсетуге болады:

- сын есім + зат есім – С + З;

- зат есім + зат есім – З + З;

- зат есім + етістік – З + Е.

15) Нормативтік-жарлықшы құжаттар – төл тілдік әлеуеттің қозғалысқа түсуі арқылы қоғамдық-саяси қарым-қатынастарға, ғылыми-техникалық процестерге қатысты тың лексикалық бірліктердің жасалуында, қолданысқа түсуінде және нормалануында басты тармақтардың бірі ретінде саналады.

2.2 Ресми-іскери стиль үлгілерінің міндетті нысандары және олардың рәсімделуі

Ресми-іскери стиль үлгілерінің қай-қайсысы да – құқықтық нормаларға байланысты, құжаттың әрбір түріндегі берілген ақпарат мәлімет ретінде алынады, яки болмаса тиісінше шешім міндетті түрде орындалуы тиіс. Бұл жайт ресми-іскери тілде міндетті нысандардың болуын және олардың дұрыс рәсімделуін талап етеді. Бір қарағанда, соншалықты назар аударарлықтай болмағанымен, міндетті нысандардың сауатты, дұрыс рәсімделуі маңызды, өйткені міндетті нысандардың сақталуы және дұрыс рәсімделуі коммуниканттардың арасындағы байланысты шапшаң әрі жағымды орнатуға, мәліметтердің тез қабылдануына тиімді ықпал етеді. Бұл нысандарды сақтау, нысандарды бірегейлендіру деген сөз. Дамыған елдің мемлекеттік тілінде құжаттарды рәсімдеу үшін барлық үлгілердің қалай жазылуын көрсететін, басқаруды құжаттармен қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесін нақтылайтын анықтамалық-мемлекеттік стандарт қажет және онда берілген міндетті нысандар басшылыққа алынуы тиіс.

Міндетті нысандар әркімге дәрежеде құжаттардың барлығында да болады. Міндетті нысандар дегеніміз – қажетті нысандар, құжаттардың белгілі бір тәртіппен орналасқан құрамдас бөліктері. Айталық, іскери хаттардағы міндетті нысандар – айы, күні, жылының, адресат пен адресанттың, мекенжайдың және т.б. көрсетілуі.

Келісімшарт, жарғы, ереже сияқты ұйымдастырушылық құжаттарда ұйымның, мекеменің, кәсіпорынның, ведомствоның, фирманың қызметінің реттелуін көрсететін жалпы ережелер, қызмет аясындағы құқықтары мен міндеттері, қызметінің мақсат, құзыреті, басқа заңды және жеке тұлғалармен өзара қарым-қатынасын реттейтін тармақтар, тармақшалар мен баптар болуы міндетті.

Үлгі ретінде толтырылатын бланкілерде мекеменің (ұйымның, ведомствоның және т.б.) толық және қысқартылған атауы, мекеменің коды және ұйым туралы анықтамалық мәліметтер, құжаттық тіркеу нөмірі, адресаты, адресаттың қолы мен мөрі, қажетті тұстарда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы болуы тиіс.

Техникалық прогресс дамыған қазіргі кезеңде көптеген құжаттар баспа құрылғылары (компьютер, жазу машинкасы) арқылы жасалады. Кейбір іс қағаздары, мысалы, өтініш, рапорт, арыз, түсіндірмехат қолмен жазылады.

Техникалық баспа құрылғылары арқылы жазуда ұйымның атауын, айы-күні-жылын, ұйым туралы анықтамалық мәліметтерді азатжолмен немесе қағаздың оң жағына қарай шегіндіріп берудің де қалыптасқан тәртібі бар. Бұл аталғандар Мемлекеттік стандартта – басқаруды құжаттармен қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесі бойынша анықтамалықта көрсетілуі тиіс.

Ресми-іскери стильдің жалпы мәгінінің, оның міндетті нысандарының құқықтық нормаларға сай келуі емле қағидаларына, тыныс белгілеріне де тығыз байланысты. Ресми-іскери стиль әдеби тілдің көрінісі болғандықтан, онда қоғам мүшелері қабылдаған және мойындаған емле ережелері мен тыныс белгілері қатаң сақталуы тиіс.

Қазақ емлесі мен тыныс белгілері туралы басты қағида – ережелер 1983 жылы қабылданған арнаулы нормативтік актіде, анықтамалық құралдарда [59; 60], көрсетілген, ал тікелей ресми ісқағаздарына қатысты емле ережелері біршама тағы да бір анықтамалық – оқу құралдарында топтастырылған [61; 62].

Біріншіден, мынадай жағдайға назар аудартамыз:

– қазақ емлесі жағдайындағы алғашқы ережелер өткен ғасырдың 50 жылдарында тұжырымдалып, бекітілді, онда негізделген басты-басты қағидалар қазірге дейін өз күшінде болып келеді, яғни жазу практикасында сақталып отыр. Солай бола тұрса да, қазақ емлесі динамикалық сипатта деп айтуға болады: бастапқыда дәйектелген бірқатар ережелер жазу практикасында, әдеби тілдің дамуында өзгеру, түрлену сатысында.

Бұл жайт, ең алдымен: а) екі немесе бірнеше сөзден құралып, біріккен бір ұғымды білдіретін күрделі сөздердің жазылуына қатысты, яғни алғашқы емлелік сөздіктерде (1957, 1988) тіркес түріндегі күрделі сөздердің бір тобының қазір біріккен тұлғада таңбалануы практикада жиі кездеседі; ә) екі түбірдің түйіскен тұсында **қ, к** дыбыстары болған жағдайда аталған дыбыстардың фонетикалық ұстанымға сүйене (яғни айтылуы бойынша) жазылатындығы нормалана түсті; б) орыс тілінен енген, кең

қолданыстағы сөздердің де жазылуы фонетикалық принципке негізделе бастады. Дегенмен емледегі осындай өзгерістердің тілдегі күллі сөздерге емес, сөздердің белгілі бір тобына ғана қатысты екендігін атап өтеміз.

Тіл дамуында емленің өзгеріп отыратын тұстарымен қатар, тұрақты, өзгермейтін қағидалары бар екеніне, олардың 1950 жылдардан бастап орнығып, қазірге дейін сақталып келе жатқандығына назар аудартамыз. Бұл бас әріппен жазылатын сөздерге, атауға, тыныс белгілерінің қойылу реттеріне байланысты.

Қазақ емлесінің бекітілген және жазу практикасында орныққан ережелері ресми-іскери тілде қатаң, әрі міндетті түрде сақталуы қажет. Емле ережелерінің дұрыс, қатаң сақталуы:

- ресми-іскери тілдің әдеби нормаға сәйкес жазылғандығын дәлелдейді;

- құқықтық нормаға сай дұрыс ресімделгеніне жауап береді;

- қабылдануын жеңілдетеді.

Ресми-іскери тілге қатысты емле ережелерін біз топтастырып көрсетеміз. Олар:

- а) азатжол арқылы жазылу қағидалары;

- ә) сан есімдердің жазылуы;

- б) бас әріптің қолданылуына қатысты қағидалар;

- в) қысқарған сөздерге қатысты қағидалар.

а) Ресми ісқағаздарының үлгілерін ресімдеуде азатжолдың маңызы үлкен. Азатжол арқылы құжатта көрсетілген міндетті нысандарды (мәселен, ұйымның атауы, айы, күні, жылы, мәтін және т.б.) толық, әрі дұрыс орналастыруға болады. Құжаттың азатжол арқылы орналасуы басқаруды құжаттармен қамтамасыз студің мемлекеттік жүйесінде көрсетілуі тиіс.

Жинақталған материалдың негізінде және өзге елдердегі басқаруды құжаттармен қамтамасыз студің мемлекеттік жүйесіндегі стандарттарға сүйене отырып, азатжолды белгілеудің үлгісін көрсетеміз (Жазу мәшіңкесінде және компьютер арқылы жасалған үлгілер алынды. Оларда азатжолды tab табулятор арқылы белгілеуге болады).

tab арқылы бірнеше азатжол белгіленеді:

0 екпін; 32 екпін;

4 екпін; 40 екпін;

16 екпін; 48 екпін;

24 екпін; 56 екпін.

Екпін аралығы төмендегідей:

0e → 4e → 16e → 24e → 32e → 40e → 48e → 56e.

1-үлгі – Азатжолды белгілеу үлгілері (өтініш құжаты бойынша)

Қағаз үлгісі – А 4 (210x297мм.).

Қағаздың жоғары жағында – 2 см;

сол жағында – 2 см;

оң жағында – 1 см;

төменгі жағында – 1 см.

қалдырылады

2-үлгі 2 см.

32e – өтініш арналған адресат

16e – құжаттың аты

4e Негізгі мәтіннің азатжолы

0e – мәтіннің жалғасы

2 см. 1 см

0e – өтініш жазушының

толық мәліметі (лауазымы, қызмет орны, қолы 40-е – аты-жөні мекенжайы)

0e – айы, күні, жылы

1 см.

3-үлгі – Өтініштің жазылу үлгісі

Қазақстан Республикасы

Алматы қаласы

«Алматы жылужайэнерго» ААҚ

президенті Б.Молдабаев мырзаға

Өтініш

Мені «Алматы жылужайэнерго» ААҚ-ына қарасты «Жалын» жекеменшік пәтерлер кооперативіне есепші қызметіне жұмысқа қабылдауыңызды сұраймын.

1997 жылы Қазақ мемлекеттік басқару академиясын «есепші» мамандығы бойынша бітірдім. Еңбек стажым – 3 жыл.

Қажетті құжаттар тіркелген.

Алматы қаласы әкімі
аппаратының қызметкері қолы Б.Асқарұлы

Мекенжай: «Қазақфильм» шағынауданы,
5 үй, 7-пәтер.
Тел.: 98-40-50

2000 жылғы 17 тамыз.

Демек, тап арқылы белгіленетін азатжол ресми құжаттың міндетті нысандарының бірі болып табылады.

Бланк, дайын нысан түріндегі құжаттардың көпшілігінде міндетті нысандар (ұйымның, мекеменің атауы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік елтаңбасы, ұйымның коды, құжат жасалған мерзім, құжаттың тіркеу нөмірі, басқа да белгілер) алдын ала көрсетіліп беріледі, яғни олардың тап арқылы көрсетілген қалыптасқан үлгілері бар («қосымшада» көрсетілген).

Азатжол арқылы ресімдеуге қатысты төмендегідей мәселеге назар аударамыз:

32е бойынша жазылатын адресатты ресімдеу кезінде әрбір номенклатуралық атау мүмкіндігінше бөлшектенбеуі және тасымалданбауы керек. Яғни жоғарыда берілген үлгіде:

- Қазақстан Республикасы – бірінші тұтас міндетті нысан;
- Алматы қаласы – екінші тұтас міндетті нысан;
- «Алматыжылужайэнерго» ААҚ – үшінші міндетті нысан,

демек олардың бір компонентін екінші жолға шығаруға, тасымалдауға, (Мысалы, Респуб-ликасы, Алматы – жылужайэнерго түрінде емес) болмайды, бұны мемлекеттік стандарт талап етеді. Күрделі атаулар 32е бойынша сыймаған жағдайда 24е нысанын пайдалануға болады, әдетте, кестелер мен схемалар үшін пайдаланылады).

ә) Ресми-іскери тілде жұмсалы жиілігі 24е нысаны, жоғары единицалардың бірі – сан есімдер, әсіресе реттік сан есімдердің емлелік және таңбалану ерекшеліктеріне жеке тоқталу қажет болады, өйткені дұрыс ресімделген реттік сан есімдер құқықтық,

заңнамалық нормаға сәйкес келетін міндетті нысандардың бірі болып табылады.

Сан есімдердің, оның ішінде реттік сан есімдердің жазылуы мен танбалануы арнаулы нормативтік актіде, анықтамалық құралда (Анықтама, 11) көрсетілген. Біз өз тарапымыздан жинақталған материалдардың негізінде және қалыптасқан үлгі-стандартқа сүйене отырып, сан есімдердің жазылуын төмендегіше топтастырамыз, әрі мәселенің маңыздылығы, міндетті нысан екендігі осы жинақтаудан көрінеді деп ойлаймыз.

Ресми құжаттарда реттік сан есімдер негізінде реттеу, топтау үшін және айы – жылы – күнін көрсету үшін қолданылады. Қазіргі кезде мерзімді, құжаттың жасалған, толтырылған уақытын көрсету үшін төмендегідей нұсқалар қолданылады:

17 қараша 2007 жыл
2007 жылдың 17 қарашасы
2007 жылғы қарашаның 17-сі
17.11.2007
17.XI.07
2007 жылғы 17-інші қараша

Пікірімізді дәлелдеу үшін «Егемен Қазақстан» газетінің 2001 жылғы 20 шілдедегі нөмірінде реттік сан есімдердің берілуінен фактілер жинастырдық:

1. Газет 1919 жылғы 17 желтоқсаннан бастап шыға бастады.
4-үлгі

2. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы

Х.Кыврыкоглуды II дәрежелі «Достық» орденімен наградтау туралы қаулы етемін:

1. Достық қарым-қатынастарды дамытуға қосқан елеулі үлесі, Қазақстан мен Түркия Қарулы күштері арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға сіңірген еңбегі үшін Түркия Республикасы Қарулы Күштері Бас штабының бастығы Хусейн Кыврыкоглу II дәрежелі «Достық» орденімен наградталсын.

2. Осы жарлық қол қойылған күнінен бастап күшіне енеді.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н.НАЗАРБАЕВ

Астана, 2001 жылғы шілденің 9-ы.

№ 651

5-үлгі

Шапағатты Папа Қазақстанға келеді

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ресми шақыруы бойынша Шапағатты Папа Ионн Павел II 2001 жылғы 22-25 қыркүйекте мемлекеттік сапармен Қазақстанға келеді, деп хабарлады Мемлекет басшысының баспасөз қызметі.

4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігімен келісілген

2001 жылдың 2 шілдесі.

15-баптың 2-тармағы мынадай мазмұндағы 1-1) тармақшамен толықтырылсын.

6. Жоғарыда аталғандардың негізінде АІЖК-нің 385 және 386-баптарын басшылыққа ала отырып...

7. “Нотариат туралы” 1997 жылғы 14 шілдедегі Қазақстан Республикасындағы Заңына (Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 206-құжат; 307-құжат).

8. Астана, 2001 жылғы шілденің 11-і.

Мекенжайымыз: Астана, Ломоносов көшесі, 45 үй.

(«Егемен Қазақстандағы» емле дәл қалпында сақталынды).

Осындай фактілерді көрсете отырып, ресми құжаттардағы реттік сан есімдердің жазылуына қатысты мынадай жайттарды атап айтамыз.

Ресми құжаттарда берілген таңбаланулардың барлығы да қолданылады, бірақ олардың әрқайсысының әр құжатқа тән ерекшеліктері, стандарттылығы, мәні бар. Мысалы, қазіргі кезде Қазақстан Республикасының Президенті қол қоятын, сондай-ақ Үкімет, Парламент тарапынан бекітілетін Заңнамалық құжаттарда (қаулы, жарлық, өкім, жарғы, ереже) сөзбен, санмен күрделі таңбалау қалыптасқан. Мысалы,

- 2001 жылғы шілденің 9-ы;
- 2001 жылғы қыркүйектің 20-ы.

Кейбір заңнамалық құжаттарда сөзбен-санмен таңбаланудың екінші түрі де пайдаланылады. Мысалы,

- 2001 жылдың 2 шілдесі;

- 2001 жылдың 16 мамыры;
- 2001 жылғы 17-інші қараша

Тұтастай санмен (цифрмен) таңбалау (мысалы, 2.07.2001.; 02.VIII.99ж.) бухгалтерлік есеп-қисап құжаттарында көбірек қолданылады.

17 қараша, 1999 ж. түрінде жазу, сондай цифрдан кейін таңба (дефис) қою арқылы реттік сан есімді көрсету (мысалы, 45-үй; 307-құжат) – қазақ емлесіне орыс емлесінен енген дәстүр. Бұл фактінің тиімділіктері: а) қазақ емлесінде 50-інші жылдардан бастап орныққан, тұрақталған емле; ә) тілдің үнемдеу заңдылығына сәйкес келеді; ресми құжаттар үшін тілдік құралдарды үнемдеп, ықшамдап қолдану маңызды; б) реттік сан есім мен есептік сан есімдерді тез ажыратуға ықпал етеді (мысалы, 305 құжат) (үш жүз бес құжат); 305-құжат (үш жүз бесінші құжат).

б) Қазақ ресми-іскери тілінде ұйым, мекеме, кәсіпорын, мемлекет, ел және номенклатуралық атаулар жоғары жиілікпен жұмсалады, сондықтан бас әріптің емлесі де маңызды болып саналады.

Тіл құрамындағы лексикалық единицалардың белгілі бір тобының бас әріппен жазылуы – әлем тілдерінің барлығына ортақ құбылыс. Сөздердің (сөз тіркестерінің) алғашқы дыбысын бас әріппен таңбалауға жүктелетін функциялар – орфограммасы бірдей сөздердің семантикасын ажырату, жалпы есімдердің семантикалық, ассоциациялық-фондық ерекшеліктерін белгілеу; ақпараттың қабылдануын жеңілдету; ақпарат беретін лексикалық единицалардың, номенклатуралық атаулардың ресмилік мәнін нығайту. Сонымен қатар белгілі бір тілде ресмилік, ақпараттық, мәдени-фондық мәні жоғары лексема (сөз тіркесі, номенклатуралық атау) бас әріппен таңбаланса, ақпарат аударылатын тілде осы процес декодталатын дәстүр қалыптасқан. Мысалы. *Шапағатты Папа Иоанн-Павел II; Түркия Республикасының Президенті Жоғары Мәртебелі Тұрғыт Өзал.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың шақыруы бойынша *Шапағатты Папа Иоанн Павел II ...* мемлекеттік сапармен Қазақстанға келеді ... (ЕҚ, 2001, 20 шілде).

Түркия Республикасының бұрынғы Президенті Жоғары Мәртебелі Тұрғыт Өзал мырза екі елдің мәдени-экономикалық

байланыстарының дамуына елеулі еңбек сіңірді (ЕК, 2001, 5 сәуір).

Қазақ әдеби тілінде бас әріп жазылатын орындар нақтыланған, бұл жайт бірнеше еңбектерде сараланып, көрсетілген (Орф. сөздік, Анықтағыш, Ресми ісқағаздары, Екі тілде іс жүргізу). Оларды топтастырып атағанда, төмендегідей ерекшеліктер анықталады:

- кісі есімдері мен тегі (мыс., Абай, М.Әуезов);
 - географиялық және астрономиялық атаулар (Атырау, Балқаш көлі, Балтық теңізі, Ай, Күн, Жетіқарақшы);
 - мемлекет аттары (Қазақстан, Түркия);
 - ұйымдардың, мекемелердің, министрліктер мен ведомстволардың, газет-журналдардың, баспалардың, наградалар мен құрметті атақтардың атаулары (мыс., Халықаралық валюта қоры, Қазақ мемлекеттік басқару академиясы, «Қазақстан әйелдері» журналы, «Айбын» ордені, Абай атындағы сыйлық, «Рауан» баспасы және т.б.);
 - қысқарған сөздер (БҰҰ, ЖШС, БАҚ);
- бас әріппен жазылады.

(Бас әріптің жазылуына қатысты емле «Қазақ тілінің анықтағышында» толық көрсетілген [59, 55-62-66].

Бұл аталғандар ресми-іскери тілде мейлінше нақты және қатаң сақталуы тиіс.

Сонымен қатар қазақ әдеби тілінің қоғамдық қызметі кеңейген қазіргі тұста бас әріппен таңбаланатын лексемалардың (күрделі сөз тіркестерінің) қатары күрделене түскені де байқалады. Бұл фактор жоғарыда аталғанындай қазақ тілінің қоғамдық-саяси рөлінің артуына, қоғамдық функциясының ұлғаюына, сондай-ақ өзге тілдердегі мемлекеттік тілге декодталатын ақпараттар мен мәліметтердің молаюына байланысты және осындай жағдай мерзімді баспасөз тілінде және ресми-іскери тілде көбірек көрініс тауып отыр. Ресми-іскери тілде жалпы емлелік ережелерде көрсетілгеннен басқа тұстарда да бас әріп қолданылады. Бұл фактор мыналардан туындайды:

- бірнеше сөздердің тізбегінен тұратын атауларды және бір ұғымды беретін күрделі тіркесті ықшамдап атау үшін нақты, терминдік мәндегі лексема алынады; оның ақпараттық, ресмилік мәнін нығайту мақсатында ықшамдалған сөз бас әріппен таңбалады. Мысалы,

1. Әділет біліктілік алқасы – Алқа:

Қазақстан Республикасының Әділет біліктілік алқасы (бұдан әрі – Алқа) Мәжіліс депутаттарынан, судьялардан, прокурорлардан, құқық пәнінің оқытушылары мен заңгер ғалымдардан, әділет органдарының қызметкерлерінен құралатын дербес, тәуелсіз мекеме болып табылады. ... Қаралған мәселелер бойынша Алқа мүшелері хаттамалық шешімдер және ұсынымдар қабылдайды.

Қазақстан Республикасының Заңы.

«Қазақстан

Республикасының Әділет біліктілік алқасы туралы»

2. Қазақстан Республикасы және Түркия Республикасы (бұдан әрі қарай – *Tarantap*)...

– ресми-іскери тілде ресми мазмұны жоғары атаулар бас әріппен таңбаланады. Жеке бір сөздің ресми мазмұнының болуы – оның саяси ұйымдарға, мемлекеттік, үкімет құрылымына қатыстылығын білдіреді. Мәселен, «Жаршы» сөзі мынадай мағыналарда жұмсалады – 1. Үлкен той, астарда мерекені, ойынды, мәжілісті өлең-жырмен бастап жырлаушы ақын; жар салушы. 2. Ауыс. Игі істі, жаңалықты бастаушы, таратушы. Театр – қашан да заманның, жаңаның жаршысы» (ҚТТС, III том, 700 б.).

Бұл сөз ресми-іскери тілде мерзімді басылымның атауы ретінде (газет, журнал, бюллетень сөздерімен синонимдес болып) қолданылады, сөйтіп, бас әріппен таңбаланады:

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Жаршысы, 1997 ж.

Қазақстан Республикасы Ішкіісмині оқу орындарының бітірушілерін жеке бөлу және жас мамандармен жұмыс ұйымдастыру туралы нұсқаулық. Жалпы Нұсқаулық ... жас мамандармен жұмыс ұйымдастыруды белгілейді (Нормативтік-құқықтық актілер бюллетені. 2001, № 3).

Тұтастай алғанда, жалқы есімдер халық мәдениетіне, әдеби тілде орныққан нормаларға сай тілдің вербалды (тілдік) коды болып саналады. Бұл ретте жалқы есім өзі атайтын объектінің құрылымымен, мазмұнымен, ерекшеленеді. Жалқы есімдерді беру үшін аппелятивті лексика (жалпы есім) да алынады, бұнда негізгі лексеманың семантикасы сақталады, бірақ ол прагматикалық жүк арқалайды. Жалқы есімдерге ауысқан жалпы есімдердің прагматикалық қызметі ресми мазмұнды беру, ақпаратты

қабылдауды жеңілдету міндеттерін атқарады, сондықтан да олар тұтастай мәтінде бас әріппен басталып, өзгешеленеді. Бұндай сипат әдеби тіл нормасында еш кедергісіз қалып алады, тілдік-мәдени дәстүрге енеді. Аппелятивті лексиканың жалқы есімге ауысқандығына төмендегідей мысалдар дәлел бола алады:

- Хабаршы – Ғылым Академиясының Хабаршысы;
- Хабарлар – Ғылым Академиясының Хабарлары;
- Жарлық – Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы;
- Мәжіліс – Қазақстан Республикасының Мәжіліс Төрағасы;
- алқа, ақсақал – Қазақстан Республикасының Ақсақалдар

Алқасы;

- мемлекеттік – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы;

- сот – Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты;

- негізгі – Қазақстан Республикасының Конституциясы (Негізгі Заң).

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ әдеби тілінде ономастикалық код болып табылатын жалқы есімдердің құрамы мен сипаты барынша күрделене түсіп отыр. Осыған байланысты ресми-іскери тілде бас әріппен жазылатын жалқы есімдердің, күрделі номенклатуралық атаулардың емлесі толыққанды көрсетілетін дербес анықтамалық құралдар қажет.

2.3 Ісқағаздар мәтіндерінде қолданылатын стандарт тілдік бірліктерді жүйелеу

Ісқағаздар мәтіндерінде қайталанып отыратын біртектес, стандарт жағдайлар мен ұғымдар экстралингвистикалық фактор ретінде стандарт тілдік бірліктер мен ісқағаздар тіліндегі терминдер мен терминдік құрылымдарды тудырады. Бұл – ресми-іс қағаздар стилінің маңызды белгілерінің бірі. Ісқағаздар тіліндегі стандартталу процесі тілдің барлық деңгейін – лексикасын, морфологиясын, синтаксисін қамтиды. Осының нәтижесінде тұрақты тілдік стереотип қалыптасып, тілдің нормаға түскен мәтіндерден тұратын ерекше типін жасайды. Стандарт тілдік бірліктердің негізгі қасиеті олардың құрылымы мен семантикасының тұрақтылығы, өзгермеген, дайын күйінде қолданылуы болып табылады.

Құжат мәтіндерінде берілетін ақпараттың ортақ мазмұны ісқағаздар тіліндегі кейбір формалардың стандартталуына ықпал етеді. Ісқағаздар тіліндегі стандарттылық кездейсоқ пайда болған құбылыс емес, ұзақ уақытқа созылған тіл тәжірибесінің, типтік іріктеудің нәтижесі. Әдеби тілдің басқа стильдік тармақтарымен салыстырғанда ресми-ісқағаздар стилінде стандарт тілдік бірліктердің кеңінен қолданылуы бұл стильдердің ойды анық жеткізу, мазмұнды дәл беру, барынша қысқа, барынша нақты тұжырымды талап ететін негізгі ерекшеліктерінен туындайды.

Қазіргі қазақ ісқағаздар тілі дамуының сипаттамалық ерекшелігі құжаттарды және құжаттарда қолданылатын стандарт тілдік бірліктерді жүйелеу болып табылады. Құжаттарды жүйелеу мен онда қолданылатын стандарт тілдік бірліктерді жүйелеу – бір-бірімен тығыз байланысты, күрделі процесс. Қазіргі кезде басқару ісін, оның ішінде ісқағаздарын жүргізуді де жеңілдету, жеделдету, заман талабына сай қалыптастыру, жүргізу, еңбек шығынын қысқарту, құжаттардың орындалуына бақылауды күшейту, құжаттарды дайындауды, толтыруды, дайындалған құжаттармен жұмыс істеуді автоматтандыру – ең өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қазір құжат дайындауда, оларды дайын формаларды қолдана отырып құрастыруда, көшірмесін жасауда, жедел көбейтуде, басқа мекемеге жіберуде т.б. жағдайда қолданылатын қазіргі заманғы техникалық құралдардың түр-түрі бар. Ол құралдарды ұтымды қолдану үшін, құжаттау ісін қазіргі заманға сай қалыптастыру үшін лингвистердің алдына қойылып отырған маңызды міндеттер өте көп. Солардың бірі – құжаттар мен онда қолданылатын стандарт тілдік бірліктерді ұқсас формаларды таба отырып жүйелеу ісі. Ұйымдар мен мекемелердің іс жүргізу барысында негізгі орын алатын құжаттар ұйымдық-өкілеттік деп аталып, олар іштей: ұйымдық, өкілеттік және анықтамалық-ақпараттық болып үшке бөлінеді. Ұйымдық құжаттар, аты айтып тұрғандай, мекемелердің ұйымдастырылуына, құрылуына, құқықтық әрекеттеріне қатысты іс қағаздарын топтастырады. Оған негізінен басқару аппаратының құрылымы, құрамы, штат кестесі, құрылымдық бөлімшелер туралы ереже, нұсқау, жарғы, қызметтік нұсқау, құрылтайшылар келісімі т.б. құжаттар жатады. Өкілеттік құжаттарға мекеменің іс-әрекетіне және қызметкерлеріне

байланысты жазылатын бұйрықтар мен өкілеттік, нұсқаулық мағынада жазылатын басқа да құжаттар жатады. Анықтамалық-ақпараттық құжаттарға ақпарат беру мақсатында, белгілі бір оқиғаны, фактіні, іс-әрекетті анықтайтын, баяндайтын құжаттар жатады. Олар: анықтама, акт, мәлімдеме т.б. Құжаттардың осындай мағына, мақсатына қарай топтастырылуына байланысты әр топқа жататын құжат мәтіндерінде қолданылатын стандарт тілдік бірліктердің де құрылымдық, мағыналық ерекшелігі болады. Яғни, қалыпқа түскен стандарт тілдік бірліктерді де жоғарыда аталған құжаттардың мағыналық топтарына қарай жүйелеп көрсетуге болады. Мәселен, өкілеттік құжат мәтіндерінде міндетті түрде бұйрық, нұсқау беру мағынасындағы стандарт тілдік бірліктер қолданылады. Өкілеттік құжаттың негізгі мақсатын көрсетіп, мән-мағынасын ашатын да осындай тілдік бірліктер. Олар ісқағаздарында етістіктің бұйрық рай формасында қолданылады. Мысалы: *сайлансын, бекітілсін, алғыс жариялансын, сөгіс жариялансын, қатаң сөгіс жариялансын, жарамсыз деп табылсын, жауапкершілік жүктелсін, шара қолданылсын, жолға қойылсын, жүзеге асырылсын, бақылауға алынсын, өзгеріс енгізілсін, ұсыныс енгізілсін, жол берілмесін, бақылау қойылсын, көмек көрсетілсін, қамтамасыз етілсін, тексерілсін, тексеріс жүргізілсін, іске қосылсын, орындауға жіберілсін, қарауға жіберілсін, қорғауға жіберілсін, рұқсат етілсін* т.б.

тағайындалсын:

болып тағайындалсын

жауапты адам тағайындалсын

айлық жалақысы штаттық кесте бойынша тағайындалсын

тапсырылсын

мәселені қарау тапсырылсын

қарастырылсын

байланысты мәселе қарастырылсын; қосымша мүмкіндіктер қарастырылсын

қызметінен босатылсын

жұмыстан босатылсын; өз өтініші бойынша атқарып отырған қызметінен босатылсын; өз өтініші бойынша жұмыстан босатылсын; басқа жұмысқа ауысуына байланысты атқарып отырған қызметінен босатылсын; денсаулығына байланысты

атқарып отырған қызметінен босатылсын; денсаулығына байланысты жұмыстан босатылсын; зейнеткерлікке шығуына байланысты атқарып отырған қызметінен босатылсын; зейнеткерлікке шығуына байланысты жұмыстан босатылсын; еңбек тәртібін бұзуына байланысты атқарып отырған қызметінен босатылсын; еңбек тәртібін бұзуына байланысты жұмыстан босатылсын және т.б.

қабылдансын

белгіленген тәртіпте қабылдансын; сынақ мерзімімен қабылдансын

Бұйрықтың барлық түрлерінде, қаулыларда қолданылатын өкілеттік мағынадағы стандарт тілдік бірліктердің барлығы етістіктің үшінші жақ бұйрық рай формасында: *жүзеге асырылсын, бақылауға алынсын, өзгерістер енгізілсін және т.б.*, ал қызметтік хаттарда қолданылатын өкілеттік мағынадағы стандарт тілдік бірліктер бұйрық райдың екінші жақ, көбінесе сыпайы түрі арқылы беріледі: *туралы мәліметтерді хабарлаңыз, байланысты ақпарат беріңіз, мына мекенжайға хабарлаңыз, қажетті жағдай жасаңыз және т.б.* Қызметтік хаттарда мұндай құрылымдардың тағы бір формасы қалыптасқан. Ол құрылымдар адамдар арасындағы байланыстың үзілмеуі, реттеліп отыруы, сыпайы түрде жүзеге асуы үшін: *туралы мәліметтерді хабарлауыңызды сұраймыз, байланысты ақпарат беруіңізді сұраймыз, мына мекенжайға хабарлауыңызды сұраймыз, қажетті жағдай жасауыңызды сұраймыз, осы мәселенің дұрыс шешілуіне ықпал етсеңіз, сіздің мекеме өкілімен жасалған келісімді ескере отырып, бар мүмкіндікті қарастыруыңызды сұраймыз* түрінде, яғни өкілеттік ренк емес өтініш, сұрау ренкі негізгі қызмет атқарып, қызметтік хат жазу этикеті ескеріле отырып қалыптасқан құрылымдар.

Ісқағаздар мәтіндерінде, әсіресе қызметтік хаттарда жиі қолданылатын құрылымдардың бір тобы айтылатын мәселеге байланысты дәлелдер келтіру, себебін түсіндіру мақсатында қолданылады. Әр жағдайдың себебі, әр мәселенің дәлелі әртүрлі болғанымен оларды түсіндіру, дәлелдеу үшін біртектес сөздер қолданылады. Осындай қайталанып отыратын біртектес, стандарт жағдайлар мен ұғымдар экстралингвистикалық фактор ретінде қызметтік хаттарда мынандай стандарт тілдік бірліктердің қалыптасуына әсер еткен:

... сіздің мекемеге тәжірибе алмасу мақсатында жіберіліп отыр; мекемеде орын алып отырған қазіргі қаржы тапшылығына байланысты; туралы шешімнің қабылдануына байланысты; жөндеу жұмыстарының аяқталуына байланысты; алдын ала қол жеткізген келісімге сәйкес; Сіздің талабыңызға орай; қарамастан әлі де орын алып отыр; экономикалық жағдайдың қиындығына орай және т.б.

Адам өз іс-әрекетінің қай түрін болмасын жүзеге асыру барысында нәтижеге қол жеткізу үшін мүмкіндігінше аз күш жұмсап, көп нәтиже шығаруға, мүмкіндігінше істеп жүрген іс-әрекетін жеңілдету, ыңғайлы ету жолдарын қарастыруға тырысады. Ісқағаздарын жазу барысында бір күннің, бір айдың немесе бір жылдың емес, ғасырлар тәжірибесі, бір тілдің немесе бір ғана мемлекеттің емес бірнеше тілдің, бірнеше мемлекеттің тәжірибесі қолданылады. Себебі ісқағаздары әр тілде жазылып, әр мемлекетте қолданылғанымен оның принциптері, теориясы ортақ. Ісқағаздарында қолданылып жүрген, қалыптасқан стандарт тілдік бірліктер бір тілдің, бір күннің, бір елдің ғана жемісі емес. Адамдардың ортақ тәжірибесінің, ми қызметінің жемісі. Тек ол әр тілде әр формада, әр елде түрлі факторларға байланысты қоғам дамуының әр кезеңінде қалыптасуы мүмкін. Бүгінгі қызметтік хат дайындаушы кез келген тұлға өзіне дейінгі уақыт тәжірибесі, өзінен басқа құжат дайындаушылар тәжірибесі ретінде кейбір маңызды мәселелер жөнінде мәлімет беру үшін төмендегі құрылымдарды қолданады:

... қосымша қаржы бөлінді; қаулы қабылданды; ...байланысты іс-шаралар өткізу жоспарланып отыр; ...қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі;

... қысқа мерзімде ұйымдастырылады; ...күнделікті қатаң бақылау қойылды; қатысты мәлімет қолма-қол жіберіледі; құжаттар сіздің мекенжайыңызға жіберілді; шара қолданылуда; мәліметтер құпия сақталады; орын алған кемшіліктер жойылды т.б.

Сондай-ақ, мәселенің шешілмейтіндігін немесе орындалмайтындығын білдіру үшін:

... байланысты сіздің өтінішіңіз орындалмады; өкінішке орай сіздің талабыңызды қанағаттандыра алмаймыз; өкінішке орай

сізге қажетті ақпаратты бере алмаймыз, себебі; мекеменің аталған тапсырманы орындауға қазір мүмкіншілігі жоқ сияқты құрылымдар қолданылады.

Хабарлау, мәлімдеу мақсатында ... туралы сізді хабардар етеміз; ... ұйым хабарлайды; ... сізге хабарлаймын; ... туралы сізге мәлімет жеткіземін; ... туралы баяндаймын; ... туралы мәлімдеймін т.б. қалыптасқан стандарт тілдік бірліктер қолданылады.

Стандарт тілдік бірліктер мағыналық жақындығы бар, бір топтың құрамында қарастырылатын ісқағаздарында ғана емес, ісқағазының жеке түрлерінде де қалыптасады. Бұған да жоғарыда келтірілген факторлар, яғни біртектес жағдайлардың қайталанып келуі, уақыт үнемдеу, тәжірибе жемісі, ресми ісқағаздарын дұрыс жазудағы басы артық сөздерді қолданбау қағидасы т.б. факторлар себеп болады. Мәселен, арыз, өтініш, шағым мәтіндерінде: *өтінемін, сұраймын, ауысу, рұқсат ету, бөлу, қабылдау, қабылдауыңызды сұраймын, жіберу, босату, пайдалану, тіркеу, тіркелген, кезекті демалыс, кезектен тыс демалыс, жұмысқа қабылдау, жұмыстан босату, демалыс сұрау, жалақыны көтеру, материалдық көмек, өтінішті қарау, өтінішті қанағаттандыру және т.б. сөздер мен сөз тіркестері жиі қолданыла келіп стандарт тілдік бірліктерге айналған.*

Арыз, өтініш жазуға себеп болып отырған жайттарды атап көрсету мақсатында қалыптасқан стандарт тілдік бірліктер: *үй-жайым болмағандықтан, басқа жұмысқа ауысуыма байланысты, отбасы жағдайына байланысты, денсаулығыма байланысты, баспаға дайындалуына байланысты, ... қызметкерінің заңсыз әрекеттеріне байланысты, ... қатысты (туралы) байқау ұйымдастырылуына байланысты және т.б. Өтініштің талап-мақсаттарын көрсететін қалыптасқан стандарт тілдік бірліктер: *жатақханадан орын бөлуіңізді сұраймын, кезектен тыс демалыс беруіңізді сұраймын, академиялық демалыс беруіңізді сұраймын, жұмысқа қабылдауыңызды сұраймын, жұмыстан босатуыңызды сұраймын, басқа жұмысқа ауыстыруыңызды сұраймын, рұқсат етуіңізді сұраймын, материалдық көмек көрсетуіңізді сұраймын, тұрғын үймен қамтамасыз етуіңізді сұраймын, жер бөлуіңізді сұраймын және т.б.**

Ісқағаздарын жазуда қалыптасқан норма бойынша кез келген

өтініш, арыз мәтінінің соңында күнделікті қызмет этикасын сақтау сөздерін қолдана отырып адресаттан қандай шешім күтетіндігі жазылады. Ол көбінесе төмендегідей стандартқа айналған тілдік бірліктер арқылы беріледі: *Айтылғандарды ескере отырып шара қолдануыңызды сұраймын, Нұсқау беруіңізді сұраймын, Өтінішімді орындауыңызды сұраймын* т.б. Мінездеме жазуда жиі қолданылатын стандарт тілдік бірліктер: *ұлт, отбасы, лауазым, қызмет, азамат, білім, жоғары білімді, орта білімді, аяқталмаған жоғары білімді, тәжірибелі, тәжірибелі маман, жоғары білімді маман, өз ісін жетік білетін маман, беделді, үлгілі, әріптестері арасында сыйлы, қызметке жоғарылату, аспирантураға түсу, оқыды, бітірді, меңгерді, аяқтады, жұмыс істеді, берілді, өтті, үйленген, үйленбеген, тұрмыс құрмаған, тұрмыста, атқарып отырған қызметіне лайық, қызмет бабында жоғары қызметке ұсынуға лайық және т.б.*

Ресми қарым-қатынас барысында кез келген адам индивид ретінде емес, қоғам мүшесі ретінде, белгілі бір қызмет иесі ретінде, қоғамдағы белгілі бір міндеттерді атқарушы азамат ретінде көрінеді. Сондықтан олардың бәріне ортақ сипаты бар қызметі мен міндеттері, іс-әрекеттері болады. Әрине, құжаттардың көпшілігі жеке адамға қатысты болғанымен, түптеп келгенде олар барлық адамға арналған, сондықтан құжат жеке адамға да барлық адамға да түсінікті болуы керек. Осы себептен де ортақ сипаттағы, қоғамның кез келген мүшесі қолдана алатын, қоғамның кез келген мүшесіне түсінікті стандарт формалар қалыптасады. Адам өз іс-әрекетінің барлық деңгейінде мүмкіндігінше аз күш жұмсап көп нәтиже шығаруға тырысады. Адам өмірінің кез келген процесінде үнемділік принципі жұмыс істейді. Іс қағаздар тіліндегі стандарт бірліктердің қалыптасуы да нәтижеге аз күш жұмсау арқылы қол жеткізу, үнемділік принципі ұстану мақсатынан туындаған.

2.4. Ресми ісқағаздарын аудару мәселелері

Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдайға байланысты бүгінгі күнге дейін қазақ тілі қоғамдық өмірдің барлық саласында қызмет ете алмағаны мәлім. Негізінен күнделікті тұрмыстық қатынаста, көркем әдебиет пен баспасөз бетінде қолданылған

қазақ тілі ғылым, мәдениет, саяси-әлеуметтік, дипломатия, басқару саласында өзінің толыққанды қызметін атқара алған жоқ. Қоғамда қажеттілік тумағандықтан және қолданылу өрісінің тарлығынан қазақ ісқағаздар тілі өз деңгейінде қалыптасқан жоқ.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдары бұрынғы кеңестік мемлекеттер кеңістігінде болған тарихи өзгерістер қазақ қоғамының бүкіл болмысын өзгертті. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуымен байланысты мемлекеттік тілдің қоғамдық қызметін арттыру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін үкімет тарапынан бірнеше маңызды ресми құжат қабылданды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы № 550 Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2002 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту мен нығайту бағдарламаның негізгі мақсатының бірі ретінде атап көрсетілген. Бұл мақсатты іске асыру үшін мемлекеттік тілдің іс жүргізудегі негізгі тіл ретінде қолданылуын қамтамасыз ету міндеттері белгіленді. Үкімет тарапынан қабылданған, іске асыруды талап ететін мемлекеттік маңызы бар ресми құжаттар ісқағаздарын қазақ тілінде жүргізудің бір жүйеге түспегендігін, оны қалыптастыру мен дамыту мәселесінің өзекті екендігін көрсетеді.

Баршаға мәлім, біз қазір ісқағаздарын орыс тілінен аудару үстіндеміз. Бұған бірінші себеп біздің мамандарымыз бен ісқағаздарын жүргізушілеріміздің бірден қазақ тілінде ісқағаздарын жүргізуге дайын еместігі, екінші себеп ісқағаздарын қазақша жүргізуде белгілі бір тәжірибенің, қалыптасқан жүйенің болмауы. Осыған байланысты бүгінгі таңда ісқағаз мәтіндерін түгелдей орыс тілінен аударып, бір сөзін, бір тіркесін мүлт жібермей тізіп отыру, іс қағаздарының мәтіндерін орыс тілінің заңдылығына орай қалыптастыру құбылысы белең алып отыр.

Аударма – ғылым. Оның өзіне тән ғылыми, практикалық заңдылықтары бар. Күні бүгінге дейін негізінен көркем аудармаға ден қойылып, орыс тілінен қазақ тіліне көптеген шығармалар аударылып келді. Оның стильдік, жанрлық, тілдік т.б. мәселелеріне назар аударылды. Ал ресми құжаттарды, ісқағаздарын аудару, оның теориясы мен практикасы – тың мәселе.

Қазіргі қазақ ісқағаздар тілін қалыптастыруда да аудармаға қатысты қалыптастыра алмай, ретке келтіре алмай жатқан тұстарымыз жетерлік. Мысалы, жоғары оқу орындарында «*Введение в политическую науку*» деген пән бар, оны диплом қосымшасында «*Саяси ғылымға кіріспе*» деп жазып жүрміз. «*Саясаттану ғылымына кіріспе*» немесе қысқа да нұсқа етіп «*Саясаттануға кіріспе*» деп алсақ дұрыс болар еді. Сондай-ақ «*О переводе студентов на последующий курс обучения*» деген бұйрық «*Студентті курстан курсқа көшіру туралы*» деп аударылып жүр. Сөзбе-сөз аударсақ «*Студентті оқытудың келесі курсына көшіру туралы*» болады. Дұрысы «*Студентті келесі курсқа көшіру туралы*» сияқты, орысша нұсқасында *обучение* деген сөз болғанымен қазақша нұсқасына *оқытудың* деген сөз қажет емес, себебі мұнда *студент* деген сөздің болуының өзі-ақ мәселенің оқу туралы екендігін білдіріп тұр.

Сондай-ақ курстық жұмыс туралы Ереженің бір тарауының «*Порядок выполнения и подготовки курсовой работы к защите*» деген тақырыбы «*Курс жұмысын қорғауға дайындық және оны орындау тәртібі*» болып аударылған. Бұл жерде қорғауға дайындықтың орындалу тәртібі деген мағына беріп тұр. Дұрысы «*Курстық жұмысты орындау және қорғауға дайындық тәртібі*».

Орыс тіліндегі *оформление* деген сөздің күнделікті қолданыстағы аудармасы, беретін мағынасы *безендіру*, ал ісқағаздар тілінде *рәсімдеу* сөзін қолданған дұрыс, *ресімдеу* емес. Мысалы, *оформление документов* – *құжаттарды рәсімдеу*. *Пример оформления* – *рәсімдеу үлгісі*, *оформление диссертации* – *диссертацияны рәсімдеу* т.б.

Ісқағаздарын аудару кезінде қолданылатын жекелеген сөздің, сөз тіркесінің грамматикалық тұлғалардың белгілі бір стильге, яғни ресми стильге бағындырыла қолданылуы қажет. Аударма нақты, түсінікті болу үшін орын алмастыру, ауыстыру, қосу, түсіріп тастау сияқты трансформациялық процестердің қай-қайсысын да пайдалануға болады.

1920-1930 жылдары қазақ ресми ісқағаздар тілін, бұқаралық ақпарат құралдар тілін қалыптастыру мақсатында қыруар жұмыс жүргізілді. Қазақ тілінде аударма сипаттағы жаңа сөздер ғана емес жаңа морфологиялық тұлғалар мен синтаксистік құрылымдар

пайда болды. Олар сол кезеңде түрлі ұғымдар мен құбылыстарды ана тілінде беру мақсатында туындаған аудармашы ізденістерінің нәтижесі еді. Сол кезде жасалған морфологиялық тұлғалардың бірқатары, мысалы, *-мыш*, (*айтылмыш мәселелер* – айтылған мәселелер), *-а шақ* (*жазылып тұрашақ* – жазылып тұратын), *-дүр* (*тиісдүр* – тиісті) тұлғалары қазақ тілінің табиғатына жат болғандықтан, тілімізге сіңісті болмай уақыт өте келе қолданыстан шығып қалды. Сол кезеңде пайда болған морфологиялық тұлғалардың бірі тұйық етістіктің *-у* жұрнағы мен жатыс септіктің *-да*, *-де* жалғауын қосу арқылы осы шақтағы белгілі бір процестің созылыңқылық күйін, яғни әрекеттің әлі де жүріп жатқандығын білдіретін *-уда* форманты. Бірақ бұған қарап іс-әрекеттің қазір болып жатқанын, әлі де болатынын білдіретін сөз қазақ тілінде Октябрь революциясына дейін болмаған екен деген ұғым тұмауы керек. Ондай әрекет 1920 жылдарға дейін бұл сияқты формада емес, *отыр*, *тұр*, *жатыр*, *жүр* көмекші етістіктері арқылы берілетін. Мысалы, *өтіп жатыр*, *болып жатыр*, *жазып жүр*, *көбейіп тұр*, *пайдаланып отыр* т.б.

Тілші-ғалым Т.Қордабаев тілімізде *-уда* тұлғасының пайда болуы, қалыптасуы туралы: «Бұл форма синтаксистік жаңа рольге ие болумен бірге, тұрақты шақтық көрсеткіш болып та қалыптасып отыр. Мұның шақтық мәні – болған үстіне үстемелеп болып жатқан қарқынды іс-әрекетті білдіру. Біздің байқауымызша, сөз болып отырған форманың жаңа функциясын туғызған алғашқы қажеттіліктің өзі совет адамдарының дамыған үстіне дамып отыратын өршіл қарқынды еңбегін, өскелең өмірін көрсету мүддесі сияқты», - деп жазады [63, 52-б.]. Ғалым атап көрсеткендей бұл тұлғаның Совет дәуіріндегі баспасөз бетінде өте жиі қолданылғандығына төмендегі мысалдар арқылы көз жеткізуге болады. «Социалистік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 15 майдағы нөмірінің бірінші бетінде бұл форма 6 рет қолданылыпты. Мысалы, *Диқандар мен механизаторлар бар қиындықтарды жеңе отырып, көктемгі дала жұмыстарын күн сайын қыздыра түсуде. Целиноград облысының Қорғалжын өндіріс басқармасына қарасты көптеген совхоздарда да егіске әзірлікті көктемнің алғашқы күндері айқын көрсетуде. Әңгіме әрбір мүмкіндікті орнымен пайдаланып, көктем егісін сапалы*

өткізуде. Нилді бөгеу үшін осы заманғы советтік техника 25 тонналық 25 самосвал, жүкті өздігінен түсіретін қуатты 9 баржа пайдалануда. Бұған жету үшін механизаторлар қазірден бастап жан аямай еңбек етуде. Егіс жұмысы агротехникалық шараларға сай жүргізілуде [64, 97-б.].

Бұл форма қазіргі баспасөз тілі мен ресми-ісқағаздар тілінде совет дәуіріндегідей өте кең көлемде болмаса да әлі де қолданылады. Ғалым Ы.Маманов «Әдеби норма талабы» атты мақаласында бұл тұлғаның шақ көрсеткіші ретінде баяндауыш қызметінде «ауызекі сөйлеу тілімізде де, көркем шығармаларда да көп кездесе бермейгіндігін», сондай-ақ «қазақ тілі грамматикалық оқулықтарында да» жоқ екенін көрсете келіп, газет-журнал тілінде қолданылатын бұл тұлғаны «қазақ тілі табиғатына үйлеспейтін жасанды форма», - деп қорытады [65, 3-б.]. Біз де ғалымның осы пікірін қостай отырып қазақ тіліндегі қимылдың болып жатқандығын, әлі де болатындығын жасанды -уда форманты арқылы емес, қазақ тілінің өз заңдылығына сай көмекші етістіктер арқылы берілуін дұрыс деп есептейміз. *Игі іс жалғасын табуда* демей-ақ *Игі іс жалғасын тауып отыр. Олардың қатары күн сайын өсуде* демей-ақ, *Олардың қатары күн сайын көбейіп отыр* десек, қазақша болмас па еді.

Осындай қолданыстың бірі – орыс тіліндегі *привели к гибели* тіркесінің аудармасы. «Мысалы, *Қалада болған өрт екі адамның қайтыс болуына соқтырды. Шахтада болған авария он жеті адамның өмірін қиюға әкеліп соқтырды.* Қазақ қашан қайтыс болуға әкеліп соқтырды деп айтып немесе жазушы еді», - деп жазады М.Серғалиев [66]. *Соқтырып немесе әкеліп соқтырмай-ақ, Қалада болған өрт салдарынан екі адам қайтыс болды. Шахтада болған авария салдарынан он жеті адам қайтыс болды* деп жазсақ та мәтін өзінің ресми сипатын жоғалта қоймайды.

Әрбір мекеменің, кез келген қоғамдық орынның есігінде жазылатын *Вход, Выход* сөздері бар. Олар белгілі бір коммуникациялық мақсатқа – нұсқауға, сілтеме жасауға, ескертуге бағытталған стандартты сөз-формулалар. Қазақша *Кіру, Шығу* деп жазып жүрміз. Ағылшын және орыс тілдеріндегі *Entrance, Exit, Вход, Выход* дегендердің ұғымдық көлеміне заттың нақтылығы да (место входа, место выхода) енеді. Ал қазақ тіліндегі *кіру, шығу*

сөздерінде мұндай сипат жоқ. Орысша *А где выход?* немесе *А где вход?* деп сұрасақ та, қазақша *Кіру қайда?* *Шығу қайда?* деп сұрай алмаймыз. Қазақ тілінің өз табиғаты мен нормалық қағидаларының сақталуы көзделсе, *Кіретін есік. Шығатын есік* болып жазылуы тиіс.

Құжаттарды аудару кезінде синтаксистік құбылыстарды жете ескеруіміз керек. Орыс тілі мен қазақ тілінің заңдылығы әртүрлі болғандықтан, сөйлем құрылысы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі бір-біріне сай келе бермейді. Қазақ тілінде әр сөйлем мүшесінің белгілі бір қалыпты орны бар. Интерференция құбылысының негізгі себебі әртүрлі жүйедегі тілдердің қатар қолданылуы болғандықтан, төмендегі мысалдан тілдік нормадан ауытқуды және қазақ тіліне аударылып отырған құрылымдардың түпнұсқа тілінің (бұл жерде орыс тілінің) ықпалына түсуін байқауға болады. Түрлі құжаттарда, мәселен, бұйрық пен өкім соңында төмендегідей сөздер жазылады:

ВНЕСЕНО: _____ Учебно-методическое управление

СОГЛАСОВАНО: _____ Проректор по учебно-методической работе

Мұндай құрылымдар орыс тілінің синтаксистік жүйесінің әсерінен қазақ тіліне қате аударылып жүр:

ЕНГІЗІЛДІ: _____ Оқу-әдістемелік басқарма

КЕЛІСІЛДІ: _____ Оқу-әдістемелік жұмыс жөніндегі проректор

Сөз тіркесі мен сөйлем ішіндегі сөздердің орналасуының белгілі бір заңдылығы болады. Мысалы, қазақ тілінде сөйлемнің **бастауышы**, негізінен, **бірінші орында**, **баяндауышы сөйлем соңында**, анықтауышы өзі анықтайтын сөзінің алдында келеді, толықтауыш пен пысықтауыш та баяндауыштан бұрын тұруы тиіс. Бірақ, бұл барлық тілге бірдей ортақ заңдылық емес. Мәселен, орыс тілінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі өзгеше. Сондықтан, жоғарыда мысал ретінде келтірілген құрылымда сөздердің орын тәртібі орыс тілінің заңдылығына емес, қазақ тілінің заңдылығына сүйене отырып, келесі ретпен берілуі тиіс:

Оқу-әдістемелік басқарма _____ ЕНГІЗДІ

Оқу-әдістемелік жұмыс жөніндегі проректормен _____
КЕЛІСІЛДІ

Амандық-саулық сұрау мен құтты болсын айтуға келгенде қазақ тілінен бай тіл жоқ шығар. Солай бола тұрса да орыс тілінің әсерімен жасалған таптаурын сөздерді қолдануға әуеспіз. Мысалы, *Келуіңізбен! Табысыңызбен! Мерекеңізбен!* дегендер орыс тілінде жылдар бойы қалыптасып, олар үшін әбден сіңісті болған *С приездом! С успехом! С праздником!* сияқты қолданыстардың аудармасы. Орыс тілінде бұл сөздерден кейін *поздравляю, желаю* сөздері жазылмаса да білініп тұрады. Біз *Келуіңізбен* емес *Хош келіңіз!* *Табысыңызбен* емес *Табыстан табысқа жете беріңіз!* *Мерекеңізбен* емес *Мейрамыңыз құтты болсын!* десек айтуға немесе жазуға қаншалықты қиындығы бар. Керісінше алдыңғы нұсқаларымен салыстырғанда тыңдаушыға да жақсы әсер етіп, ұлттық иісі сезіліп тұрады анық. Егер дұрыс қолдана білсек қазақ тілінде құттықтау, қуанышқа ортақтасу, жақсы ниет-пейіл білдірудің бұдан басқа да әсерлі, ұтымды нұсқалары толып жатыр.

Ресми қарым-қатынаста дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білу үшін ресми стильдік элементтерді бейтарап стильдік элементтерден ажырата білу, қазақ тіліндегі сөйлем құрылысының заңдылығын сақтау, орфографиялық, орфоэпиялық, синтаксистік норманы білу, қазақ тілінің табиғи қалпын сақтау қажет. Аудару барысында тілдік интерференция, бірінші тілдің екінші тілге тигізетін кері әсері ескерілуі керек.

Ең бастысы ісқағаздарын бірден қазақ тілінде жазып, қазақ тілінде жүргізуге көшуіміз керек. Аудармашылықпен айналысу тіл саясатын жүргізудің, ісқағаздарын қазақша жүргізудің алғашқы кезеңіндегі ғана құбылыс болып қалу керек.

2.5 Ресми ісқағаздары терминдерін қалыптастырудағы аударманың ықпалы

Қазақ ісқағаздары терминдерін жасау, қалыптастыру, жүйелеу, реттеу жұмыстарын дұрыс жолға қою, жалпы даму бағытын белгілеу – бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Соңғы он-он бес жыл көлемінде термин мәселесіне айрықша көңіл бөлініп, тілші-ғалымдардың, ісқағаздарын жүргізушілердің, аудармашылардың, жалпы көпшіліктің жаппай пікір білдіріп ат салысып жатқандығына қарамастан, қазақ

ісқағаздары терминдерін қалыптастырудың өзіндік проблемалары аз емес. Қазақ ісқағаздары терминдерін қалыптастыру үшін термин шығармашылығында іске қосылатын амал-тәсілдер мен пайдаланылатын ішкі мүмкіншіліктерді айқындап, өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы ерекше. «Термин ең алдымен белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Ол осы құбылысты таңбалау үшін құрастырылған немесе сол жағдай үшін арнайы ойлап табылған шартты белгілер емес. Олар тілде бұрыннан бар белгілі бір мағынаға ие сөздер мен түбірлер негізінде пайда болады», - деп жазады Ө.Айтбаев «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты еңбегінде [67, 10-б.]. Ғалым өз еңбегінде терминнің басты белгілері дәлдік, қысқалық және жүйелілік екендігін атап көрсете отырып, қысқа әрі ыңғайлы термин жасау үшін түркологияда, жалпы тіл білімінде қолданылып жүрген негізгі әдістерге тоқталады. Олардың негізгілері: термин құрауға қатыстырылатын кейбір элементтерді қысқарту, термин құрамының қайсыбірін басқа элементтермен алмастыру, термин құрамындағы жеке сөздерді қосымшалармен алмастыру, бір синтаксистік конструкцияны екіншісімен ауыстыру.

Қазақ халқы өз даму тарихының әр кезеңінде түрлі елдермен араласып, әртүрлі қарым-қатынас жасағаны белгілі. Бұл қарым-қатынас нәтижесінде қазақ тілінің сөздік құрамында бірқатар кірме сөздер пайда болды. Олар негізінен VIII-XI ғасырларда ислам дінінің енгізілуімен байланысты енген араб-парсы және XVIII ғасырдан бастап Ресеймен арадағы қарым-қатынастың күшеюіне байланысты енген орыс сөздері. Араб-парсы тілінен енген сөздердің көпшілігі қазіргі кезде ана тілінің төл сөздеріндей болып, негізгі сөздік қордан түпкілікті орын теуіп отыр. Солардың бірқатары ресми-ісқағаздар тілінде қолданылатын, жалпы халыққа түсінікті бола отырып, әлеуметтік өмірдің, шаруашылық пен өндірістің түрлі саласында жұмсалатын терминдер мен терминдік сипаты бар сөздер. Олар: *нарық, қарыз, емтихан, ақпар, құн, қазына, жәрдем, жарнама, хабар, куә, мөр, саясат, кеден, өкімет, өкіл, құқық, әкім, мәртебе, азамат, айып, мырза, мекеме, мағлұмат, мәжіліс, мемлекет, бұқара, салтанат, абырой, әйел* т.б. Қазір қолданыста жүрген іс қағаз атауларының бірқатары араб-парсы тілінен енген сөздерден жасалған. Мысалы, *арыз, есеп, ереже, үкім, өкім,*

шарт, кепілдеме, мәлімет т.б. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде ислам діні халық арасына кең таралып, оқу негізінен мұсылманша болғандықтан қазақ ісқағаздар тілінде араб-парсы элементтері көп қолданылды. Уақыт ілгерілеген сайын араб-парсы элементтерінің жаңасы кірмей, олар сан жағынан азая бастағаны байқалады. Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде ісқағаздар тілінде қазақтың төл сөздері мен орыс тілінен енген сөздер біршама көбейе бастайды.

Қазіргі таңда белең алған бір құбылыс ісқағаздарын, олардағы терминдерді түгелдей орыс тілінен аударып алып жатырмыз. Тіпті бір сөзін, бір тіркесін мүлт жібергіміз келмейді, түгендеп отырамыз, кейде осыны қатаң ұстанамыз деп шарттылыққа, түсінбеушілікке ұрынамыз. Мысалы, орыс тіліндегі *делопроизводство* термині *ісқағаздарын жүргізу* болып қалыптасқан, соңғы кезде орыс тіліндегі нұсқасында *қағаз* сөзі жоқ болғандықтан оны алып тастап *іс жүргізу* деп айту, жазу, белең алып жүр. Негізінде *іс жүргізу* заң саласында қолданылатын термин ретінде қалыптасқан. Беретін мағынасы да көпшілікке түсінікті – белгілі бір қылмысты істі жүргізу. Осыған орай *істі болды, ісі сотта қаралды, қылмысты іс тоқтатылды, істі жүргізу Пәленшеевке тапсырылды* деген сияқты тіркестерді жиі қолданамыз. Олай болса *делопроизводство* терминін *іс жүргізу* деп алудың қанша қажеттілігі бар? *Делопроизводство* терминінің *ісқағаздарын жүргізу* деп қолданылғаны дұрыс. Себебі *ісқағаздарын жүргізу* термин ретінде бұрыннан қалыптасып, тілге сіңісті болған, екіншіден өз мағынасын толық, айқын бере алады, үшіншіден *іс жүргізу* заң термині ретінде қалыптасқан, өзінің беретін мағынасы, атқаратын қызметі, қолданылу ерекшелігі бар, төртіншіден әрқайсысының өз атауы тұрғанда екі терминді бір сөзбен беру қажеттілігі жоқ. *Делопроизводство – ісқағаздарын жүргізу, деловые бумаги – іс қағаздары* болып қолданылуы тиіс.

Кеңес дәуірінде басшылыққа алынып келген терминжасаудың негізгі принциптерінің біразы бүгінгі күні ескерілмей, қазақ тілінде термин қалыптастырудың ғылыми негізделген жаңа принциптері әлі қалыптаса қоймағандықтан, бүгінгі таңда қазақ терминологиясы күрделі кезеңді бастан өткеріп жатыр. Осының нәтижесінде терминжасау бейберекет, бұқаралық әрекетке айналып бара жатқаны да жасырын емес. Бұған соңғы жылдары

жарық көрген түрлі сөздіктерді, оқулықтарды, оқу құралдарын, ісқағаздарында қолданылып жүрген түрлі сөз қолданыстарын салыстыру арқылы көз жеткізуге болады.

Мемлекеттік тілдің өз мәртебесіне лайық толыққанды қызмет атқарып, кеңінен қолданысқа түсу деңгейі ұлттық терминологияның дамуымен тығыз байланысты екені даусыз. Қазақ ісқағаздары тіліндегі көптеген терминдер орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген. Олардың көпшілігінің қазақшаланған нұсқасы бар. Кейбірінің орыс тіліндегі нұсқасы да қазақшаланған нұсқасы да қатар қолданылып жүр. Мысалы, *резолуция* – *бұрыштама*, *резюме* – *түйіндеме*, *акт-кесім* т.б.

Кез келген құжаттың алғашқы, яғни негізгі нұсқасы болады. «Оригинал документа: 1. Первоначальный экземпляр документа. 2. Экземпляр документа, являющийся исходным материалом для копирования» [68, 54-б.]. Бұл негізгі нұсқа да ісқағаздарында әртүрлі жазылып жүр. Кейде *оригинал* күйінде, яғни орыс тілінен аударылмай сол күйінде қолданылса, кейде *төлқұжат*, кейде *түпқұжат* деп те қолданылады. *Төлқұжат* деген сөзді *оригиналдың* аудармасы ретінде қабылдай алмаймыз. Біріншіден *төлқұжат* термині «паспортың» аудармасы ретінде бекітіліп, қолданысқа еніп кетті, екіншіден, *оригинал паспорта* деген қолданысты *төлқұжаттың төлқұжаты* деп қалай аударамыз?! *Оригиналдың* ең ұтымды баламасы ретінде *түпнұсқа* сөзін алуға болады. Себебі *түп* сөзінің шыққан тегі, негізі деген мағынасы бар, ал *нұсқа* сөзі түсіндірме сөздікте берілген «Белгілі бір заттың ең алғашқы түп негізі» мағынасымен қатар қазір *вариант* сөзінің баламасы ретінде де қолданылады. Сонда *түпнұсқа* сөзі ісқағаздар тілінде белгілі бір құжаттың алғашқы нұсқасы, негізгі варианты деген ұғымды бере алады.

Құжат жоғалған кезде қолға берілетін, құжаттың түпнұсқасымен күші бірдей көшірмесі *дубликат* деп аталады. Оқу құралдарында *дубликат* – *төлқұжат* деп аударылып жүр. *Төлқұжат* жоғарыда айтылғандай *паспорттың* аудармасы ретінде бекітіліп, қолданысқа еніп кеткендіктен және *төл* деген сөз ең алғашқы, өзіне ғана тән деген ұғымдарды беретіндіктен *дубликат* сөзінің орнына жүре алмайды. Қазір ісқағаздар тілінде *дубликаттың* баламасы ретінде *телқұжат*, *телнұсқа* терминдері қолданылып жүр. *Оригиналды*

түпнұсқа деп қалыптастырсақ *дубликатты телнұсқа* деп қалыптастыруға әбден болар еді.

«Протокол» терминінің аудармасы ретінде осы уақытқа дейін *мәжілісхат*, *хаттама* сөздері қатар қолданылып келді. *Мәжілісхат* терминінің *мәжілістің мәжілісхаты* сияқты қолданыстардағы үйлесімсіздігіне байланысты соңғы уақытта *хаттама* сөзі термин ретінде көп қолданылып, қалыптаса бастады. Бірақ *хаттама* термині мекеменің, ұйымның жиналысы мен мәжілістерінде қаралған, қорытындыланған мәселелерді көрсететін, тіркейгін құжат атауына сәтті табылған балама болғанымен, «дипломатиялық акт тәртібін реттейтін ережелер мен дәстүрлер жиынтығы» ұғымында қолданылатын *дипломатический протокол*, *Протокольная служба президента* сияқты тіркестерде қолданысқа жарай алмай тұр.

Хаттаманың қолға берілетін белгілі бөлігін (выписка из протокола) осыған дейін *хаттамадан көшірме* деп атап келдік. Енді осындағы *көшірме* сөзі *копия* сөзінің аудармасы және оның мағынасын дәлберетіндіктен және *копия* мен *выписканы* бір-бірімен шатастырмас үшін *хаттамадан көшірме* емес, *хаттаммадан үзінді* деген қолданыс дұрыс. Біріншіден, екі терминді бір сөзбен атағанша, әрқайсысының өз атауы болғаны дұрыс, екіншіден, *копия* мен *выписка* бір нәрсе емес, үшіншіден, *үзінді* сөзі *хаттамадан үзінді* (выписка из протокола) деп аталатын құжаттың мағынасын *көшірмеге* қарағанда дәл ашады. *Хаттамадан көшірме* деп аталатын құжат хаттаманың бүкіл мазмұнының көшірмесі емес, тек қажетті бөлігінің мәтіні өзгертілмей жазылған, қолға берілетін нұсқасы. Кез келген құжаттың үзіндісі құжаттың толық мәтіні қажет болмаған жағдайда, құжатта жазылған бірнеше мәселенің ішінен біреуі ғана қажет болғанда немесе құжаттың толық мазмұнын құпия ұстау қажет болған жағдайда дайындалады. Құжат үзіндісінде жазылған мәліметтің растығын, дұрыстығын дәлелдеу үшін орыс тілінде «*выписка верна*» деп жазылып, жауапты қызметкердің қолы қойылып, мекеме мөрі басылады. Құжат үзіндісінің дұрыстығын, растығын дәлелдейтін жазба *үзіндісі рас*, *үзіндісі заңды*, *үзіндісі дұрыс* т.б. бірнеше нұсқада қолданылып жүр. Бұлардың ішінен *үзіндісі дұрыс* деген нұсқа ісқағаздар тілінде қолдануға икемді, растайтын жазба ұғымын

бере алады. Құжаттың үзіндісі емес, көшірмесі берілген жағдайда *көшірмесі дұрыс* деп жазылады.

Статус сөзінің орнына *мәртебе* сөзін терминдік балама ретінде қолдана бастадық. Мәртебе тілімізде жағымды реңк беретін сөз екені белгілі. *Мәртебесі арту, мәртебесі көтерілу, мәртебесі өсу* сияқты тіркестер тілімізде жиі қолданылады. *Мәртебе* сөзі *ұлттық университет мәртебесі, мемлекеттік тіл мәртебесі, депутат мәртебесі, азаматтық мәртебе* сияқты тіркестерде сәтті қолданыс болғанымен, *статус беженца, статус безработного, статус оралмана* тіркестерін аударған кезде қарама-қайшылыққа ұрындырады.

Ісқағаздары мазмұны мен қызметіне қарай жеке адамға қатысты және қызметтік деп бөлінетіні белгілі. Бүгінгі таңда жеке адамға қатысты құжаттардың ішінен заман талабына қарай ең жиі қолданылатындарының бірі – *резюме*. *Резюме* сөзі *түйін, түйіндеме, тұжырым, тұжырымдама* деп аударылып жүр. Қазақ ісқағаздары терминдерінде бірізділіктің болмауы оны құжат мәтінінде жазу-жазбау тығырығына тірейді де, осыдан келіп құжат толтырушылардың көпшілігі орыс тілі арқылы енген нұсқасын пайдалануға мәжбүр болады. *Резюме* – француз тілінен алынған термин. Айтылған немесе жазылған мәселенің қысқаша түйіні деген мағына береді. Белгілі бір шығарманың, айтылатын ойдың, ғылыми жұмыстың т.б. резюмесі болады. Адамның жеке басына қатысты ісқағазының бір түрі ретінде жазылатын резюмеде белгілі бір адамның өмірбаяны, білімі, мамандығы, кәсіптік шеберлігі, біліктілігі, икемділігі т.б. жайлы нақты, қысқа мәлімет беріледі. Қазақша айтқанда резюме деген тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болғандықтан *түйіндеме* оның сәтті баламасы. Қазір резюменің бірнеше аудармасы да, орыс тілі арқылы енген нұсқасы да қатар қолданылып жүргенімен *түйіндеме* термині сәтті балама ретінде ісқағаздар тілінде орнығары сөзсіз.

Терминге лексикология тұрғысынан да, концептология тұрғысынан да қарай отырып, оның термин-сөз, термин-ұғым деп аталатын екі қырына бірдей мән берілуі қажет. Термин-сөздің термин-ұғымды дәл беруі дегеніміз оның өзге ұғымдардан айрықша, өзіне тән басты белгілерін көрсете білуі, ұғым мен атаудың бір-бірімен ұштасып жатуы. Қазір қолданылып жүрген

ісқағаздары терминдерінің ішінде атауы мәтінде берілетін мән-мағынамен, мазмұнмен сәйкеспей жататындары да кездеседі. Мұндайда ресми құжаттың мазмұнына үңіліп барып, оған сәйкес атауды таңдап алу қажеттігі туындайды. Мәселен, жиі жазылатын ісқағазының бір түрі – арыз. *Арыз* – ұйым басшысының, лауазымы жағынан жоғары тұрған адамның атына белгілі бір ақпаратты, мәліметті, өтінішті жеткізу мақсатында немесе жеке адамның қандай да бір ұйымға немесе заңды тұлғаға өзінің құқықтары мен мүдделерін іске асыру, қорғау үшін жазылатын ісқағаздарының бір түрі. Арыз көбінесе жеке адамның атынан жазылады. Іс жүзінде қойылған мәселе бірден бірнеше адамның немесе үлкен ұжымның мүддесін көздейтін ұжымдық арыз түрлері де кездеседі. Арыз белгілі бір себеппен ғана жазылады, әдетте онда бір ғана мәселе көтеріледі. Арыз онда айтылған мәселені шешуге құқы бар адам атына жазылады. Қазір *арыз, шағым, өтініш* атауларының аражігі ашылмай қолданылып жүр. Себебі *арыз* сөзі осы уақытқа дейін жиі қолданылып, жұмысқа қабылдауды сұрасақ та, жұмыстан босатуды сұрасақ та, материалдық көмек, пәтер, жатақхана сұрасақ та, жалақыны көтеру туралы, басқа жұмысқа ауыстыру туралы өтініш жасасақ та, наразылық білдіріп, біреудің үстінен шағымдансақ та *арыз* деп ат қойып, айдар тағып келдік. Бірақ арызда өтініш, тілек, талап ету реңкінен гөрі көңілге қонымсыздық, теріс әрекеттерге қарсы реніш білдіру, шағымдану реңкі басым. Сондықтан азаматтардың заң арқылы қорғалатын құқықтары ескерілмей, оны қалпына келтіру туралы талап қойылған жағдайда, құжатты жазушының құқықтары мен мүдделерін бұзып отырған мекеменің немесе лауазымды адамның атына сын айтылғанда, әлеуметтік әділетсіздік, жалпы келеңсіз жағдай жайлы жазылатын ісқағазының түрін *арыз* деп атап, ал жеке тұлғаның немесе ұйымның заңмен бекітілген түрлі қажеттіліктерін өтеу үшін, өздеріне берілген түрлі құқықтарды пайдалану үшін өтініш жасап жазған ісқағазын *өтініш* деп атаған дұрыс. Себебі термин саналы түрде жасалатын болғандықтан оның жасалуына негіз болған тілде бұрыннан бар сөздің мағынасын тарылтуға да, оған қосымша мағына үстеуге де, ол сөздің негізінде жаңа термин жасауға да, мағынаны, термин-ұғымды дәл бермеген жағдайда қолданыстан шығарып, басқа сәтті баламасын қолдануға да болады. Ісқағаздарында жиі

қолданылатын *рапорт* термині бар. Рапорттың табиғатында хат, арыз, өтініш, баяндау, есеп беру сияқты бірнеше ұғым бар. Қазір *рапорт* түрінде де, *баянат* түрінде де қолданылып жүр. Рапорт ауызша да, жазбаша да беріледі. Көбінесе өзінен қызмет-лауазымы, шені жоғары адамның алдында бір тапсырманың орындалуы, оқиғаның, істің жағдайы туралы мәлімдейтін болғандықтан, рапорттың орнына *мәлімдеме* терминін қолданған ыңғайлы әрі қазақша айтуға да, жазуға да тиімді, түсінікті.

Кез келген мекемеде жиі жазылатын құжаттың бірі – *иссапар куәлігі (командировочное удостоверение)*. «Екі тілде іс жүргізу» атты сөздік-анықтамалықта *Іс сапарының куәлігі* деп берілген [69, 112-б.]. *Иссапар* деп екі сөзді қосып жіберсек, біріншіден - **ның** деген артық жалғаудан құтылар едік, екіншіден, *иссапар куәлігі* дегенде құжат атауы қысқа, нұсқа болып нақтылана түсер еді. Осы жерде айта кететін тағы бір ұсыныс Шәкәрім шығармасында:

Банкрот боп күйресек.

Бұл расхотқа еріксіз

Бізді біреу сұқты ма?

Билет, жолхат, куәлік қағазыңды

Сатар ма едің он мың сом ақшаны алсаң? –

деген өлең жолдары бар [70, 438-б.]. Осы мәтіндегі *жолхат* сөзін *иссапар куәлігінің* орнына қолданысқа енгізсек, біріншіден, *іс сапарының куәлігі* деген шұбалыңқы атаудан гөрі айтуға да жазуға да ыңғайлы болар еді, екіншіден, *куәлік* сөзін кез келген жерге тықпалай беруден құтылар едік, үшіншіден, *жолхат* сөзі *қолхат, сенімхат, кепілхат* сияқты ісқағаз атауларымен үндес, әрі бір үлгі бойынша жасалып тұр.

Тілімізде хат сөзінің тіркесуі арқылы жасалған құжат атаулары көп. Олардың *қолхат, сенімхат, жеделхат* т.б. түрлерін біріктіріп жазамыз да, *құттықтау хат, қызметтік хат, нұсқау хат* т.б. түрлерін бөлек жазу қалыптасқан. Тілдің жазу нормасындағы бірізділік сақталу үшін хат сөзімен келетін құжат атауларының барлығын біріктіріп жазу дәстүрін қалыптастыру керек.

Тіл тазалығы үшін күрес дегеніміз – тілді тек кірме сөздерден тазарту емес, тілге сіңе алмай жүрген түрлі жасанды элементтерден тазарту, сөзді қазақ тілінің заңдылығына сай қолдану, тіл мәдениетін арттыру. Әкімшілік, басқару саласында жиі қолданылып жүрген

жасанды сөздердің бірі – *төрайым*. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін қазақ тіліне енген сөздердің бірі – *председатель*. 1920-1930 жылдары қазақ тіліне *құрметті бастық, ардақты бастық, төбе басы, кеңес ағасы, аға, басшы, бастық, басы* деп 8 түрлі нұсқада аударылып қолданылып жүрген *председатель* сөзін сол кездегі Білім кеңесінің жиынында С.Сейфуллин *төраға* деп алайық, *мәжіліске төбе басылық еткен, мәжілістің құрметті бастығы болған* т.б. нұсқада қолданылып жүрген *председательствовал* сөзінің аудармасы ретінде *төрағалық ету* сөзін алайық деп ұсыныс жасайды. Бұл сөздердің сөздік құрамымызға емес, сөздік қорымызға да енгені мәлім. Тәуелсіздік алған жылдары сөз жасаушылардың да саны көбейді. *Төрағаның* құрамындағы *аға* сөзінің *айым* деген «женский род варианты» тауып *төрайым* сөзін жасап алдық. Бірақ *төраға* сөзінің құрамындағы *аға* сөзінің мағынасы, қолданысы *жасы үлкен ер адам, еркек* деген мағына емес *басшылық ету, басқару, жетекші, жетекшілік ету* екенін ескеріп жүрген ешкім жоқ. Ал *айым* сөзінде *басқару, жетекшілік ету* ұғымдары жоқ, *әйел, жұбай* мағынасы ғана бар. *Аға* сөзінің *басшы, жетекші* мағынасына Сүгір ақынның: *Кешегі өткен Ер Сырым, Кіші жүздің ағасы* – деген өлең жолдары мен ертеректе қалыптасқан *ел ағасы, от ағасы, ауыл ағасы, жігіт ағасы* тіркестері дәлел бола алады [71, 11-б.]. *Төрайым* сөзінің *председатель* сөзіне балама бола алмайтындығына *сопредседатель, председательствовать* деген сияқты әрі қарай түрлене алмайтындығы да дәлел бола алады. *Тең төраға, төрағалық етті* деп қолдана аламыз, ал *тең төрайым, төрайымдық етті* деп қолданылмайды. Сондықтан ойланбай, сөздің мән-мағынасына, қолданысына жете үңілмей жасалған мұндай жасанды сөздерді байқап қолданғанымыз, дұрысы мүлдем қолданбағанымыз абзал. Мұндай жасанды сөздерді қазір тықпалап, тілге зорлап енгізгенімізбен уақыт өте келе, әйтеуір бір күні мұндай өз табиғатына жат элементтерді тілдің өзі қолданыстан шығарып тастайды. Бұған бір кезде орыс тіліндегі род категориясының ықпалымен жасалып, тілге күштеп енгізілген *мұғалімнің* «женский род» нұсқасы *мұғалима, азаматтың* «женский род» нұсқасы *азаматша* сөздерінің бүгінгі күні қолданыстан шығып қалуы дәлел.

Термин сөздер қоғам өміріндегі өзгерістермен тікелей

байланыста өзгеріп, қалыптасып, дамып отырады. Себебі қоғамда болып жатқан өзгеріс, жаңалық, соған байланысты туып жатқан жаңа ұғымдардың тіл арқылы бейнеленіп отыратыны белгілі. Ресми-ісқағаздары терминдерін жасауда қазақ тілінің сөзжасам тәсілдері актив қызмет атқарады. Мәселен, ресми-ісқағаздар тіліне қатысты кейбір терминдерді жасауда лексика-семантикалық тәсіл, яғни, сөздердің мағыналарын тарылту немесе кеңейту тәсілі қолданылады. Ал морфологиялық тәсілдің термин жасауда қолданылатын басты құралы қосымшалар екені белгілі. Ресми-ісқағаздар тілінде қолданылып жүрген термин сөздердің бірқатары осы тәсіл арқылы яғни түрлі сөзтудырушы қосымшалардың қызметі нәтижесінде пайда болған. Сөздерді біріктіру, тіркестіру амалдары да ресми-ісқағаздар терминдерін қалыптастыруда актив қызмет атқарып отыр. Ресми-ісқағаздары тілінде қолданылатын терминдер мен стандарт тілдік бірліктердің көпшілігі калькалау тәсілі арқылы жасалған. Өзге тілдегі терминдік ұғым мен түсініктің идеясы мен мазмұнын ұлттық тілдің құралдары, тәсілдері арқылы беру де іс қағаздар терминдерін жасауда өнімді қызмет атқарған, қазір де қолданылып отыр. Ресми-ісқағаздары терминдерінің де өзіндік қалыптасу, даму жолы, құрылымдық модельдері мен жасалу тәсілдері, заңдылықтары бар. Бүгінгі қазақ ресми-ісқағаздар терминдері әлі де толық қалыптасып, сараланып біткен жоқ.

2.6 Ісқағаздарын аудару тәжірибесінен

Аударма қазақ тілін аударма тіліне айналдырғандығы туралы пікір қазіргі қазақ тіл білімінде кеңінен тараған процеске айналып отыр. Бұл пікір орынсыз да емес. Қазақ тілінің қажеттілікке айналмауы, қазір де айналмай отыруы қазақ тіліндегі мәтіндерді аударма түрінде қолданысқа енгізуге, пайдалануға мәжбүрлеп отыр. Мемлекеттік тілдің аударма деңгейінде қолданыс табуы да қолайсыздау әрі өзекті мәселелерінің ұшы-қиыры жоқ мәселе. Қысқасы, қалай болғанда да, бүгінгі практика аударманы қажет етуде. Қазақ тілі әзірге аударманың деңгейінде құжаттар мен басқа да деңгейлерде көрініс табуда. Қанша айтсақ та, бүгінгі таңда бұл процестен қашу тағы мүмкін болмай отыр. Оны мойындауға

тиістіміз. Кезінде мемлекеттік тілді енгізу жөніндегі маман ретінде алынған барлық мекемелердегі қазақ тілі мамандары қазірде аудармашыларға айналған. Тіпті, кейбір мекемелерде қазақ тілді мамандарға бұл мәселемен – мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, мемлекеттік тілді мекемелер мен кәсіпорындарда, ұлттық компанияларда, министрліктер мен ведомстволарда енгізу мәселесімен қосымша айналысуды тапсырып үлгерген қызметкерлердің негізгі жұмыстарына мемлекеттік тіл мәселесінің қосымша тапсырылуы, бір жағынан, қазақ тіліне деген көзқарастың, қатынастың қоғамда қандай деңгейде екендігін білдірсе, екінші жағынан, осылайша қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде енгізумен қосымша айналысу, мақсатты түрде айналыспау қандай нәтиже беретіндігін, жауапкершілікті қажет етпейтіндігін көрсететіндігі өздігінен түсінікті. Қысқасы, бұл – қазіргі Қазақстан мемлекетіндегі аудармашы мамандардың, мемлекеттік тілге жауапты мамандардың жағдайы. Барлығы болмаса да, басымының осы жағдайды бастан кешіп отырғандығы анық.

Сондықтан ендігі жерде, қазақ тіліне аударылып жатқан мәтіндердің, жекелеген сөздердің, сөйлемдердің, тілдік оралымдар мен құрылымдардың сапалы, тілге жатық аударылуына мән беруден басқа амал қалмайды.

Алайда аудармаға баруға мәжбүр болып отырғандығымызды мойындаумен қатар, аударманың дұрыс жақтарын да айта кету керек. Аударма нәтижесінде қазақ тілінің құжаттық стилі күрделі оралымдармен, заңдық ұғымдарды, ойларды берудегі мүмкіндіктермен толығып отырған екінші қырын да аңғаруға тиістіміз. Әрине, қазақ тілінің сөйлем құрылымдарын шұбалаңқы өзге ойлау жүйесіне де салып жатқан тұстар, осы бағыттағы қазақ тілінің табиғатын бұзудағы кемшіліктер аз емес. Біздіңше, бұл да аудармашылардың шеберлігіне немесе тәжірибесіздігіне, қабілетсіздігіне орай болып жатқан жайттар. Олай дейтін себебіміз жоқ емес. Қазіргі аудармада орыс тілінде жазылып тұрған сөйлемнің ішіндегі бірде-бір сөзді жібермей аударуға тырысу процесі бар. Осы процес сөзбе-сөз аударуға, құрылымды өзгертпей аударуға деген ұмтылыстан туындайды. Ал табиғаты екі бөлек тілдер арасындағы аударма үнемі теңбе-тең, бірге-бір келе бермейді. Оған алшақтауға, осы кемшілікті түзетуге жетелейтін тәсіл – мазмұнды

ұғынып, соны беруге ұмтылатын аударма болып саналады деп ойлаймыз. Мазмұн қазақ тілінде қалай берілу керектігін ескере отырып жеткізілсе, қазақ тілінің сөйлем сақталып, мазмұнға нұқсан келмеген болар еді. Бұл процестің кең етек алуына әсер етіп отырған қозғаушы күштер де жоқ емес. Соның бірі – орысша ойлайтын, орыс тілді басшылардың немесе орыс тіліндегі нұсқа мен қазақ тіліндегі нұсқаның сөзбе-сөз сәйкес келуін талап ететін, маманға сенім білдірмейтін басшылардың әрекеті. Мұндай әрекеттер маманды қате аудармаға итермелеп, мазмұнды беруден гөрі, қалыпты (форманы) сақтауына, нәтижесінде сапасы төмен аударма жасауына ықпал етеді. Осы сияқты дәйектер қазіргі кезде жарнама материалдары мен құжаттарда, кейбір ғылыми әдебиеттер мен нұсқаулықтарда жиі кездесіп отыр.

Қазіргі іс жүргізудегі аударма материалдарды былай топтастыруға болады: а) салалық құжаттар тіліндегі оралымдардың аудармасы; ә) салалық кәсіби сөздердің аудармасы; б) жекелеген жаңа сөздердің аудармасы (қазіргі тіл білімінде терминдердің бір түрі ретінде пайда болып, жасалып, өзге тілдерден алынып жатқан ұғымдарды неонимдер деп атайды – Е.Ә.); в) салалық терминдердің аудармасы және т.б. деп топтастырып көрсетуге болады. Осының барлығын терминдер, термин сөздер, терминдік бірліктер ретінде қабылдайтындығымыздан, барлығын да терминдердің мәселелері ретінде қарап жүргеніміз тағы бар.

Дегенмен, аударма мәселелеріне байланысты тиімді болу үшін бірқатар жиі құрылымдардың аудармасына байланысты ойларды да қозғап өткен орынды. Құжаттар тілінде жиі кездесетін және әртүрлі қолданыс тауып жүрген сөздердің бірі – «бекітілді» сөзі және онымен байланысып тұратын сөйлем құрылымдары. Орыс тіліндегідей қалыпта көбінесе бұл сөзді **БЕКІТІЛДІ, БЕКІТЕМІН** немесе **БЕКІТІЛГЕН** деген нұсқада береміз де, астына сөйлемі байланыспай тұрса да «**Ғылыми Кеңес шешімімен**», «**Басқарма мәжілісінің шешімімен**» деп аяқталмаған құрылым бере қоямыз да, оның астына күн мерзімін тағы да байланыстырмай береміз. Біздіңше дұрысы орыс тіліндегі қалыпты сақтамай, мына үлгіде берген орынды: «**2008 жылғы 12 тамыздағы Ғылыми Кеңес шешімімен БЕКІТІЛДІ**» деп байланыстыра берген бұрыштама дұрыстау болған болар еді.

Сондай-ақ, *жөнінде*, *жөніндегі*, *туралы* шылауларының қолданысы да алуан түрлі. Бұл орайда бұйрықтардың тақырыптарын жазуда *туралы* шылауын қолданған орынды. Мысалы: *Тәртіптік жазаға тарту туралы*, *Жұмысқа қабылдау туралы*, *Иссапарға жіберу туралы* және т.б. Ал *жөніндегі* шылауы сөйлем жүйелерінің ішінде қайталамау мақсатында немесе сөйлем байланысының қолайлығына қарай *туралыны* ауыстыратын тілдік бірлік ретінде құжаттарда екінші санатта қолданылатын бірлік болып саналғаны дұрыс. Қысқасы, белсенділігі жоғары және құжаттар тіліне жақынырақ нұсқасы – *туралы*.

Сонымен бірге мекемелердің ішкі құрылымдарын беруде *жөніндегі* шылауының қолданысы мекемелердің ішкі құрылымдық бөлімшелерінің атауларын аударуда, беруде жиі қолданылады. Осыған байланысты атаулардың аудармасында аталған шылау бірде қолданылса, бірде қысқартылып, түсіріліп қолданылады. Мысалы: *Управление по работе с персоналом – Персоналмен жұмыс істеу басқармасы* немесе *Персоналмен жұмыс істеу жөніндегі басқарма*; *Управление безопасности – Қауіпсіздік басқармасы – Қауіпсіздік жөніндегі басқарма*.

Сонымен бірге *работник* сөзін *жұмыскер* деп аударып, *жұмысшы* деген жалпы атаудан бөлектеп алған орынды.

Қазіргі кезде аударуға қиын соғып отырған сөздердің бірі – *пилотный*: *пилотный проект*, *пилотная зона*, *пилотные версии* және т.б. *Пилотный* сөзін *жобалық нұсқа* деп аударуға болады, дегенмен, *пилотный проект* тіркесін аударуда *жобалық* сөзін екі рет қолдану орынсыз болып табылады және түсінікті бола алмайды.

Мақсатында, *үшін* бірліктері құжаттар лексикасында, әсіресе, хаттар мен бұйрықтарда, өкімдерде жиі қолданылады және бір-бірінің орнына жұмсала береді. Дегенмен, *мақсатында* сөзінің қолданыстағы белсенділігі басымдау болып саналады. Құжат тілінің түсініктілігін қамтамасыз ету үшін сөйлем жүйелерінде *заң талаптарын орындау мақсатында*, *іс-шаралар өткізу мақсатында*, *біліктілігін арттыру мақсатында*, *бюджеттік жоспарлауды оңтайландыру мақсатында*, *жоспардағы қаржыларды үнемдеу мақсатында* және т.б. нұсқаларда қолданылады. Бұл екі бірлік қайталаудан қашу мақсатында, бір күрделі сөйлемнің ішінде

мақсатты білдіретін екі тілдік оралым қатар келген жағдайда бір-бірін алмастырып, екі нұсқасы да қолданылады. Мысалы: *Еңбек өнімділігін арттыру үшін жұмыскерлерге бір мезгілдік сыйақы төлеу мақсатында, БҰЙЫРАМЫН.*

Құжат лексикасында, әсіресе, орыс тілінен аударылған сөйлемдерде *байланысты, бойынша* тілдік бірліктері және онымен байланысты тілдік оралымдар жиі қолданылады. Әсіресе, *в связи, поскольку, из-за того* сияқты оралымдарды *байланысты*, кейде ауыстыру үшін *себеңті* сөздерімен берсе, *по вопросу, по приказу, по подразделению* деген сияқты оралымдарды *бойынша* арқылы беру жиі қолданыс тапқан.

Әр түрлі қолданыстарына байланысты осы сияқты аудару қиын соғып жататын терминдерге тоқтала кеткен орынды.

Мысалы, *назначение – мәні, пәні, қолданысы* деген нұсқаларда аударылып жүр. Расында, *назначение мақсаты* болып аударуға жақындайды. Ал *мақсаты цель* ұғымына жақындайды, сондықтан бұл *қолданыс мақсаты* дегеннің ұғымын білдіретіндіктен, *қолданысы* деп алған орынды. Ал *мәні* немесе *пәні* деп алынған тұстар шартты алынған тілдік тұлғалар болып саналады.

Задачи сөзі *міндеттер, обязательства* сөзі *міндеттемелер* түрінде аударылып, кейде міндеттер мен міндеттемелердің аражігі ажыратылмай қолданылып жүр.

Квартальный – тоқсандық, ширектік болып екі нұсқада аударылууда.

Бөлімше сөзі бірде орыс тіліндегі *отделение* дегеннің ұғымын берсе, бірде *часть* дегенді білдіріп, әртүрлі ұғымдарды аудару үшін қолданылып жүр.

с – по – аралығында (с 12 августа по 6 сентября – 12 тамыз – 6 қыркүйек аралығында)

в разрезе – шаққандағы / бөлінісіндегі

рентабельный – өзін-өзі ақтайтын, өнімді

действие – әрекет

Аударуға қиын соғып отырған, жекелеген аудармашылар тарапынан әр түрлі аударылып, көбінесе кірме нұсқасында қолданылып жүрген құжат лексикасындағы сөздерге мыналарды жатқызуға болады:

Виза – виза, рұқсатнама

Сопровождение – қолдау, қолдау көрсету, ілеспе
Пилотный – жобалық, жоба алды, жоба түріндегі
Филиал, директор – филиал, бөлім, бөлімше, директор, мүдір
Конфигурация – құрылымдық белгілер, ерекшеліктер, жүйелік
белгілері

Настройка – құрылымдастыру, түзетпе жасау, тетіктеу,
тетіктестіру (дұрысырағы тетіктеу – Е.Ә.)

Процесс – процесс, процес, барысы

Акция – акция, бір мезгілдік іс

Пункт – пункт, орын

Адресная книга – адрестік кітабы, анықтамалық кітап,
анықтамалық

Биржа – биржа

Агентские услуги, курьерские услуги – агенттік қызмет,
курьерлік қызмет – тасымалдау қызметі – услуга доставки –
жеткізу қызметі, жеткізіп тапсыру қызметі

Персонал, кадр – персонал, кадр, маман, жұмыскер

Норма, норматив, балванка – норма, норматив, балванка.

Мекемелер мен кәсіпорындарда бірінші басшының лауазымына немесе басшылық құрам өкілдерінің лауазымдарына айрықша мән беру үшін *Басқарма Төрағасы, Басқарма Төрағасының Бірінші орынбасары* сияқты қолданыстарды орфографиялық заңдылықтарға сай келмейтін тыс бас әріптестермен жазу процеске айналып барады. Бұл да қателік болып саналады. Әрбір мәтін жазушылардың, әрбір мекеме ішіндегі жеке заңдылықтардың болуы тілдегі бейберекеттікті тудырып, сауатсыздыққа итермелейді.

Мекемелерде құжаттар тілінде сөздерді, атауларды қысқартып қолдануға деген бейімділік байқалады. Осы орайда, кейбір сөздердің қысқартылуы түсініксіз болып қала берсе, кейбір қысқартулар бірдей нұсқада болып шығады. Мысалы: ҚҚБ – *құқықтық қамтамасыз ету басқармасы, ҚҚБ құжаттық қамтамасыз ету бөлімі.*

Және шылауының қолданысы да талдап өтуді қажет етеді. Бірыңғай мүшелермен, бірыңғай жай сөйлемдер жүйесімен келген кезде *және* шылауын соңғы бірыңғай тілдік бірліктің алдында көрсетіп, оған дейін үтірлерді қолданған орынды. Мысалы: *Төраға орынбасарлары, бас бухгалтерлер және құрылымдық бөлімше басшылары.*

Жекелеген сөздердің қолданысына байланысты мынандай аудармаларды ұсынуға болады:

Согласовано – келісілді

Узел – торап

Курирующий руководители – басқарушы басшы

Земной транспорт – жер көлігі

Авиатранспорт – әуе көлігі

Предсертификационный, предаттестационный, предпоследний – сертификаттау алдындағы, аттестаттау алдындағы, соңғының алдындағы

Факты – дәйек

Положение, Правила – Ереже;

Учитывая – ескере отырып,

Привлекать к дисциплинарной ответственности – тәртіптік жауапкершілікке тартылсын

Дисциплинарное взыскание – тәртіптік жаза.

Осымен бірге қазіргі аудармаға жетпей жатқан тілге түсінікті, қарапайым стильмен беруге ұмтылу, сөйлемнің жатықтығы мен сөздердің арасындағы, сөйлемдердің арасындағы байланыстың болуы сияқты талаптарды айта кеткен орынды.

ІІІ ТЕРМИН ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРЫЛУЫ

3.1 Термин қабылдаудағы қағидаттар

3.1.1 Елдес Омарұлы ұсынған қағида²

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1 – съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қалыптастырудың алғашқы қағидаттары бекітілді. Съезде терминологияны қалыптастырудың басты қағидаттарын белгілеу жөніндегі баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. «Қазақша пән сөздер тақырыпты Елдестің баяндамасы» негізінде сиез қаулы қабылдады.

Ол қағидаттар мыналар:

1. Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын. Қазақша сөздерден түбірге жұрнақ жалғап, жаңа сөз шығарғанда, – жұрнақтарды елдестің баяндамасында айтылған жолмен талғап алуға тиіс.

2. Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түрік тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, – ондай сөздер жатырқамай алынсын.

3. Иауропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, – жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын;

4. Қазақтың өз тілінен басқа-басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада байыналап көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын.

5. Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орыс, қазақша ілім кеңесі, – жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын; пән сөздер әуелі ілім кеңесінің жанында өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің өзіне дербес кемесиелерде тексерілетін болсын; Кемесиенің қабылдап

² Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының сипаты. –Алматы, 2004. –38-бет

алған сөздері баспасөз жүзінде жарияланып, көптің сынына түскеннен кейін, ілім кемесіесінің қарауына тапсырылып, сонда бекіп шығатын болсын;

6. Қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын.

Ескерту: Мәтін Ш.Құрманбайұлының кітабында жазылған үлгісі бойынша берілді

3.1.2 Ахмет Байтұрсынұлы ұстанған қағидаттар³

А) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу.

Б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу.

В) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек.

Г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек.

Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын... Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген әркімнің қолынан келе бермейді.

3.1.3 Құдайберген Жұбанов ұсынған қағидаттар⁴

Мемлекеттік терминология комиссиясы қолданатын қазақ әдеби тілі терминологиясының қағидаттары

(Мәдени қызметкерлер съезінде мақұлданған, Алматы, 1935 ж.)

³ Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының сипаты. –Алматы, 2004. –39-41-беттер

⁴ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. –528-530-беттер

1. Әдеби тілдер практикасында ұлттық тілдерге аударылмайтын, халықаралық біртұтас белгілері бар: **революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный** және т.б. терминдер қазақ тіліне аударылмай, сол халықаралық біртұтас белгіленуінде қабылдансын.

2. Әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылатын **производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение** және т.б. сияқты халықаралық терминдерді қазақ тіліне аударылсын. Егер де аударылуға тиісті терминнің қазақ тілінде баламасы болмаса немесе қазақ тіліндегі аудармасы оны түсініксіз ететін болса (кей жағдайда терминнің мағынасын бұрмаласа), онда тиісті орыс сөздері қабылдансын: **сословие, состав, клетка, слет** және т.б.

3. Түрлі пәндерде белгілі бір мағынада немесе бір-біріне жақын мағынада қолданылатын терминдер бірдей белгіленсін: **форма – forma** (философияда және физикада), **материя – materija** (философияда және физикада), **корень – tybir** (математикада, ботаникада және лингвистикада), **морфология – morpoloqija** (ботаникада және лингвистикада), **реакция – reaksija** (химияда, биологияда, саясатта), **экскурсия – ekskursija** (ағарту саласында және физиологияда).

4. Түрлі жағдайда әртүрлі мағына беретін **мануфактура** (тарихи-экономикалық және тауарлық мағынада), **продукт** (өндіріс өнімі және азық-түлік мағынасында), **легенда** (фольклорлық жанр ретінде және аннотация ретінде) және т.б. осы сынды терминдер бір пән үшін термин ретінде қабылдансын, қалған жағдайларда аударылсын. Мысалы, **мануфактура** экономикалық дамудың кезеңі ретінде – термин де (аударылмайды), ал тауар түрі ретінде – термин емес (аударылады).

5. Халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады. Егер қазақ тілінде кей дыбыстар болмаған жағдайда (бұл терминдерді беру үшін), олар қазақ әліпбиі шегіндегі әріптермен бейнеленеді (**форма – forma, химия – qijmija, революция – rebolutsija** және т.б.).

6. Қазақ тіліне аударылған терминдер (2-тармақты қараңыз) өзінің ғылыми мазмұнын сақталулары қажет. Оларды аудару

кезінде қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін қатаң ескеріп, терминдерді түсінік қылып жіберетін жасанды сөз жасау амалдарын қолданбау керек. Мәселен, **berilis** – **передача**, **korpil** – **многоугольник**, **toqьma** – **текстиль**, **tәsiriјbe** – **практика** және т.б.

7. Есім және етістік-есім формасында берілген терминдер сол күйінде қабылдансын (**-изация**, **-ификация**, **-ация** формальдық элементтері арқылы жасалған **машинизация**, **электрификация**, **объективация** сынды каузатив формасы бар сөздерді ескермегенде; олар қазақтың **macijnalandyruv**, **elektirlendьruv**, **objektiptenuv** формаларына сәйкес келеді).

-ский, **-ный** жұрнақтарымен аяқталатын сын есімдерден жасалған анықтауыш халықаралық терминдер қазақ тілінде қысқа түрінде, яғни **-ский**, **-ный**-сыз қабылдансын: **популярная книга** – **popular kitap**, **абсолютная величина** – **absolut ьama**, **буржуазная идеология** – **burьuaz ijdeologija**, **экстенсивное хозяйство** – **ekstensiјь carnasyьq**, **дифференциальное уравнение** – **dijperensijal tenqerme**.

«-ский» жұрнағымен **«к»** дыбысын **«ч»** негізіне айналдырып, жасалған сын есімдер қосымша қосылмай, зат есім күйінде қалуы керек: **электрическая лампа** – **elektir ьam**, **физическая география** – **rijzika ьagarija** және т.б. Зат есімдер мен сын есімдер негізді етістік тұлғалар тиісті қазақ жұрнақтары арқылы жасалуы керек: **изолировать** – **ijzolatsijalav**, **машинизировать** – **macijnalandyruv** және т.б. Орыс тілінде етістік формалары ғана бар және атау формасы жоқ немесе атау мағынасынан тым алшақ тұрған терминдерді контекске қарай аудару керек (**игнорировать**, **регулировать**, **реагировать** – соңғысы «реакция» атау формасынан тым алшақтатылған).

8. Терминдермен бірге қазақ тіліне халықаралық терминологиялық практикада қолданылатын, бірақ қазақ жұрнақтарымен ауыстыруға болмайтын бірқатар қосымшалар енгізілсін. Мысалы, **«-ист»**, **«-изм»** (жұрнақтар), **«ре-»**, **«син-»**, **«де-»**, **«анти»**, **«контр-»** (қосымшалар).

Терминдерде кездесетін басқа да көптеген қосымшаларды қазақша қолданыста қалдыру керек, бірақ формальді элементтер ретінде бөліп көрсетпей, оларды негіздің бір бөлігі деп санау керек.

9. Басқа сөздерге қосылатын (**авто-, аэро-, авиа-** және т.б.) терминдердің қысқартылған формалары **aptoɣo1, apɣoqatʏnas, aviасana** және т.б. қазақ сөздерімен үйлестірілетін болсын.

Қазақ тілінде тек аударылып қолданылып жүрген **диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм** және т.б. терминдер аудармасыз интернационалдық формасында қабылдансын.

10. Қазақ сөзжасамының практикасына Қазан төңкерісі кезінен бері қазіргі орыс тілінде кеңінен қолданылатын қысқарған күрделі сөздерді (**политэкономия – polijtekonomija, райисполком – avatkom** және т.б.) енгізіп, оларды төңкеріс жетістіктері енгізген үлес деп санау керек.

Алайда мұндай қысқартуларды жасағанда оларды қазақ әдеби тілінің заңдарымен ұштастырып, практикада Мемлекеттік терминология комиссиясы қабылдағандарын ғана пайдалану керек.

3.1.4. Академик Әбдуәлі Қайдар ұсынған қағидағтар⁵

1-принцип: Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибуттарының) бірі – мемлекеттік тіл десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің көзі қамқорлық жасауы керек.

2-принцип: Қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрлерін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық процестің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану.

3-принцип: Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл, және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

4-принцип: (қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт): Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану.

⁵ Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының сипаты. – Алматы, 2004. –135-137-беттер

5-принцип: (бұрынғы принциптің жаңаша баяндалуы): Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау.

6-принцип: Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

7-принцип: (қысқартылған терминдер мен атаулар жайында): Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (сөз араластырып та) кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру.

8-принцип: Күн санап толассыз туындап жатқан терминдік ұғымдарға тілімізден дәл балама іздеуде де, термин-атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сақтай отыра, дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау.

9-принцип: Тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану.

10-принцип: Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин-атаулардың сандық және сапалық арасалмағын табиғи қалыпта сақтаудың жолдарын іздестіру.

11-принцип: Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

1.2 Аударма мәселелері және терминология

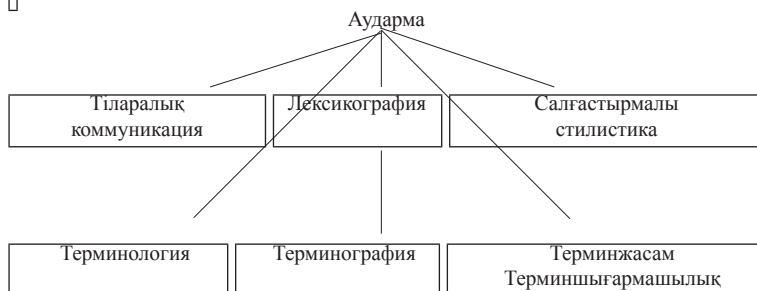
Қазіргі қазақ тіл білімі ғылымында арнайы зерттеуді талап ететін салалардың бірі – аударманың теориясы мен практикасы. Бұл сала қазақ тіл білімі үшін әлі жетілмеген, тиісті деңгейдегі ғылыми және практикалық сипатын ала қоймаған лингвистика салаларының бірі. Қазіргі қазақ тіл білімінде аударма мәселесімен айналысып жүрген ғалым А.М.Алдашева докторлық диссертациясында « ... қазірге дейін аударма теориясының басты дәйектемелері, шешуші негіздері, аударматану ғылымының басты объектісі мен

ұстанымдары, әдіс – тәсілдері мен бірлік тұлғалары, аударманың нормасы, тәржімә ісіне қойылатын талаптар сияқты маңызды жағдаяттардың анық-қанығы ғылыми тұрғыдан анықталмаған емес», – деп атап өтеді [10, 3-6]. Жалпы, Қазақстан тіл білімінде аударма теориясының қалыптасуына Ө.Айтбаев, А.М.Алдашева, Б.Хасанов, Р.З.Загидуллин, Н.Ж.Шаймерденова және т.б. ғалымдардың еңбектері үлес қосады.

Аударма теориясының негізін қалаушылар – К.И.Чуковский, Н.С.Гумилев, А.В.Федоров сынды кеңес ғалымдары. 1930 жылы К.И.Чуковский мен А.В.Федоровтың «Искусство перевода» атты кітабы жарық көрді. Бұл зерттеу еңбегі аударма теориясының жаңа ғылым саласы, ерекше пән ретінде қалыптасуына өз үлесін қосты. Соңғы жылдарда аударма мәселесі көптеген лингвистикалық қырларынан қарастырылып, психоллингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, контрастивті лингвистика, мәдениаралық коммуникация, салғастырмалы стилистика тұрғысынан ерекше зерттеу нысандары айқындалды. Олардың негізгілерін төмендегі кестеден көруге болады:

□

Аударма коммуникациялық қарым-қатынаспен тығыз байланысты практикалық қызмет атқарумен ерекшеленеді. Аударманың тілдік негіздеріне мыналар жатады: 1) аударма алғашқы емес, қайталанатын қызмет; 2) бұл қайталанатын қызмет табиғи тілдердің материалы тілдің нормалық-бағалық сәйкестік жолымен жүзеге асады. Яғни бұл – тілдік-мәтіндік қызмет.

Кез келген аудармашы аудару барысында мазмұн баламалығын сақтауға тырысады. Аудармада сақталған мәтін элементтері

инвариант деп аталады да инварианттың сақталу мөлшері баламалықтың сақталу мөлшері болып табылады. Осы негізде «аударма баламалығы – түпнұсқа мен аударманың тепе-теңдігін көрсете алмаса да, екеуінің салыстырмалы тұтастығын білдіре алады. Осыған орай, баламалық деңгейлері де әркелкі болып келеді» [72, 45-6.]. Аударма баламалығының нормалары өзгермелі параметрлер қатарына жатады. Толық немесе жартылай баламалы бірліктердің бастапқы тіл мен аударма тіл негізінде қалыптасуы тікелей аудармашыға байланысты.

Аудармашы – автордың жалпы халықтық қордағы сөздерді, тұрақты тіркестерді пайдалануы, өз тарапынан жаңа сөз тұлғалары мен сөз тізбектер жасауы – көркем аудармадағы ойлаудың бейнелік типінің нәтижесі екендігін, жазушының суреткерлік даралығы мен талантынан туындайтын дербес шығарма екендігін дәлелдейді. Аударма мәтіннің айтылған талаптарға сәйкес жүзеге асуы аудармашының ойлау-психикалық қабілетіне, білім-біліктілігіне байланысты. Түпнұсқада айтылған ойды қандай әдіс-тәсілдермен жеткізудің амалдарын іздестіру барысында аудармашы негізгі материалды анализ және синтез процестерінен өткізуге, түпнұсқа мәтіннің негізгі идеясын, мән-мазмұнын талдап түсінісу және осы идея мен мазмұнды екінші тілдің құралдары арқылы жеткізу мәселелерін шешуге тиісті болады.

Осы негізде аудармашының қызметіне ғалым А.М.Алдашева мынадай талаптар қояды: 1) жалпы бағдарлы ақпаратты (фондовая информация) білу; 2) екі тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымын жетік меңгеру [10, 74-6.].

Сонымен, аудару процесі барысында аудармашының негізгі міндеті мәтіндер баламалығын сақтап қалу қызметі болып табылды. Түрлі ғылыми әдебиеттерде келтірілген баламалықтың деңгейлері мен түрлері аударма теориясында қалыптасқан төмендегідей жіктемеде жинақталған:

- 1) жоғары деңгейдегі баламалық;
- 2) үйлесімді баламалық;
- 3) келісімді баламалық;
- 4) жартылай баламалық;

Енді осы баламалықтың түрлеріне жеке-жеке тоқталатын болсақ, онда:

Жоғары деңгейдегі баламалық – стилистика мен форманың, интенция, лексиканың толық сәйкес келуін білдіреді;

Үйлесімді баламалық – мазмұнның авторлық интенция мен лексикалық бірліктер корпусының жеткілікті мөлшерде және жоғары сапада берілуі;

Келісімді баламалық – лексикалық аналогтар сәйкес келмеген жағдайда дискурстың сақталуы;

Жартылай баламалық – аударма мүмкіндіктерінің жартылай жүзеге асуы және түпнұсқа мен аударма мазмұнының жартылай сәйкестігі. Ал осы негізде берілген баламалық деңгейлердің жіктемелерін барлық аудару процестерінде қолдануға болатын мына үш түрге бөліп көрсетуге болады:

1) тілдік таңбалар деңгейі (денотаттық – сөз және фразеологизмдер деңгейі);

2) сөйлеу актілері бойынша айтылым деңгейлері (локуция, иллокуция, перлокуция);

3) прагмалингвистикалық деңгей (аудармашы, мәдениет, жанр).

Лингвистикамен аударма мәселелері өте күрделі құбылыстардың бірі болып табылады. Аударма ең алдымен сөйлеу тілінің материалдарымен байланысты, сондықтан ол лингвистикалық заңдылықтарға бағынады. Өйткені, аударма – лексикалық және грамматикалық тұрғыдан екі тілдің салғастырмалы көрінісі. Осымен байланысты аударма – билингвизм механизмінде қалыптастырылатын күрделі сөйлеу тілінің қызметі.

Белгілі ғалым К.Райсстың еңбектерінде аударма түрлерін бірнеше топқа бөлудің ғылыми принциптері қарастырылады. К.Райс түпнұсқа мәтінінің сипатына қарай аударманы мынадай түрлерге жіктейді [73]:

1) мазмұнға бағытталған аударма;

2) формаға бағытталған аударма;

3) үндеуге бағытталған аударма.

Сонымен қатар бұл аудармалардың әрқайсысы өзіне тән тілдік құбылыстармен сипатталады. Мәселен, мазмұнды аударма лексика, контекст, прагматика, эмотивтілік пен экспресивтілік ерекшеліктерінен құралатын болса, форма құрылыммен сипатталады – сөйлем, айтылым; дискурстың негізіне үндеу, интенция алынады.

Ең алдымен аударма теориясында аударманың негізгі екі түрі бар деп көрсетіледі. Олар **көркем аударма** және **ақпараттық аударма**. **Көркем аударма** дегеніміз – бұл көркем әдебиет шығармаларының аудармасы. Ал **ақпараттық аударма** дегеніміз – оқырманға кейбір мәліметтерді жеткізетін мәтіннің аударылуы. Мұндай мәтіндерге ғылыми-техникалық, іскерлік, қоғамдық-саяси және т.б. мәтін материалдары жатады. Аударманың осы түрімен айналысатын аудармашының негізгі міндеті – осы мәтіндегі ақпаратты толық жеткізу, жоғары деңгейдегі баламалық мүмкіндігін пайдалана отырып, мәтінді аудару.

Ал, осымен байланысты мәтін құрылымы мәселесіне тоқталатын болсақ, онда мәтін ең алдымен сөйлемнен, ал сөйлем сөздерден құралады: мәтін → сөйлем → сөз. Сонымен аударманың ең кіші тілдік бірлігі – сөз болып табылады.

Өз кезегінде сөз аударманың ең кіші тілдік бірлігі ретінде аударма мәтнінде жалпы қолданыстағы сөз бен терминдік бірлік негізінде көрініс табады. Жалпы қолданыстағы сөздің аудару жолдары мен түрлері ғылыми әдебиеттерде кеңінен қарастырылған және аса қиындық тудырмайтын мәселелердің қатарына жатқызылады. Осы ретте терминдік бірліктерді аудару мәселесі арнайы зерттеуді қажет етеді. Терминдер ғылыми-техникалық, іскерлік, қоғамдық-саяси т.б. мәтін материалдарының негізін құрап, аударманың ақпараттық түрін белгілейді.

Терминдерді аудару мәселесіне кіріспес бұрын, терминнің тілдік табиғатын, оларға қойылатын басты талаптар мен принциптерін анықтап алған жөн.

Ғалым М.Малбақов терминге «Термин – білімнің белгілі бір саласының ұғымдық тезаурасында белгіленген орны мен осы тезаурыстың орынның сипаттамасы ретіндегі дефинициясы бар лексикалық бірлік болып саналады» деген», - анықтама береді [74, 128-б.]. Терминге «Тіл білімі сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Термин арнайы ұғымдарды, түсініктер жиынтығын, дәл беру нақты белгілеу үшін жасалған арнайы сөздер мен сөз тіркестері. Термин ерекшеліктеріне мыналар жатады: жүйелілік, дефинициясының болуы, бірмағыналық бағыты, мәнерліліктің болмауы, стильдік бейтараптық» [75, 380-б.]. Келтірілген екі анықтамада да терминнің негізгі белгілерінің бірі –

дефинициясының болуы. Осы орайда қазақ терминдерінің барлығы дерлік лексикографиялық еңбектерде тіркеліп, дефинициясы қалыптасты деуге болмайды. Бұл қазіргі қазақ ғылымының қай саласының болмасын өзекті де күрделі мәселесінің бірі болып табылады.

Сондықтан ең алдымен терминдердің негізгі тілдік белгілеріне тоқталған жөн деп санаймыз. Олардың басты белгілері: **дәлдік, қысқалық, жүйелілік.**

Термин ғылыми ұғымның атауы болып, сол ұғымды дәл және нақты білдіруге тиіс. Сол себепті де тиісті ұғымның белгілері дәл іріктеліп, дұрыс саралануды қажет етеді. Қысқалық та терминдерге қойылатын негізгі талаптардың бірі. Қысқа әрі ыңғайлы, тұжырымды келетін терминнің практикалық мәні ерекше болып, есте сақталуы үшін де, сөздіктерде берілуі мен тілдік үнемдеу заңына сәйкес келуі үшін де оның маңызы зор. Ал терминдерге қатысты жүйелілік мәселесіне байланысты Ө.Айтбайұлы: «... жүйелілік талабы термин құрайтын элементтер мен белгілерді іріктей білу жүйесіне тікелей байланысты. Іріктеу сәтінде ол белгілердің біртектестігіне қатты көңіл бөлумен қатар, терминдер жүйесінің дұрыстығы белгілі жүйе бойынша белгілерді іріктеуге ғана емес, сонымен бірге сол белгілердің қай түрде болатынына да байланысты екенін ескеру қажет. ... терминология жүйелілігі термин элементтерінің тіркесімділігіне басқаша айтқанда, олардың орналасу тәртібіне де қатысты болады», - деп тұжырымдайды [53, 16-б.].

Бұл мәселенің жалпы тілтанымдағы ғылыми негізделуі әлі де арнайы зерттеуді қажет ететіні белгілі. Мәселен ғалым В.П. Даниленко оның жіктемелік мәніне баса назар аударып, сол тұрғыдан түсіндіруге талпыныс жасайды [76, 68-б.]. Осыған байланысты тіл зерттеушісі А.А. Реформатский терминнің сөзжасамдық жүйесіне көбірек көңіл бөледі [77, 54-б.]. Ал, әйгілі тілші Р.А. Будагов терминдер жүйесін екі түрлі бағытта қарастырады. Бір жағынан терминологияның элементі ретінде екінші жағынан жалпы тіл жүйесінің элементі есебінде қабылдайды [78, 33-б.]. Терминологиядағы жүйелілік мәселесі ғалым Ш. Құрманбайұлы еңбегінде жан-жақты талданып, «Терминологиядағы жүйесіздік – жүйелілікке негізделген термин жасай алмаудан, ұлт тілінің мүмкіндігін дұрыс пайдаланбаудан,

терминологиялық жұмыстарды кәсіби деңгейде жүргізе білмеуден туындайтын жайт» екендігі дәлелденеді [79, 19-6].

Ғалымның көрсетуі бойынша: «Әр саланың ұғымдарының өзара байланысы, иерархиясы, сатылық, түрлі қарым-қатынасы ұғымдық, логикалық тұрғыдан қалай жүйелі болса, тілдік тұрғыдан да сол ұғымдардың жүйесін көрсететіндей етіп таңбалау қажет болады. Сондықтан да тілдік бірліктер терминдердің ұғымдар жүйесінің ерекшелігін көрсетіп бере алатындай сөзжасамдық жүйелілікке негізделіп жасалып, соның негізінде терминологиядағы жүйелілікке қол жеткізу көзделеді. Терминологиядағы жүйелілік ұғымдар жүйесінің аралық байланысын тілдік бірліктер атау сөздер арқылы да жүйелеп беру болып табылады» [79, 15-16-66].

Академик Ө.Айтбайұлының пікірінше: «Жүйелілік тәртібі сақталған жерде синонимдік қатарға, көп мағыналыққа орын жоқ. Әсіресе, әр қилы қызмет атқаратын жалғау, жұрнақтарды белгілі бір мағынада қайталап қолдануға әуес болмаған жөн. Жалпы, қалайда терминдер жүйелілігі лексика тұрғысынан да, морфология тұрғысынан да талап етілген дұрыс. Жай сөздер табиғатына тән кейбір грамматикалық ауытқулар терминдерде болмауы тиіс» [79, 16-б.].

Дегенмен, көптеген жағдайларда аталуы бірдей термин сөздер өріс ішінде түрлі байланыстармен сипатталып, екі басқа терминологиялық өріске қатысуы негізінде омонимдік қатарлар құрайды. Мысалы: *жарнашы* → *жарна төлеуші, пайшы; жарнашы* → *жарна жинайтын қызметкер; морфолог* → *грамматиканың сөз формаларын зерттейтін тілші ғалым; морфолог* → *организмнің құрылысын, түрін зерттейтін ғалым; автоматшы* → *автомат аппаратқа күтім жасайтын адам; автоматшы* → *автоматпен қаруланған жсауынгер және т.б.*

Шынында да, қазіргі таңда көптеген ғалымдардың пікірі бойынша жалпы қолданыстық лексика мен терминдік лексиканың басты айырмашылығы кейінгісінің жүйелілік тұрғыдан ұйымдастырылуында болып отырады. Арнаулы ұғымды білдіретін термин белгілі бір терминологиялық жүйеде нақты орны бар, сол жүйенің мүшесі болған соң ғана, сол жүйеге сәйкес мағынаға ие бола алады. Терминнің ақпараттылық қасиеті де осыдан туындайды. Бұл жөнінде қазақ терминологиясының жүйелілік

мәселесін арнайы сөз еткен ғалым Ш.Құрманбайұлының пікірі назар аударарлық. Ол: «Жүйелеген салалық терминологияны қалыптастыруда сол саланың терминдерін белгілі бір сөз тудырушы морфемаларды немесе терминдік элементтерді пайдалана отырып жасау тәжірибесі бар. Бізде де кейбір арнаулы сала терминдерін жасауда соңғы жылдары біршама өнімді жұмсалып жүрген жұрнақтардың бар екенін аңғаруға болады. Мәселен, іс жүргізу саласында *-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе: анықтама, хаттама, баяндама, мінездеме, көшірме, баянжазба* т.б. Тіл білімінің фонетика саласында *-м, -ым/-ім: айтылым, алмасым, естілім, жасалым, екшелім, жалғаным, қатынасым* т.б. Синтаксис саласында кезінде А.Байтұрсынұлы жасап, тілімізге енгізіп кеткен *бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, нысықтауыш* терминдерін туғызған *-уыш, -уіш (-ыш/-іш)* жұрнағы бар екені белгілі. Әскери іс саласында *-уыл, -уіл, -ауыл/-еуіл* үлгісімен жасалған *шабуыл, айдауыл, ереуіл, жасауыл* сияқты көне атаулар қолданысқа ене бастады. Мұндағы бір айта кететін жайт: соңғы үлгімен жасалған атаулар кейде дайын қалпында қолданысқа ене бастағанымен, терминжасамда бұл үлгі алдыңғы жұрнақтар сияқты жаңа терминдер тудыруда пайдаланылмай келеді», - деп көрсетеді [79, 127-128-бб].

Ғалымның жоғарыда келтірілген пікірін қолдай отырып, сала терминдердің белгілі бір қалыптасқан сөзжасамдық үлгі бойынша біртектес жасалуының синтагмалық жүйелілігін, сонымен қатар терминжасам барысында парадигмалық ерекшеліктерді де ескерген дұрыс деп санаймыз. Мысалы, ою-өрнек саласына қатысты терминжасам микрокешендерінің парадигмалық негізі:

ой
ойма
оймақ
оймақта
оймақшы
оймала
оймалы
оймашы
оймыш
көркемоймыш

*тілік оймыш
бедерлі оймыш
шұңғыл оймыш
аймақты оймыш
үй оймышы
өрнекті оймыш
оймыш-өрнек
омышта
оймыштаушы
оймышты*

Терминдердің арнаулы сала ерекшеліктеріне сәйкес, жүйеленген сөздер жиынтығы екендігі және сол жүйенің ғылымның дамуына орай үнемі өзгеріп отыратындығы, термин түзер алдында оларды алдын ала жіктеп, жүйелеп алуды қажет етеді. Оның үстіне, ғылым терминдерін жасауда үлгі, негіз ретінде пайдаланылатын орыс терминологиясы екендігін де ескерген жөн. Мәселен, орыс тіліндегі **мотив** терминінің сөзжасамдық ұяда берілген туынды сөздер тізбегі А.Н.Тихоновтың II томдық сөздігінде келесі кестеде көрініс тапқан [80, 632-б.]:

Мотив
мотивировать
мотивироваться
мотивирование
мотивировка
мотивировочный
мотивация
мотивационный
мотивированный
мотивированность
немотивированный
немотивированность

Сонымен қатар орыс тіл біліміндегі уәжтану саласында мынадай терминдер де көрсетілген: «мотивизация», «мотивема».

Көп жағдайларда, өкінішке орай, осындай түбірсөз қатарында түзілген терминдер жиынтығы бір тілден екінші тілге аударылғанда әртүрлі термин-сөздермен беріліп, бастапқы жүйе мен екінші тіл жүйесі арасындағы үндестіктің бұзылу жайы жиі кездеседі.

Уәж терминінің сөзжасамдық қабілетін ескере отырып, біз уәжтану саласына қатысты төмендегідей терминдер тобын ұсынамыз.

Мотив – уәж

Мотивология – уәжтану

Мотивировать – уәждеу

Мотивироваться – уәждеуі

Мотивирование – уәждеу

Мотивировка – уәждеуім

Мотивировочный (признак) – уәждеуіш белгі

Мотивация – уәждеме

мотивационный – уәждемелі

мотивированный – уәжді

мотивированность – уәжділік

немотивированный – бейуәжді

немотивированность – бейуәжділік

мотивизация – уәждеуіштілік

мотивема – уәждем

Айта кететін негізгі мәселелердің бірі – **уәж** сөзі арқылы жасалған терминдер өзіндік бір жүйе құрайды, алайда олардың әрқайсысы белгілі бір арнаулы ұғымды білдіреді. Осы орайда, бүгінге дейін зерттеу еңбектерінде уәжтану терминдері бірінің орнына бірі қолданылып, шатасып, барлық терминдер сол бір **уәж, уәжді** терминдерімен ғана беріліп жүр. Сондықтан да қазақ тілінде термин түзуде семантикалық жүйелілікпен қатар, яғни синтагматикалық, парадигмалық ерекшеліктерге де басты назар аударған жөн.

Сонымен, терминдерге қойылатын негізгі талаптар төмендегідей принциптерден құралады:

- дәлдік, нақтылық;
- қысқалық;
- жүйелілік;
- мәнмәтіндік тәуелсіздік;
- қайта айтылуы (воспроизводимость);
- эстетикалық;
- нормативтілік;
- қолдану жиілігі.

Термин ұлттық тілдің, сөздік қордың лексикалық бірлігі ретінде функционалдық саланың, арнаулы тілдің негізгі материалы болып, мағынасының дәлдігі мен нақтылығы, айқындылығымен ерекшеленеді. Бұл ретте терминдерге белгілі бір саладағы бірмағыналық қасиетінде көрініс табатын тұрақты семантикалық мөлшер тән болып келеді.

Термин бірмағыналық қасиетке тек белгілі бір терминологиялық өріс аясына қабылдануы арқылы ғана ие бола алады. Бірақ кей кезде бұл терминологиялық өрістер, мысалы, бірқатар өндірістік салаларға қатысты ортақ кәсіптердің болуына байланысты бір-бірімен жанасып ортақ терминдер жүйесін құрауы да мүмкін. Мысалы, металдың механикалық өңделуіне байланысты өндірістік салалардың барлығына ортақ мынадай кәсіп атауларын (терминдерді) келтіруге болады: *металл жонушы, реттеуші, бапкер, ұштаушы, өңдеп қырнаушы, ажарлаушы* т.б.

Терминдердің арнаулы функционалды стильдің ерекше компоненті болуы терминологияның стильдік бейтараптылығын анықтайды (термин ешбір эмоционалдық реңкті білдірмегені дұрыс). Осымен байланысты терминнің жалпы әдеби тілдің аталымдық бірліктерімен арақатынасы айқындалады (терминдену процестері, бейтерминдену, жалпы қолданыстағы көпмағыналы сөздермен қатынасы). Терминологияның жүйелі параметрлерінің негізгі критерийлерін терминнің тілдің стилистикалық құрылымындағы орны, этимологиясының, грамматикалық құрылымы мен сөзжасамдық парадигма ерекшеліктері, лексика-семантикалық топтар мен категориялардың байланысы сияқты құбылыстар анықтайды.

Жүйелілік танытатын терминологияның тілдің стилистикалық құрылымындағы орны әдеби функционалдық стильдер шеңберіндегі жалпы тілдік қордың жалпы қолданыстағы лексика мен кәсіби лексика бөлігі ортасында болып келеді. Оны кесте түрінде берсек:

Жалпы қолданыстағы лексика

1. Терминология

3. кәсіби лексика

Жалпы қолданыстағы, кәсіби атаулар сияқты жүйелі терминдер нақты бір ұғымды білдіргенімен ғылыми, өндірістік ұғымдардың

арнаулы белгіленуі болып табылады. Кәсіби сөздерге қарағанда, терминнің қолданыстық аясы әлдеқайда кең және бірнеше елдерде, мемлекеттерде белгілі болып келеді.

Кәсіби сөздер мен терминдердің айырмашылығы олардың сипаттамаларында айқынырақ көрінеді. Кәсіби сөздердің жүйелі терминдерден өзгешелігі ұжым және белгілі аумақпен шектелуінде болып табылады. Кәсіби лексика терминдердің қысқартылған және қарапайым дублет-атаулары. Кәсіби лексика атауларының негізінде жалпы қолданыстағы лексиканың басқаша, өзгеше ойлау нәтижесі ретінде жалпы қолданыстағы сөздің метафоралануына келе бермейтін, маңызы жоқ белгілері алынады. Мысалы, **каплей** – *капитан – лейтенант* (теңізшілердің кәсіби кодификацияланбаған ауызекі сөйлеуінде), **коробка** – *ғимарат* (құрылысшылардың кәсіби терминологиялық емес атауы) және т.б.

Жүйелі терминдердің жалпықолданыстық, кәсіби лексикалық атаулардан ең маңызды, басты өзгешелігі бейэмоционалдылығы. Терминде эмоционалдық реңк (семема) пайда болған жағдайда ол терминологиялық жүйеден тыс қалып, пассив, жалпы тілдік қордан немесе кодификацияланбаған кәсіби сөйлеу жүйесінен орын алады. Сондықтан да неологизмдер терминжасам сипатын айқындауда кез келген жаңа инновацияның термин бола бермейтіндігіне жете мән беру қажет.

3.3 Терминжасам тәсілдері және қазіргі терминологиялық аталым ерекшеліктері

Кез келген тілде терминжасам процесі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылады. Демек, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Осыған орай, терминдер қатарында сол тілге тән әр түрлі құрылымдылық типтері кездеседі: түбір сөз, туынды сөз, күрделі сөз, сөз тіркесі және т.б.

Академик Ө.Айтбайұлы «Қазақ сөзі» атты еңбегінде қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері мәселесіне кеңінен тоқталады: «Жаңа термин жасаудың тілдерде, оның ішінде, әсіресе түркі тілдерінде қалыптасқан мынадай бірнеше жолын, алдымен, атап көрсетуге болады: семантикалық тәсіл, морфологиялық

тәсіл, синтаксистік тәсіл және калькалау тәсілі. Аталып отырған тәсілдің бәрі де негізінен, екі түрлі арнадан туындайды. ... Оның бірі – тілімізде бұрыннан бар сөздерді терминдік мәнде қолдану болса, екіншісі – жаңа терминдерді қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндіктерінен пайдалана отырып жасау» [53].

Академик Ә.Т.Қайдаров «Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас» деген ғылыми мақаласында қазіргі терминжасамның мынадай 11 принципін ұсынады [52, 15-6.]:

1. Мемлекеттік тіл тірегі – терминологияға мемлекеттік қамқорлық;

2. Терминжасам ісінде көрініс беріп жатқан бұқаралық процестің жақсы үлгілерін орнықтыру;

3. Байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану;

4. Туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосу;

5. Интернационалдық терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;

6. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау;

7. Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша қысқартып пайдалануды заңдастыру;

8. Көп жылғы тәжірибе арқылы қалыптасқан дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау;

9. Лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану;

10. Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин атаулардың сандық, сапалық салмағын табиғи қалпында сақтаудың жолдарын іздестіру;

11. Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Жалпы терминжасам процесінің нәтижесінде жасалған терминдік бірліктерді тұтас құрылымды және көп құрылымды деп бөліп көрсетуге болады. Осы ретте терминжасам процесінің барысында туындайтын терминдердің басым көпшілігі тұтас құрылымды терминдер болып келеді.

Туынды терминдерді жасау барысында терминжасам процесінің семантикалық нәтижелері төменде келтірілген бір түрде болуы тиіс:

1) таза транспозиция (сөздің бір сөз табынан басқа сөз табына ауысып, мағынасының ешбір өзгеріссіз қалуы): *аударылған мәтін* → *аударма мәтіні*;

2) транспозиция (туынды сөздің синтаксистік сипаты мен мағынасының өзгеруі): *жеткізу* → *жеткізілім*, *түсу* → *түсім*;

3) модификация (бір сөз табына жататын сөз тудырушы және туынды сөздер терминдері арасындағы айырмашылықтар): *тіл* → *тілші*, *аударма* → *аудармашы*; *анықтама* → *анықтамалық*;

4) мутация (бір сөз табы терминдерінің грамматикалық және мағыналық ерекшеліктері): *төраға* → *төрайым*.

Осы орайда, біздің ойымызша, семантикалық өзгерістердің ең алғашқысы синтаксистік деривация, екінші және үшінші типтері – лексикалық деривация, ал төртінші тип – терминдік деривация ұғымдарына сәйкес келеді.

Терминжасам тәсілдерінің мәселесіне тоқталатын болсақ, онда көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, жалпы қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерінің қай-қайсысы да терминжасам процесінде өнімді қызмет атқара алады. Алайда, ең өнімді тәсіл арқылы жасалған терминдер аффиксті тұлғалар болып табылады. Аффиксті тәсіл уәждеуіш сөздің негізіне аффикстің жалғануы дегенді білдіреді. Терминологиялық сөзжасам актісінің нәтижесі терминсөз белгілі бір ұғымның атауын айқындап, сол ұғымның мазмұнын да көрсетеді.

Әрбір тілдің сөздік қор ерекшелігі, ең алдымен, сол тілдің аталымдық қызмет атқара алатын тілдік бірліктер жасалымындағы техникалық мүмкіндіктерімен айқындалады. Дегенмен, аталымның негізгі тәсілдері (деривация, сөз тіркесі, сөздердің семантикалық өзгеріске түсуі, басқа тілдерден кірме сөздер қабылдау) кез келген тілдің аталымдық құралдар жүйесінде басты орын алып, универсалдық тәсілдер болып табылады. Осыған орай, түрлі тілдердің сөздік қор өзгешелігі атаулану тәсілдер түрлілігімен емес, олардың өнімді-өнімсіз қасиеті тұрғысынан өлшенеді. Мәселен, қазіргі таңда орыс тілінде ең жоғары өнімділік танытып жүрген аббревиация құбылысының кейбір түрлері қазақ тілінде байқалмайды.

Бұл ретте анықтауды қажет ететін мәселелердің бірі «тілдік аталым» мен «терминологиялық аталым» терминдердің арақатынасы болмақ. Осы кезге дейін, көптеген аталым теориясына арналған ғылыми әдебиеттерде «аталым» жалпы «тілдік аталым» деп көрсетіліп, терминологиялық аталымды зерттеуде тілдік аталыммен салыстырады. Біздіңше, терминологиялық аталым да тіл білімінің бір саласы ретінде тілдік қарым-қатынастың өзгеше механизмін зерттеуге бағытталғандықтан, оны жалпы тілдік аталымнан ажыратып көрсетуге болмайды. Керісінше, терминологиялық аталым жалпы тілдік аталымның бір бөлігі болып саналады. Ал, осы уақытқа дейін аталым теориясының аясында, негізінен, лексикалық аталым түрлері қарастырылған. Жалпы тілдік аталым, лексикалық аталым, терминологиялық аталым арақатынасын былай көрсетуге болады:

Лексикалық аталымды жіктеуде ең басты параметрлер ретінде жаңа тілдік бірліктің жаңалығын ұғынып немесе ұғынбай жасау мен аталымның стандарттылығы және стандартқа сәйкес келмеуі немесе нормаға сәйкестігі мен сәйкессіздігі секілді критерийлер басшылыққа алынып, лексикалық аталымның мынадай түрлері көрсетіледі:

1) қалыпты аталым (жаңа атау екендігін мойындап, нормаға сәйкес жасалған атаулар);

2) мутациялық аталым (стандартты, жасау үлгісі тілдік тұрғыдан тұрақты, бірақ тіл тұтынушылары үшін байқалмай жасалған тілдік бірліктер);

3) жасанды аталым (саналы түрде тіл стандартын бұзу арқылы жасалған бейуәжді атаулар);

1) 4) «патологиялық» аталым (тілдік және тілден тыс факторларға байланысты «қате» жасалған, туындаған аталымдық бірліктер) [қалыпты терминологиялық аталым (нормаға сәйкес, саналы түрде жасалған терминдер): *мұрағатшы, кітапханашы, тасымалдаушы, түзетуші, сарапшы, дайындаушы* және т.б.;

2) мутациялық терминологиялық аталым (стандартты, тұрақты үлгілер арқылы жасалған терминдер): *сауыншы, зергер, емші, қазанышы, малышы, күмісші* және т.б.;

3) жасанды терминологиялық аталым (тілдік нормаға сәйкес жасалған, бірақ алғашқы кезеңде термин жасандылығы белгілі болып тұрады. Ескере кететін жайт, бұл терминологиялық аталымның лексикалық түрінен айырмашылығы ешбір экспрессия болмайды. Себебі лексикалық аталымда бұл түрге жатқызылатын атаулар негізінен белгілі бір экспрессия тудыру үшін жасалады): *аспансерік, асқарпаз, әуежайшы, төлқұжатшы, планшетші* және т.б.

Лексикадағы патологиялық аталым түрі тек жалпы қолданыстағы сөздер қатарында ғана кездесіп, терминологиялық аталым талаптарына сай келмейді.

Терминологиялық аталым оны тіл білімінің жеке, дербес саласы ретінде анықтайтын бірнеше төмендегідей мәселелермен байланысты болып келеді:

1. термин шығармашылығы;
2. терминологиялық мағынаның арнаулы бағытта дамуы;
3. жүйелілік;
4. реттілік;
5. бірізділік;
6. белгілі бір жүйеде және оған сәйкес терминологиялық өрісте ұйымдастырылып реттелуі;
7. термин экстенциясы мен интенциясы және т.б.

1. Тілдің терминологиялық аталым тәсілдер жүйесінің сипатын айқындау үшін алғашқы терминологиялық және екінші терминологиялық аталымдардың ара жігін ажырату мәселесі маңызды. Бұл мәселенің шешімі тіл білімінің семасиологиялық және ономасиологиялық бағыттарына сәйкес тілдік бірліктерді талдау ерекшелігіне алып келеді. Мәселен, грамматика саласының маманы Б.С.Қапалбеков қазақ грамматикасының тұлғалық және жұмсалымдық бағытының ерекшелігін зерттеуде осы екі аспектіге ерекше мән береді: «Тұлғалық грамматика тіл жүйесінің «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, жұмсалымдық грамматика «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастырады. ...семасиологиялық және ономасиологиялық

зерттеулер бастау нүктесінің «тұлғадан» және «мағынадан» бастап сипатталуына байланысты алынып отыр. Ал негізінде ономазиологиялық грамматиканың өзі құрылымдық жағынан да жұмсалымдық жағынан да қарастырыла береді» [сөз мағынасының шектелуі: биржалық маклер, бас мердігер, ресми өкіл, яғни маклер, мердігер, өкіл сөздерінің интенциясы арта түседі;

2. сөз мағынасының кеңеюі: өріс → семантикалық өріс → терминологиялық өріс → мал өрісі, яғни *өріс* ұғымының көлемі кеңейіп, оның экстенциясы ұлғаяды;

3. бір сөз мағынасына басқа сөз мағынасы элементтерінің қосылуы: *тұсаукесер* – «презентация» – *баланың тұсаукесері*;

4. екі сөз мағынасының бірігуі: *пікірсайыс, шаңсорғыш, іссапар* және т.б.

Мағынаның кеңеюі ғылыми және техникалық терминологияны толықтыратын ең бір өнімді тәсілдердің бірі болып саналады. Мысалы, *делдал – посредник, брокер, маклер, дилер*. Сол сияқты сөз мағынасының тарылуы да терминологиялық аталымның тиімді тәсілдерінің бірі. Мәселен, түрлі терминологиялық жүйелердегі түрлі мағыналар білдіретін терминдердің қолданылуы: *оператор – құрылыс, байланыс, кино және т.б.; аппаратшы – байланыс, мемлекеттік аппарат* т.б. Мағынаның тарылуы түрлік тар белгінің орнына кең, жалпы тектік белгінің қолданылуы тіл жүйесінде жиі қолданылатын тәсіл.

Семантикалық жылжыту (сдвиг) құбылысы, әдетте гетеро-жүйелік (диалектаралық) немесе диахронды (бір тіл тарихында) карама-қайшылық ретінде қарастырылады. Мысалы, *жабдық – «қару-жарақ» – «құрал-сайман»; жент – «кітаптың қатты мұқабасы» - «тары жармасына май мен бал қосып жасалған тәтті тағам; қоспа»* және т.б.

Метафора арқылы шығу тегі мен қолданылуы жағынан мүлдем басқа екі заттар бір белгісі негізінде жақындастырылып, әдетте сыртқы бейнелерінің бір ұқсастығы негізінде ауыспалы мән жасалады. Мәселен: «Ұғымдардың сыртқы пішіндерінің ұқсастығына қарай сөздің метафоралану жолымен терминденуімен келесі мысалдан көреміз: *сырға* – асыл тастардан жасалған, сән үшін әйелдердің құлағына тағатын затты айтса; биологияда *сырға* термині – «кейбір құстардың алқымындағы екінші жыныстық белгісі болып табылатын салпыншақ теріні» білдіреді [84, 123-б.].

Мұнда әшекейлі бұйым мен құстың салпыншақ терісінің арасында ешқандай қызмет ұқсастығы жоқ. Сөздің алғашқы мағынасының метафоралануына екі ұғымның сыртқы формаларының ұқсастығы негіз болған дей келе, мынадай қорытынды жасайды: «Деректі ұғымдардың атауы болатын сөздердің метафоралану тәсілі арқылы терминденуінің себебі – дерексіз ұғымдарға қарағанда, оларды көзбен көріп, қолмен ұстап, өзара салыстыру мүмкіндігінің молдығынан болса керек» [84, 156-157-бб.].

1. Семантикалық өзгерістердің метафораға негізделген түрлері сөздердің парадигма аралық байланыстарынан туындап, бір сөздің орнына басқа лексика-семантикалық парадигма сөзінің қолданылуымен сипатталады. Бірақ бұл екі сөзді бір семантикалық элемент, дифференциалды сема жақындастырады. Мысалы, *тығырық* – «*ілгері жүруі, өтуі қиын айналма, тұйық жер*»
®жаңадан жасалған арнаулы атаулардың ішінен қажетті, ұтымды терминдерді іріктеп алу;

2. оларға дәл белгіленген анықтама беріп тіркеу;

3. терминнің бірмағыналылығы ескеріліп, қажетсіз синонимдерден шектеу. Осындай терминдер арқылы салалық терминология жүйелері нығайып, бұл саладағы бүкіл өзгерістерге үнемі бейімдеуге мүмкіндік береді.

Сөздер өзінен-өзі жасалып, бірден тілдік қолданысқа ене салатын бірлік емес. Сөздер оған нақты қажеттілік туындаған жағдайда ғана жасалады. Мәселен, жалпы лексикада сөздер, әдетте, белгілі сөйлеу жағдаятына байланысты жасалып, оған түрлі ассоциациялар негіз болса, ал арнаулы салада атау беруші сол затты ойлап тапқан адам немесе оған жақын шағын бір топ адамдар болуы мүмкін. Жалпы тілдік аталымның терминологиялық аталымнан айырмашылығы жалпы лексикалық аталымның сөйлеу барысында пайда болған атаулар қоғамдық тәжірибе тұрғысынан іріктеліп, олардың кейбіреулері ғана тілдік нормаға еніп, қолданысқа түседі. Ал, арнаулы лексикада, керісінше, бастапқыда ұсынылған атаулардың барлығы қабылданып, сол сала ішінде қабылптасып, тең дәрежеде пайдаланылуы мүмкін.

Сондықтан да аударма терминдер қатарындағы варианттылық, жарыспалылық құбылысы заңды құбылыс болып табылады. Мәселен, ең алғашқыда төмендегідей терминдердің мынадай варианттары тең дәрежеде қолданылған:

Снегурочка – ақшақар, қарханышайым, қаршақыз;
Коляска – бесікарба, қолкүйме, күймебесік;
Личный счет – бетесеп, жеке есеп;
Экстрасенс – болжамгер, емгер;
Консолидация нации – ел болып ұю, ұлт болып ұю;
Патриот – елжанды, ұлтжанды, отансүйгіш;
Боеголовка – құстұмсық, ақтұмсық, оқбасы;
Опекун – қорғанышы, қамқоршы;
Тратуар – аяқжол, жиекжол, жаяусоқпақ және т.б.

Қазіргі қазақ тілінде *приватизатор* терминінің аудармасы ретінде *жекешелендіруші* сөзі қалыптасқан. Егер аударма сөздің құрылымы мен смеантикасына назар аударатын болсақ, онда бұл сөзді қабылдауды, ұғынуды қиындататын элементтерді байқауға болады: *Приватизатор* – приват (лат. *privat* – жекеменшік), **-из** (іс-әрекетті білдіруші жұрнақ), **-атор** (іс-әрекетті атқарушы); жекешелендіруші – жекеше (дербес, бөлек, өз алдына), **-лен** (пассивация), **-дір** (каузация), **-у** (іс-әрекет), **-ші** (іс-әрекетті атқарушы). Семантика және құрылымы тұрғысынан бұл терминге негізінен қазақ тілінің *жекеменшік – жекемешіктеуші* сөздері лайық болып келеді. Бірақ *жекешелендіруші* сөзі кеңінен таралып, тіл фактісіне айналды. Яғни узуалдану процесінің барысында кез келген окказионалды атау узуалдыға айналуы мүмкін.

Ал жалпы узуалдану процесі дегеніміз – бір атаудың бірнеше варианттарының ішінен біреуінің іріктеліп, сол ұғымның болашақта атауы болатын варианттың таңдалып алынуы.

Мысалы, кезінде *медсестра* терминінің сөйлеу тілінде қолданылған мынадай бірнеше варианттары болған: *мейірбике* («Ана тілі» газеті), *медбике*, *емші бибі* (Ө.Айтбайұлы), *медбибі* (Т. Жанұзақов, Ө. Айтбайұлы), *шипгер*, *аяжан*, *емшібике*, *медайым* («Ана тілі» газеті), *медицина бикесі* («Алматы ақшамы» газеті). Осы варианттар арасынан бекітілгені **медбибі** нұсқасы. Бұл ретте, біздің ойымызша, аталған терминнің узуалдануына мынадай факторлар себеп болды: 1) атаудың қолданылу жиілігі; 2) варианттардың басқа атаулардың орнына қолданылуы (*врач – шипгер*), (*сестра милосердия – мейірбике*) («Ана тілі» газеті); 3) аталған вариантты қолданған авторлардың маман ретіндегі беделі (Т.Жанұзақов, Ө.Айтбайұлы).

Сонымен, ғылыми мәтіндерде, ресми құжаттарда вариантты терминдердің мүмкіндігінше Мемлекеттік терминология комиссиясы тарапынан бекітілген немесе ресми, ғылыми тілде стандартталған, сондай-ақ жазба тілде қолдану жиілігі жоғары (нормаға айнала бастаған) тұлғасы пайдаланылуы тиіс.

3.5 Бекітілген терминдер қатарындағы төл сөздердің әлеуеті туралы

Соңғы жылдары ұлттық ойсана мен ұлт тілі туралы көзқарас, оларға деген қарым-қатынас түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Осыған байланысты тіл біліміндегі зерттеу бағыттары да тың арналарға қарай ойысты: әсіресе қолданбалы тіл білімі саласында қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесін барынша биік сатыға көтеру мүддесінде қазақ тілінің терминжасам жүйесіне қатысты маңызды жұмыстар қолға алына бастады. Бұл ретте республикада тіл саясаты мен стратегиясына арналған нормативтік құжаттарда көрсетілетін ізгі талаптарды атап өтпеуге болмайды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 21 ақпандағы № 550 Жарлығымен бекітілген «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту мақсатында жүзеге асырылатын міндеттер қатарында «қазіргі қазақ әдеби тілінің сөзжасам процестерін, оның ішінде терминжасам принциптерін ғылыми негізде жүйеге келтіру, қазақ тілінің толыққанды терминологиялық жүйесін енгізу» [58, 85-б.], бұл үшін тілдің лексикалық және семантикалық тынысының мүмкіндіктерін кеңейту қажеттігі баса көрсетілді. Сөйтіп, қазіргі тіл стратегиясы мен тілдің корпусты жоспарлануына сәйкес терминологиялық сөздіктерді шығару, оларда ғылыми және мәдени болмысқа қатысты терминдерді қамту қарқынды сипатқа ие болды. Соңғы онжылдық көлемінде әралуан салаларға қатысты жекелеген авторлар тарапынан жасалған шағын екітілді, түсіндірме сөздіктерді атамағанның өзінде, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен 31 томдық салалық терминологиялық сөздіктер (еңбектің алғы сөзінде «ғылым, мәдениет және экономика салаларының негізгі терминдерін қамтитын сөздіктер сериалы» деп аталады) жарық

көрдi [88], Мемтерминкомде сарапталып, бекітілген терминдер де жарияланды [89].

Жалпы алғанда, қазақ әдеби тілінің терминдік жүйесін қалыптастыру жұмыстары қолға алынған кезден бастап-ақ айқын байқалған бір жайт – түп негізі роман-герман, латын, грек және т.б. тілдері болып саналатын, қазақ тілтанымында дәстүрлі түрде «орыс тілінен енген сөздер» деп аталатын өзгетілдік элементтер үшін қазіргі қазақ әдеби тілінің айналымында сирек қолданылатын, көнерген сөздер, жергілікті тіл ерекшеліктері қатарынан алынған саналуан сөздердің ұсынылуы. Бұл, әрине, бүгінгі таңда да жалғасын тауып келе жатқан оң құбылыстардың бірі. Тіл қорында бар, алайда белгілі бір кезеңдерде қолданыстан сыртқары қалған, мағынасы терең, төл қазақ сөздерінің терминдік айналымға сәтті түсуі – қазақ тілінің ұлт тілі ретіндегі бекемдігін, өміршеңдігін, тамыры тереңде екендігін дәлелдейтін фактор. Төл тілдік әлеуеттің осындай мүмкіндіктеріне иек арту жоғарыда аталған, Мемтерминком бекіткен терминдер тізбесінде де байқалады. Әдетте, осындай алқалы орган бекіткен сөздер мен сөз орамдары заң күшіне ие, олардың қолданылуы (бұрын бірнеше вариантта жұмсалып келгендерді, екіұдай мағына болғандарды ығыстырып) міндетті болып саналады. Алайда тілдің қолданымға түсу тәжірибесіне зер салсақ, бекітіліп ұсынылған аталымдардың бір тобының коммуникативтік актіге түспейтіндігін байқауға болады. Оның сырттай бақылағанда аңғарылатын бірнеше себептері бар: қазақ тілін ресми-іскери қарым-қатынаста пайдаланушылар лексикографиялық еңбектердің мәліметтерін басшылыққа алуға назар салмайды; өзінің терминдерге қатысты бар білімімен шектеледі және, ең бастысы – екітілді терминологиялық сөздіктермен таныс болғанның өзінде де оларда берілген төл тілдік сөздердің (көнерген сөздер, белгілі бір аймаққа тән сөздер және т.б.) мағынасын түсінбегендіктен, өзінің коммуникативтік сөйлеу актісінде жоқ болғандықтан, бұған дейінгі жинақтаған білім- ақпаратының қорында бұндай типтес сөздер мүлдем кездеспейтіндіктен, пайдаланудан қашқақтайды (тіпті бас тартады), олардың орнына орыс тіліндегі баламаларын немесе калька арқылы жасалған (бұлар құрылымы мен формалды мазмұны жағынан ұғынықтырақ) нұсқаларды жұмсауға бейім тұрады. Демек, қазақ

әдеби тілінің терминдік жүйесін қалыптастыру процесінде тілдің сөздік қорының күллі мүмкіндіктерін толық игеру ізгі бағыт дегенді қайталап айта отырып, біз терминдердің толыққанды айналымға түсуі үшін ұсынылатын терминнің семантикасының қандайлық екендігін (термин ретінде ұсынбастан бұрын) барынша ескеру қажет деп есептейміз.

Бұл ретте алдымен лексикографиялық еңбектерде берілетін семантикалық анықтамаға (семантикалық анықтама – сөздің лексикалық мағынасын түсіндіру дегенді білдіреді) тоқталу қажет болады. Сөздің лексикалық мағынасы – тілдік бірліктің мағыналық құрылымын ашады, оның барлық семантикалық компоненттерін көрсетеді, тілді пайдаланатын ұлттың, халықтың ұзақ тарих бойында жинақтаған тәжірибесінен мағлұмат береді, сөздің мағынасынан терең ақпаратты жеткізеді, сөйтіп, оны дұрыс қолдануға жол ашады. Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектерде лексикалық мағынаны түсіндірудің бірнеше функционалдық типтері қалыптасқан; олар, біздің байқауымызша, мыналар: сөзді тіркеу (яғни сөзді қолдану мен түсінудің констатациясы), нормативтік түсіндіру, формалды және мазмұны жағынан түсіндіру, аударма арқылы түсіндіру.

Ал сөздің семантикалық анықтамасын жеткізудің тәсілдеріне келсек, онда мыналарды көрсетуге болады: синонимдік қатарлары арқылы; санамалау арқылы; сипаттау арқылы; түрлік атаулардың тектік атауларын немесе, керісінше, тектік атаулардың түрлік топтарын нақтылау арқылы; антонимдеріне нұсқау арқылы.

Бұл жайттар екітілді нормативтік терминологиялық сөздіктер жасау барысында аса маңызды болып саналады.

Жоғарыда аталған 31 томдық екітілді терминологиялық сөздіктер кешенінің арасынан біз «Әскери іс» саласы бойынша (12-том) сөздіктің материалдарын мұқият қарап шықтық. Құрастырушылардың көрсетуі бойынша 5000-нан астам термин қамтылған еңбекте төл тілде байырғыдан бар сөздерге терминдік мағына үстеу жолымен жасалғандардың саны біршама; олар біздің санамалауымыз бойынша шамамен 1000-нан асады.

Әрине, терминологиялық екітілді сөздіктің міндеті мен ұстанымдары түсіндірме сөздіктен өзгеше; бұнда егжей-тегжейлі түсіндіру, стильдік немесе басқадай да бір сипаттама беру мүддесі

жоқ. Бұл сөздікте көнерген сөздер, сирек қолданылатын сөздер, жергілікті тіл ерекшеліктері қатарынан алынып, термин ретінде ұсынылғандардың бірқатарының мағынасын аудармасы арқылы, сондай-ақ синонимдік сыңарлары арқылы қабылдап түсінуге болады.

Алдымен «Әскери іс» саласы бойынша терминдер жиынтығына назар аударғанымыздың себептерін түсіндіре кетелік:

Біріншіден, бұл саладағы күнделікті ресми-іскери қарым-қатынас ұзақ жылдар бойы орыс тілінде жүргізілгені белгілі. Сондықтан, екіншіден, «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» елдің Қарулы Күштеріндегі қазақ тілінің қолданылу жағдайының бәсеңдігі аталып, оны жолға қоюдың бағыттары ұсынылады. Үшіншіден, қазақ тілінің тарихы тіл қорында әскери іске қатысты саналуан сөздер болғандығын дәлелдейді. Мысалы, ғалым Р.Сыздық *сақетер (қылыш* деген мағынада), *салар, аға, адырна, азамат, айбалта, дулыға, ереуіл, жебе, барымта* типтес басқа да көптеген сөздердің ежелгі жырларда, XV-XIX ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармаларында кездесетіндігін нақты мысалдармен дәлелдеген [71].

Міне, осы себептерге байланысты сөздікті құрастырушылар әскери-жауынгерлік салаға қатысты байырғы сөздердің бір тобын қамтуға ұмтылыс жасаған.

Алдымен «Әскери іс» саласы бойынша сөздіктегі калька жолымен жасалған аталымдарға тоқталалық. Еңбекте саптық жарғыға қатысты терминдердің қазақша баламасын беруде түпнұсқа тілдегі формалды-мағыналық құрылым толық сақталған: *Алға* (орыс тілінде – *Вперед*); *Артқа бұрыл* (*Кру-гом*); *Артқа бұрыл да-Бас* (*Кругом-Марш*); *Ретпен-Санал* (*По порядку-Рассчитайся*); *Сапқа тұр* (*Становись*); *Ту астына, Тік тұр* (*Под знамя, смирно*); *Иық-қа* (*На пле-чо*); *Оң-ға Түзел* (*Равнение На-право*) және т.б. дегендердің ұсынылуында орыс тіліндегі сөздің абсолютті сәйкестігін таңдап алумен қатар, олардың сыртқы формалды құрылымы да (тыныс белгісі, бас әріптермен таңбалануы) тұтастай «көшірілген». Терминдердің құрамдас бөліктерін өзгертпей алуға әсер еткен экстралингвистикалық факторлардың бастысы – әскери-жауынгерлік саланың қызметін реттейтін саптық жарғы атаулары

ықшам, айтылуында екпін түсетіндей, дауыс көтеріңкілігі, императив анық байқалатындай болуы қажет.

Жалпы алғанда, сөздікте аударма тәсілдері арқылы сәтті жасалған терминдер легі бір алуан. Бұнда лексикалық, семантикалық, сөзжасамдық және синтаксистік калька амалын сүйеніш еткен жайттар жиі ұшырасады (*ауытқушылық – аномалия; атаулы тізім – именной список; атыс кезегі*). Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, қазақ тілінің өз сөздік қорында бұрыннан бар, әскери іс саласына топтасатын аталымдар да Сөздіктен көрініс тапқан; олардың бір легі ретінде төмендегілерді атауға болады: *айдауыл (конвой), алғыншы (авангард), алтыатар, берен; дулыға; нысана; жортуыл; әскери алуат; әскери нөкер (эскорт); қарауыл; ериік (седловина); жедел ақпар (депеша); оқшантай; кіреуке (кольчуга); сауыт (кольчуга); зеңбірек; шүріппе; торуыл (засада); құндақ (цевье); сарбаз; қолбасшы; тапанша (пистолет); ұңғы (дуло, ствол); қалқан; сап; лек; семсер; зеңбірек; шеп; шолғын (дозор) және т.б.*

Сөздікке енгізілген терминдердің тағы бір тобы үшін төл сөздердің мағыналарындағы қандайда бір семантикалық компоненттердің реңктерін пайдалану арқылы терминдік мағына үстеутән. Бұндай жағдайда еңбекте терминдік мағына үстемеленген сөздің тағы бір синонимі немесе орыс тіліндегі нақты ұғымдық мәнге ие баламасы қоса көрсетіледі: бұл – сөздің анықтамасын нақтылау үшін қолданылатын санамалау, сондай-ақ синонимдерін тіркеу тәсілі. Айталық, *бақылау, байқау (надзор); белдік, бау; дәреже, ранг (ранг); жарақ, жабдық (принадлежность); жол көрсетуші, өткізгіш (проводник); кеудеалқа, аксельбант (аксельбант); қарауыл, күзет (караул); нобай, макет (макет); қолдау, сүйемелдеу (поддержка); пәрмен, команда (команда); рұқсатнама, виза (виза); сауыттау, сақтау (забронировать); тұрақтану, негізделу, орналасу (базирование); түр, пішін, нысан (форма); түйін, торап (узел); траектория, оқ ізі (траектория); шынжыр, тізбек (цепь); ілгек, жағабелгі (петлица); ілгек бақан, багор (багор)*. Терминдердің бұлайша берілуінің бірнеше объективті себептері бар деп есептейміз. Біріншіден, Сөздікте кейбір жағдайда синонимдерінің қатар берілуі және олардың сандармен ресімделуі түсінікті; мыс., 1. *белдік*, 2. *бау* ретінде ұсынылу амалын осы

екі сөз ұғымдық көлемі әр басқа екі терминдік ұғым ретінде жұмсалады деп қабылданады. Бір ұғым үшін бірі қазақ тіліндегі, екіншісі орыс тіліндегі баламасының ілестірілуі (*мыс., нобай, макет; рұқсатнама, виза*), сондай-ақ бірнеше синонимдердің көрініс табуы (*мыс., тұрақтану, негізделу, орналасу – дислокация* деген мағынада) олардың қай-қайсысын да жанр түрлерінде, мәтіндерде қолдануға болады дегенді білдіреді. Дегенмен біз бұл арада терминді қалыптастырудың негізгі қағидаларына, терминдік жүйенің нормалық ұстанымдарына сүйене отырып, нақты бір ұғым үшін терминнің ұғымдық көлеміне толық сәйкес келетін, оны аша алатын бір ғана баламаның ұсынылуы қазақ терминжасамының қалыптасуы мен жетілуіне игі ықпал жасайтындығын, сонда ғана бекітілген терминнің қолданысқа түсу мүмкіндігі артатындығын атап өтеміз.

Өзгетілдік ұғымдардың қазақша баламасының қолданысқа ену мүмкіндігіне барынша ықпал жасайтын жайттардың тағы бірі және ең маңыздысы – термин үшін іріктеліп алынған қазақ тілі сөзінің семантикасын терең ескеру. Нақты бір тілдік бірліктің негізгі және қосалқы мағыналары, стильдік реңктері, басқа сөздермен тіркесім жасай алатын қабілеттері толық назарға алынған жағдайда терминдік мағына иеленген сөз тіл айналымына қосыла алады, ол алдымен жазба мәтіндерде жұмсалып, қолданыс жиілігі арта түскен сайын узуал нормалық тұлғаға айналып, кейінірек ресми-іскери тілдік қарым-қатынастың ауызша түрінде де игеріле бастайды. Қазақ әдеби тілінің лексикалық қорына соңғы жылдары қосылған жаңа қолданыстардың қалыптасу тарихына осындай сипат тән.

Әскери іс саласына қатысты аталымдардың қайсыбіріне лексикографиялық еңбектерде нұсқалатын семантикалық анықтамасы арқылы талдау жасап көрелік.

Семантикалық анықтаманың мақсаты – жаңа ұғым үшін игерілетін сөздің ұғымдық көлемі мен мазмұнын жалпыға таныс, түсінікті сөздер арқылы жеткізу. Бұл тұрғыдан карағанда, әрине, семантикалық анықтама кез келген сөздің, терминнің лексикалық мағынасына, оның ішкі семантикалық құрылымына тұспа-тұс келеді. Дей тұрсақ та сөз мағыналарының семантикалық анықтамасында адам, ұжым танып-білген ақиқат

дүниенің құбылыстары жинақталады. Семантикалық анықтама шоғырландыратын объективті мағыналық ақпарат алдымен адам санасында ұғым, түсінік, идея, белгілі бір заттың, құбылыстың ойда жасалған сызбасы, суреті түрінде қалыптасады. Айталық, Сөздікте *кеудебелгі (нагрудный знак)* деген термин бар; осы аталыммен танысқан адам (бұл арада, сөз жоқ, нағыз тіл иесі (*носитель языка дегенге балама ретінде алып отырмыз. Орыс тілінде бұл термин өз ана тілін жетік білетін, ана тілін кезкелген жағдаятта, ауызша және жазбаша түрде, әдеби нормаларға сәйкес, еркін жұмсай алатын Адам деген сөз – А.А.*)) *кеуде және белгі* деген сөздерге қатысты сананың ақпараттық қорындағы мәліметтерді дереу еске түсіре алады, одан әрі нормативтік, энциклопедиялық лексикографиялық еңбектерде берілген анықтамаларға сүйеніп, өз білімін нақтылай түседі. Осы қатарға *әмір (команда), әміртыйым (вето), бомбапана (бомбоубежище)* деген сөздерді жатқызуға болады. Алдыңғы екі термин мағынасының нақты екендігін, терминдік мағынаға сәйкес келе алатындығын, мәселен, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтама бекіте түседі: *әміртыйым. Әмір-бұйрық, жарлық, үкім [90, II, 452-б.]; тыйым-тежеу, тоқтам [90, IX, 359-б.]*.

Сөздіктен *бұлғақ* деген терминді кездестіреміз. Ол орыс тіліндегі *шатун* дегеннің қазақша баламасы ретінде Мемтерминком тарапынан бекітілген (орыс тіліндегі референциалды мағынасы – деталь машины, механизма, соединяющая поршень с валом двигателя и служащая для передачи движения во время работы) [91, СРЯ, IV, С.704]. Қазақ тілі бойынша лексикографиялық еңбектер жоғарыда аталған мағынаны көрсетпейді, бір ғана санамалау, констатациялау тәсілімен берілген түсініктемемен шектеледі: *Бұлғақ. Бұлғақ – бұлғаң – бұлғаң етушілік, теңселушілік [90, II, 519-б.]*. Бұл ретте нағыз тіл иесі берілген сөздің мағынасын түсінуде, оны термин ретінде шапшаң қабылдауда біршама кібіртіктейді (жазба мәтінде, сөйлеу актісінде орысша баламасын пайдалануға бейім болатындығының бір себебі осы). Нағыз тіл иесінің санасында көркем мәтіндегі коннотацияға ие қолданыстар (мыс., *бойы бұлғаң...*), сондай-ақ осы сөздің орыс тіліндегі ауыс мағынасы (*тот, кто любит шататься*) туралы ақпараты болғанда ғана қазақша баламаның ұғымдық көлемі жағынан сәйкестігі//

сәйкессіздігі туралы пікір қалыптастыра алады (орыс тіліндегі затты атау үшін (машинаның тетігін) де *шатун* деген сөздің қосымша коннотациясы алынған).

Сөз тудырушы қосымшалар арқылы жасалған қазақ тілі терминдері де назар аудартады. Бір карағанда, бұл топтағы терминдердің ұғымдық көлемі айқын, анық деп есептеуге болады. Дегенмен бұл арада да сөздер мен қосымшалардың мағыналары мен анықтамаларын нақтылай түсудің қажеттігі туады.

Берілген терминдердің бірі – *шолғын*; екіншісі – *шолғыншы*. Түбірі мен қосымшаларының нақтылығы арқылы (*шолу* – *байқау*, *байқастау*; - *ғын* және -*шы* – зат есім тудырушы жұрнақтар) терминдік мағынаны қабылдауға болады, алайда өзге тілдегі терминдік ұғымның семантикалық анықтамасын талдау арқылы мыналарды аңғарамыз:

Сөздіктің көрсетуі бойынша, *шолғын* – *дозор*, *шолғыншы* – *дозорный*. Ал орыс тілінде *дозор* екі түрлі семантикалық анықтамамен түсіндіріледі : 1. *устар. обход для осмотра*. 2. *небольшой отряд, высылаемый для охранения и разведки* [91, СРЯ, IV, С.418].

Көріп отырғанымыздай, *шолғын* – *дозор* дегендердің негізгі терминдік ұғымдық көлемі субъектіге қатысты; ал *шолғыншы* – *дозорный* – *предназначенный для дозора; сторожевой (Сонда)*. Түпнұсқа тілдегі терминнің анықтамасын егжей-тегжейлі келтіріп отырғанымыздың себебі – түбір сөз бен туынды сөздің терминдік ұғымының нақты еместігі.

Сөз тудырушы қосымша арқылы жасалған, ал түбіріне терминдік мағына үстемеленген әскери терминдердің тағы бір тобының да семантикалық анықтамасын айтуға тура келеді. Сөздікте -*уыш* қосымшасы арқылы жасалған бірнеше аталым бар. Бұл қосымша құрал-сайман атауын жасайтын жұрнақтар қатарына енеді [92, 129-б.]. Дәлел ретінде төмендегідей мысалдарды келтіруге болады: *есептеуіш*, *санауыш*, *қырнауыш*, *су себелеуіш* және т.б.

Осыған байланысты Сөздікте берілген *айдауыш* – *досылатель* терминінің ұғымдық көлемі сәйкес келмейді деп танымыз; өйткені түпнұсқа тілдегі *досылатель* термині субъектіге қатысты (*дослать* – *выслать, послать дополнительно; продвинуть до определенного места (снаряд; патрон)* [91, СРЯ, IV, С.435]. Осыдан барып

адамның мамандығын белгілейтін атау жасалған (*досылатель*). Ал қазақ тіліндегі балама жабдық атауларының мағынасын беретін қосымша арқылы жасалғандықтан, ұғымдық көлемі жағынан сәйкессіздік танытып, тіл қолданысында орын тебу қабілеті төмендейді.

Семантикалық анықтамасын бірден түсіну қиындық тудыратын аталғандар типтес терминдердің қолданысқа түсіп, термин ретінде қалыптасуының бірнеше мүмкіндіктері бар: біріншіден, бұндай сөздер мағынасы ұғынықты болмаса да, формалды құрылым ретінде танылып, жазу практикасында қолданыс жиілігі артып, формалды таңба ретінде қалыптасуы, сөйтіп, терминдік жүйеде орныға алады (салыстырыңыз: *қазақ тілінің лексикалық құрамына бұдан оншақты жыл бұрын енген, араб-парсы тілдеріндегі басты түсініктемесі мәтәна – жазу болып саналатын мәтін деген сөз тіл иелеріне алғашында түсініксіз болып, әрі осы сөздің тіркесімділік, сөзжасамдық қабілеті төмен деген көп уәж айтылғанына қарамастан тіл практикасында орнықты*). Екіншіден, бұндай сөздер заң құжаттары арқылы бекітілуі де мүмкін. Біздің ойларымызға тағы бір мысал өзек бола алады. Сөз тудырушы қосымша арқылы жасалған терминдердің тағы бірі – *сазген – фанфарист*. Қазақ тіліндегі сөз лексикографиялық еңбектерде ұшыраспайды, өйткені *сазген* – бұдан жарты ғасырдай уақыт бұрын *жетіген* сөзінің үлгісімен жасалған жаңа сөздердің бірі болды; бұл аспаптың жабдықтың аты емес, абстрактілі ұғым (*саз+ген*); ал *фанфарист – трубач, играющий на фанфаре – на духовом музыкальном инструменте* [91, СРЯ, IV, С.553]. Ғылыми-көпшілік стильдің нормаларымен түсіндіргенде, *сазген* деген сөз естілгенде, оқылғанда, нағыз тіл иесінің санасында саз аспабының түрі немесе оны меңгерген адам емес, керісінше, ұлттық музыкаға қатысты абстрактілі ұғым елес береді.

Әскери іс саласына байланысты терминдер корпусының жасалу жолдары, нормаға қатысы, әсіресе олардың семантикалық анықтамаларының түпнұсқа тілдегі негізгі ұғымға тұспа-тұс келуі жөнінде талдау жасау арқылы төмендегілер тұжырымдалады:

- екітілді терминологиялық сөздіктерде балама ретінде ұсынылған сөздің түсіндірмесін, лексикалық сипаттамасын беру міндеті көзделмейді;

- дегенмен қазіргі қазақ әдеби тілінің терминдік жүйесін оңтайлы қалыптастыру және жетілдіру үшін тиімді тәсілдердің бірі – төл сөздің ішкі мағыналық мүмкіндіктерін игеру процесінде балама ретінде ұсынылатын тілдік бірліктің референциалды мағынасымен қатар басқа да күллі қосымша мағыналарын, кей жағдайда тіпті коннотацияға ие реңктерін ескеріп отыруға тура келеді. Өйткені типологиялық құрылымы әр басқа тілдердің арасында сөз, тұрақты тіркес, яки морфема сияқты тілдік бірліктердің референциалды мағыналары толық сәйкес келетін тілдер кездеспейді. Әрине, қазақ және орыс тілдерінің арасындағы ғасырлар бойғы, тіпті бірқатар онжылдықтарда барынша қарқынды болған байланыс, халықтар арасындағы тығыз тілдік контактіні айқындайтын тілдік жағдаяттың ықпалынан қазақ тілінде орыс тіліндегі единицаларға толық сәйкес бола алатын тілдік бірліктер қалыптасты (мыс., сөз тудырушы қосымшалардың өнімділігінің артуы; сөзбе-сөз аудару арқылы жасалған күрделі тұлғалар). Дегенмен бірқатар сөздердің екі тілдегі референциалды мағыналары сөздіктерде дәлме-дәл келгенімен, тіл қолданысқа түскенде, мазмұн межесімен (план выражения) салыстырғанда, сөздер семантикалық реңктері, топтасуы, басқа тілдік бірліктермен тіркесуі арқылы жаңа мағына тудыруы жағынан алшақтап кетеді. Осы себепті қандай да бір қазақ сөзін термин ретінде ұсыну ісінде оның семантикалық анықтамасының барлық қыры толық ескерілуі қажет деп саналады.

- Мемтерминком бекітіп, лексикографиялық басылымдар арқылы ұсынылған терминдердің – оның ішінде қазіргі тілдік қауымға бейтаныстау, көнерген сөздер, диалектизмдер, сирек қолданылатын сөздер, этимологиясы көмескіленген сөздер тобынан алынған терминдік атаулардың – барлығы да бірдей семантикалық анықтамасында алшақтықтар болғандықтан, мүлдем қолданысқа ене алмайды деуге де болмас. Әдеби тілдің активті қорында жоқ тілдік бірліктердің термин ретінде қалыптасуына ықпал жасайтын факторлар – олардың тілдік таңба ретінде қолданыс жиілігінің артуы, жазба тіл арқылы қолданылуы қарқындап, ауызша әдеби тілде жұмсала бастауы, эстетикалық ұстанымға сәйкестігі, басқа функционалдық стильдерде (әсіресе баспасөз тілінде) көрініс табуы, басқаша айтқанда, таралу кеңістігінің ұлғаюы және бұл ретте мерзім параметрін де атауға болады (яғни термин біршама мерзім бойында жұмсала келіп, дағдылы нормаға айнала алады).

3.6 Нормативтік-жарлықшы құжаттар терминдерінің аударылуы

Қазақ әдеби тілінің сөзжасам амал-тәсілдері, олардың белсенді немесе пассивті нысандарының қай-қайсысы да болмасын, соңғы жылдары термин қалыптастыру ісінде барынша жандана түсті. Белгілі ғалым Ө.Айтбайұлы терминжасам амалдарының төмендегідей түрлерін көрсетеді:

- семантикалық (лексика-семантикалық тәсіл);
- морфологиялық (синтаксистік) тәсіл;
- сөз қабылдау;
- калька тәсілі [53, 206-207-бб.].

Аталған тәсілдердің термин түзу ісіне араласуына қатысты зерттеулер жеткілікті және оларда мәселе бүге-шігесіне дейін талданған деп есептеуге болады. Біз өз тарапымыздан терминжасамдағы бірқатар амал-тәсілдердің үлес-салмағының қаншалықты екендігін фактографиялық тұрғыдан дәлелдеу мақсатында мысалдарды топтап көрсетеміз және қажетті тұстарда өз пікірімізді тұжырымдаймыз.

Ең бірінші мәселе – тікелей сөз қабылдау (заимствование) процесіне қатысты.

Ғалымдар ресми ісқағаздарының негізгі құрамын орыс тілінен енген терминдер құрағанын көрсетеді: «Изменение и пополнение словарного состава», - деп жазады 20-30-ыншы жылдардағы ресми ісқағаздарының тілін зерттеген Н.Ерғазиева, – «в области ОДР произошло в основном за счет заимствований из русского языка» [93, 11-б.]. Бұндай сипат ұзақ уақытқа дейін жалғасты, қазіргі кезде де тікелей қабылданған сөздер ресми құжаттардың өз терминдік жүйесінде де, сондай-ақ әрбір құжаттың тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктеріне қарай да көп қолданылады. Мыс., *акцент, акция, акт, библиография, бланк, ведомство, голограмма, грамота, дебет, дебитор, департамент, диаспора, дипломатия, имидж, идиограмма, импичмент, импорт, ипотека, кандидатура, кадр, карточка, комиссия, клиент, клиринг, код, публицити, патент, пломба, плакат, ранг, рапорт, радиогарма, рейтинг, референдум, ротация, сертификат, смета, статистика, табулягарма, тариф, телетайп, телефакс, файл, факсимиле, формуляр, филиал*

және т.б. Аталғандар ресми құжаттардың барлығында дерлік активті пайдаланылады.

Бұған байланысты атап өтетін жайттар мыналар: ең алдымен, ресми құжаттар тілінде интернационалдық терминдер қазақша баламасы болмаған жағдайда іріктеліп қолданылады. Бұл – екіншіден. Ресми құжаттар тілінде өзге тілден тікелей сөз қабылдау ісінде айтарлықтай қарқындылық байқалмайды. Дегенмен, 1990-94 жылдар аралығындағы нормативтік актілер тілінде өзге тілдік терминдер үшін бір мәртелік қолданыстарда, семантикалық сәйкестік принципіне үйлеспейтін қазақша баламаларды пайдалану, байқап көру процесі болса, соңғы жылдардағы ресми мәтіндерде саралаушылық бағыты басым; яғни ресми құжатты дайындаушылар белгілі бір интернационалдық терминнің баламасын беруге саналылықпен қарайды. Бұл «заимствования ... свидетельствует об открытости лексической системы, что в свою очередь служит законом ее жизнеспособности. На дальнейших этапах эволюции язык отторгнет избыточные элементы», - [72, 261-б.] деген көзқарасқа толық сәйкес келеді.

Статистикалық тұрғыдан қарағанда, ресми-іскери мәтіннің шамамен 25-30 пайызын интернационалдық терминдер құрайды. Бірнеше мысалдар келтірелік.

1. Заң қызметі департаменті (Қ.Әбдіхалықов) және Мемлекеттік бюджет департаменті (Б.Сұлтанов) осы бұйрықтың Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде мемлекеттік тіркелуін қамтамасыз етсін.

(Нормативтік-құқықтық актілер бюллетені, 20.2002, 5-б.)

Барлығы – 17 сөз, оның ішінде интернационалдық термин – 5 лексикалық единица.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің заң күші бар «Қазақстан Республикасындағы кеден ісі туралы» Жарлығында, дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясына сәйкес Қазақстан Республикасының кеден шекарасынан өтетін тауарларға, валютаға және тұлғалардың заттарына кедендік бақылауды жүзеге асыру...

(Қазақстан Республикасы министрліктері мен ведомстволары нормативтік актілерінің бюллетені, 1-2, 1997, 55-б.)

Барлығы – 33 сөз; оның ішінде интернационалдық терминдер – 8 лексикалық единица.

Ресми құжаттар тіліндегі интернационалдық терминдер қолданысы бойынша түйінделетін тұжырым – біріншіден, көрсетілген құрам ресми құжаттардың тілінде қажетті элементтер болып саналады; өйткені олар экстралингвистикалық фактор үшін, яғни екі тілдегі мәтіннің заң күшінің бірдей екендігін жоғары дәрежеде сақтау үшін, ресми-іскери стильдің жіктемелік белгісі – дәлдікті сақтау үшін айрықша қажет.

Екіншіден, ресми құжаттардағы интернационалдық терминдердің көрінісі қазақ әдеби тілі лексикасының дамуында бұл мәселеге саналылық, сұрыптаушылық көзқарастың қалыптасып келе жатқандығын көрсетеді.

Айрықша қызығушылық туғызатын жағдай – қазақ тілінің өз потенциалдық ресурстарының термин ретінде қолданысқа түсуі.

Ресми мәтіндердің терминжасамдағы ықпалды рөлін көрсету мақсатында бірнеше құжаттардың тіліне толық талдау жасаймыз.

1. «Қазақстан Республикасы министрліктері мен ведомстволары нормативтік актілерінің бюллетенінде» (№3, 1994) қазақ тілі лексикасының терминделуі мынадай сипатта көрінді:

Әділет – Әділет министрлігі (Министерство Юстиции); мүдде – заңды мүдде (законный интерес); құзыр – ведомство құзыры (компетенция ведомства); зерделеу – қосымша зерделеу (дополнительное изучение); тізілім – реестр, сілтеме – ссылка; жекеиелендіру – приватизация; бағдарлама – программа; меммүлікком – госкомимущество; өтінім – заявка; мемпакет – госпакет; мемменшік – госимущество; тапсырыс – заказ; мекенжай – адрес; нысан – форма; тізбе – перечень; есепшот – счет; төлем – оплата; хаттама – протокол; мәміле – сделка; айыппұл – штраф; ағымдағы субшот – текущий субсчет; дерек – сведение; төраға – председатель; бастапқы баға – первоначальная цена; соңғы құн – окончательная стоимость; мұралану – өмірлік мұраланатын иелік құқы (право пожизненно наследуемого владения); жерге орналастыру – землеустройство; сызылма – чертеж; иесіздендірілген құқық – отчуждаемое право; бап – статья; әрекет қабілеттілігі – дееспособность; жинақтаушы – накопительный; зейнетақы – пенсия; нұсқаулық – инструкция; торлы жабылма – вентиляционные короба; құндылық – ценность; тексеру пунктінің шоғырландырғышы

– концентратор контрольно-пропускного пункта; әкімшілік – администрация; тетік – кнопка; тежегіш – педаль; ілмек – запоры; қатырғыш – пломбы; бақылау құлыптары – контрольные замки; көтерме тиеу – оптовая отгрузка; рұқсат қағаз – пропуск; қорғаниша (биіктігі 1,8 м. кем емес қорғаниша) – ограждение (ограждение высотой не менее 1,8 м.); тіке сым – прямые провода; автокөлік – автотранспорт; сараптама бақылау – пробирный надзор, сынама – проба; сараптау бюросы – бюро экспертизы; растау – подтверждение; тетік – механизм; дара есептік нөмірі – индивидуальный номер; сипаттама – описание; қайта жаңғыртылған – реставрированный; таразы және әртүрлі өлшеуіш құралдар – весы и разновесы; тізімдеу – инвентаризация; қатаң сәйкестілік – строгое соответствие; бағыныштылық – подчинение; ағаш көгі – древесная зелень; мәдени сауықтыру – культурное оздоровление; кешен – комплекс; заңды тұлға – юридическое лицо; зақымдану – повреждение; өкілетті орган – полномочный орган; негіздеме – обоснование; өтінім – заявка (ұзартуға өтінімнің болмауы) – (отсутствие заявки на продление); көркейту, аңшылықты көркейту – охотоустройство; құжаттама – документация; дара тұлға – физическое лицо; басымдық – приоритет; жағдаят – ситуация, өмірлік жағдаят – жизненные ситуации; кепілдендіру – гарантированный; кеңесші – советник;

2. «Қазақстан Республикасы министрліктері мен ведомстволары нормативтік актілері бюллетенінің» келесі нөмірінде (1-2, 1997) қазақ терминдерінің жай-күйі төмендегідей:

санат – категория; нұсқаулық – инструкция; Сыртқыісмин – Министерство иностранных дел; құжат – документ; қызметтік виза – служебная виза; пошта – почта; жеделхат – телеграмма; тағылымдама – стажировка; құжаттарды ресімдеу – оформление документов; деректеме – данные, паспорттық деректемелер – паспортные данные; өкілдік – представительство; қолданыс мерзімі – срок действия; көпмәртелік виза – многократные визы; атаулы тізім – именной список; тек – фамилия; жапсырма – наклейка; мәтін – текст; түпнұсқа – подлинник; иесіне тиесілігі – принадлежность хозяину; кеден – таможня; алым – сбор; акциздік алым – акцизный сбор; еркін айналыс – свободный

оборот; кірістердің сыныптамасы – классификация доходов; нысан – форма; төлқұжат – паспорт; сенімхат – доверенность; түбіртек – квитанция; тапсырма – заказ; түбіршек – корешок (нөмірленген түбіршектер беріледі – выдаются пронумерованные корешки; есептеме бланкісі – забалансовый счет; зерделеу – изучение; шетел тұлғасы – иностранное лицо; жеткізілім – поставка; күнтізбелік ай – календарный месяц; мөртаңба – штамп; топтама – партия (товаров); жазбаиша түсініктеме – объяснительная; өкілеттік – полномочие; сараптау бағалау – экспертная оценка; ұқсату – переработка; тауарларды ұқсату – переработка товаров; негіздеме – обоснование; кеден бажы – таможенная пошлина; тауарлардың масштабтық бейнеленуі – масштабное изображение товаров; мәлімдеуші – заявитель; тауарды жиыстыру – сборка товаров; тауарды қиюластыру – подгонка товаров; сараптама – экспертиза; жөнелтілім – отправление, құзырет – компетенция; сауалнама – анкетирование; консулдық сағдиян – консульская виза; кедендік бақылаудың жеңілдетілген жолағы – линия упрощенного таможенного контроля; жарықтандыру – оснащение; пошта айналымы – почтовый оборот; тәркілеу – конфискация.

«Қазақстан Республикасы Орталық атқарушы және өзге де мемлекеттік органдарының нормативтік құқықтық актілері бюллетеніндегі» (№20, 2002) терминдер мен терминдік тіркестер:

әкімші – администратор; шақыру бекеттері – призывные пункты; санат – категория; сынып – класс; өтемақы – компенсация; жинақтаушы зейнетақы қоры – накопительный пенсионный фонд; іссапар – командировка; көліктік қызмет көрсету – транспортное обслуживание; тапсырыс – заказ; сыйақы – вознаграждение; залал – убыток; тізбе – перечень; ұлттық сәйкестендіру нөмірі – национальный идентификационный номер; алым – сбор; пайыз – процент; күшейтілген сусындар – крепленые напитки; жарықтандыру заттары – осветительные приборы; ақырғы тұтынушы – конечный потребитель; үстеме пайда – сверхприбыль; рәміз – символ; жылжымайтын мүлік – недвижимость; кедендік рәсім – таможенная процедура; мембаж – госпошлина; биоайрықшалық – биоособенность; оңалту – оздоровление; оқшауланған құрылымдық бөлімшелер –

обособленные структурные подразделения; торкөз – ячейка; баспа белгісі – заглавный печатный символ; заңнама – законодательство; есептемелік – отчетность; жеке теңгерім – отдельный баланс.

Бірнеше дереккөздерден алынған тілдік фактілердің нақты қолданысын дәлелдеу үшін ресми мәтіндерге тікелей нұсқау жасаймыз:

- *Егер сатып алушы өтінімді белгілеген уақытта ұсынбаса немесе аванс төлемесе, онда ол аукционға жіберілмейді. (Бюллетень..., 1994, №3, 7-б.).*

Түпнұсқада:

Покупателю может быть отказано в участии в аукционе, если он не представил в установленный срок или не заплатил аванс (с.49):

- *Бақылау-тексеру пунктiнiң шоғырландырғышына дабылдатқыш жасауға жол берiледi (Бюллетень..., 1994, №3, 25-б.).*

Түпнұсқада:

Допускается выведение сигнализации на концентратор контрольного–пропускного пункта базы... (с.68).

- *Сату үшін шығарылған барлық бұйымдардың Қазақстан Республикасында белгіленген сынамаларды қанағаттандыруы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі мемлекеттік сараптама бақылау инспекциясы мен таңбалануы және бұйымның аты, сынамасы, ...салмағы көрсетілген, қатырғыланған ярлығы болуы тиіс (Бюллетень..., 1994, №3, 28-б.).*

Түпнұсқада:

Все выставленные для продажи изделия, ...а также завезенные из-за пределов Республики юридическими и физическими лицами, имеющими лицензию государственной инспекции пробирного надзора...должны удовлетворять установленным в Республике Казахстан пробам... и иметь опломбированне ярлыки (с.71).

Ескерту: терминдердің екі тілдегі қарым-қатынасы талдауға алынған ресми басылымдардағы орфографиясымен, аудармасымен толық сәйкестендірілді.

• Акциздік маркалар мен нөмірленген түбіршектердің сақталуын қамтамасыз ету мақсаттарында... арнайы бөлме бөлу ұсынылады

(Бюллетень..., 1-2, 1997, 19-б.).

Түпнұсқада:

В целях обеспечения сохранности акцизных марок и нумерационных корешков ...рекомендуется выделить специальные помещения (с.107).

• Әкeтiлетiн ұқсату өнiмдерiн бiртектестендiру үшiн кеден органдары осы тауарларға қорғасын мөртаңбалары... түрiндегi кедендiк қамсыздандыруды қолдана алады (Бюллетень, 1-2, 1997, 40 б.).

Түпнұсқада:

Для идентификации... вывозимых продуктов переработки таможенные органы могут налагать на эти товары таможенные обеспечения в виде пломб... (127 б.).

• Қазақстан Республикасының кеден шекарасы арқылы өтетін шетел мемлекеттерінің дипломатиялық поштасы мен консулдық саяхатшылар ашуға, ұстап қалуға да жатпайды (Бюллетень, 1-2, 1997, 57 б.).

Түпнұсқада:

Дипломатическая почта и консульская вализа иностранных государств, перемещаемых через границу Республики Казахстан, не подлежат не вскрытию, ни задержанию (136 б.).

• Су ресурстарын басқаруды сейiлдiру және жерлердi қалпына келтiру жобасын iске асыру берiлген несиелер бойынша сыйақылар (мүдделер) (Бюллетень, 20, 2002, 33 б.).

Түпнұсқада:

Вознаграждения (интересы) по кредитам, выданным для реализации проекта совершенствования управления водными ресурсами... (80 б.).

• Бiз осы есепте келтiрiлген мәлiметтердiң растығы мен толықтығы үшiн Қазақстан Республикасының заңнама кесiмдерiне сәйкес жауап беремiз (Бюллетень, 20, 2002, 44 б.).

Түпнұсқада:

Мы несем ответственность в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан, за достоверность и полноту сведений, приведенных в данном расчете (97 б.).

Іс жүргізу және мұрағат ісінің «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігінде» [88] аталған екі салаға қатысты 5000-ға жуық термин қамтылған. Сөздіктің басты ерекшеліктері: а) онда іс жүргізуге (яғни ресми-іскери стильге) қажетті терминдердің толықтай қамтылуы; ә) қазақ әдеби тілі терминжасам жүйесінің толықтай қамтылуы; б) ұсынылған аталымдар мен сөз тіркестерінің Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы мемлекеттік терминология комиссиясы тарапынан бекітілуі.

Ресми іскери мазмұндағы мәтіндердің қазақ әдеби тілі терминжасам жүйесіне қарқынды араласуын дәлелдей түсу үшін көрсетілген сөздіктен бірқатар тілдік фактілер келтіреміз:

- әдеби тілден шеткері орналасқан және экспрессивті-эмоционалды реңкті лексикалық единицалардың терминделуі:

пәтуа – консенсус; гибара – транскрипция; тәмсіл – притча; мұрағат – архив; жсауһар – шедевр; жаһан – вселенная; жебірлік – вздоимство; имарат – сооружение; көзқамандық – нигилизм; көрбілте – пропан; бәддұға – анафема; қасаңдық – догма; қаскөйлік – злодеяние; қысастық – злопыхательство; қысылтаяң – экстремальный; лебіз – отклик; қисын – логика; марапат – награда; бейін – профиль; тұрпат – тип; мүкәммал – инвентарь; рәуиш – нюанс; алпауыт – магнат; әккілік – изоциренность; зияткер – интеллектуал; үлдір – пленка; ламинация; құсни жазу – каллиграфический почерк; қыдырымпаздық – прогул; зақлия – назидание; жебеуші – меценат; жосық – наметка; өтіл – стаж, ізерлеу – досконально.

- кимыл есім тұлғаларының терминденуі:

абаттандыру – благоустройство; ақтау – оправдание; дабыралау – разглашение; кенттену – урбанизация; қайта бағдарлау – переориентировка; қорлану – накопление; құлақтандыру – оповещение; құпияландыру – зашифровка; құпиясыздандыру – дешифровка; мақұлдамау – неодобрение; оңтайландыру – оптимизация; орталықсыздандыру –

децентрализация; қатерсіздендіру – дезактивизация; залалсыздандыру – дезинфекция.

- сөз біріктіру арқылы жасалған терминдер:

азатжол – абзац; авторлық баспабақ – авторский лист; айлықақы – оклад; ақауапқыш – дефектоскоп; бациесіздік – анархия; дыбысқұжат – фонодокумент; әріпсан – индекс; бағакөрсеткі – прейскурант; баяндаухат – докладная записка; бейнеуңхат – видеофонограмма; бірмәнді – однозначно; әралуандық – прюрализм; дереккөз – источник; екіқұрамды – двухсоставный; екіұдайлылық – двойственность; заңсыйлаушылық – законопослушность; кәдесый – сувенир; қалаулеп – кондиционер; қанатбелгі – галочка; қосаймақтық – двухзональный; ықпалшара – санкция; сәулебелгі – водяной знак; жолпарақ – путевой лист; мөрқалып – штемпель; мөртабан – штамп; мөртану – сфрагистика; жөнсілтер – путеводитель; телқұжат – дубликат; түпқұжат – подлинник; ультрашағынафиша – ультрамикрoафиша; үлеспайда – дивиденд.

- сөз тіркестіру арқылы жасалған терминдер:

азаматтық қуыным – гражданский иск; айқарма титул бет – разговорный титульный лист; ақпарат жиымы – массив информации; аса құнды істер тізімдемесі – опись особо ценных дел; атаулы сыйлық – именная премия; біржолғы рұқсатнама – разовый пропуск; даяр сөз орамы – речевой штамп; ескертпе белгі – ремарка; жанаспа тәсіл – контактный способ; жаңа енгізім – нововведение; жиынтық төлқұжат – сводный паспорт; жөнелтпе құжат – накладная; құжаттардың үлгі тізбесі – примерный перечень документов; қызметтік хаттар – служебные письма; қысқа жазба – записка; мақсатты тақырыптама – целевая тематика; тете автор – соавтор; тең төраға – председатель.

- сөз тудырушы қосымшалар арқылы жасалған терминдер:

сауалдама – опрос; сауалнама – анкета; қуыным – иск; жиым – массив; тізімдеме – опись; рұқсаттама – пропуск; аңдатпа – аннотация; шығарылым – выпуск; көрсеткі – указатель; әдіскер – методист; әдіснама – методология; әзірлеме – разработка; ұсыным – рекомендация; әкелім – ввоз; белгіленім – котировка; парақша – листок; ымдаспа – жестикуляция; құжаттама – документация; дәлелдеме – довод; деректеме – реквизит;

жарияланым – публикация; тізімдік – табель; сараптама – экспертиза; тізбе – перечень; тақырыптама – тематика; тұжырымдама – концепция; жөнелтілім – отправление; ұйғарым – вердикт; шегерім – вычет.

- сөз қосарлау амалы арқылы жасалған терминдер:

анықтама-негіздеме – справка-обоснование; ақпараттық-ізвестіру тілі – информационно поисковый язык; ақыл-парасат – разум; алым-салық – дань; әкімшілік-басқару – административно-управленческий; сән-салтанат – роскошь.

Сонымен, ресми мәтіндердегі қазақ әдеби тілі терминжасам жүйесінің көрінісін талдау үшін көрсетілген мәліметтер мыналарды дәлелдейді:

- қазіргі кезеңдегі қазақ-ресми іскери стилі, әсіресе оның қатарындағы басты ішкі тармақ (подстиль) нормативтік-жарлықшы құжаттар мәтіні – әдеби тілдегі терминдену процесін толық қамтитын және терминжасамның динамикасын толық таныта алатын жанрлық-стильдік күрделі құрылым.

- интернационалдық терминдердің қолданысын атамағанның өзінде қазіргі қазақ ресми-іскери стилі қазақ тілінің төл әлеуеті арқылы жасалған терминдердің ену мерзімін нақтылауға мүмкіндік береді (мыс., *санат, сынып, мәтін, төлқұжат, тек, рәміз*); кей реттерде жарыса қолданылған аталымдардың нормалық, мағыналық тұрғыдан сұрыпталуын таныта алады (мыс., *әкімгер – әкімші; түпнұсқа – телнұсқа; мөртаңба – мөртабан*); сөзжасам тұлғаларының сөз тудыруының сөз тудыру процесіндегі дәрежесін айқындайды; өзге тілдегі лексикалық қозғалыстарды танып-білуге, әрі қарай зерделеуге толық мүмкіндік жасайды.

3.7 Терминдерді аудару мәселесіне

Аударма ісіндегі маңызды мәселе – терминдердің аудармасына байланысты. Жоғарыдағы аудармасы жиі қолданылатын сөздердің қатарына қоса келгенде, термин деп қабылдап жүрген тілдік бірліктердің өзін іштей топтап алған да орынды. Оны шамамен терминдер, құжат лексикасы, кәсіби сөздер сияқты топтарға бөлуге болады. Осы орайда, терминдердің аудармасына, оған қатысты қалыптасқан түсінік пен жағдайға жан-жақты тоқталған орынды.

Терминологиядағы аударма мәселесінің өзекті болып отырғандығы мәлім. Бұл бағытта қазіргі таңда екі түрлі көзқарастың қалыптасып, терминдерді аудару-аудармауға байланысты түрлі түсініктер мен ойлар барлығы жасырын емес. Сондықтан терминдерге қатысты ойлар жеке тоқталуды қажет етеді. Терминдердің аударылуына қатысты көзқарастағылардың бір тобы терминдердің аударылуын қолдаса, екінші тобы терминдерді аударуға қарсылық білдіруде. Бұл – жеке адамдардың емес, дұрыс аударылмаған терминдердің салдарынан туындаған қоғамдық көзқарас. Расын айтқанда, соңғы бағытты қолдаушылардың пікірі мен аударма теориясын байланыста қарастырып көрейік.

Аударма – тіл-тілдің барлығында да кездесетін тілдік тәсіл. Кез келген тіл қажеттілігіне қарай аударма жасауға баратындығы даусыз. Ал аударма мазмұнды не мағынаны дәл беруді қажет етеді. Бұл – ең бірінші кезекте аудармаға қойылатын тілдік талап. Аударма мәселелерін қарастыру барысында өз еңбегінде Ш.Білалов мағынаның дұрыс берілуіне баса назар аударады. Ол бұл мәселеге: «... Мағынаны ұғыну – оның адам санасында бейнеленуі немесе оның тиісті ой тетіктерін дөп басып, қоздыруы. Сондықтан да, мағынаның дұрыс бейнеленуі ой тетіктерінің, сезім талшықтарының сезімтал, нәзіктігінде. Екіншіден, мағына – бүтін де тұтас бейзаттық дүние. Бейзаттық шамасы абстракция болуы керек», - деп көрсетеді [94, 161-б.].

2. Расында, мағынаның, оның белгілерінің дәл берілуі – тілдегі ең басты мәселелердің бірі. Бұған қатысты ғалым өз ойын қорыта келіп, аударма дәлдігіне қажетті сатыларды *жамтау* ®Шетелдік тұрмыс-тіршілік реалийін белгілейтін қазақ өміріне қатыссыз немесе жалпыға бірдей қазақ (орыс) терминологиясында баламасы бар терминдер.

3. Шетелдік болмыс реалийін белгілейтін қазақ болмысында қолданылмайтын, жалпыға бірдей қазақ тілінде терминологиялық баламасы жоқ терминдер. Мұндай терминдерді аудару мынадай жолдармен жүргізіледі.

а) ағылшын терминін сипаттау; б) сөзбе-сөз аудару; в) жекелеген немесе толық түрдегі транслитерациясын беру (транслитерация – шетелдік сөздің графикалық үлгіде, яғни әріптік қабылдау түрінде жеткізуге арналған аударма тәсілі); г) бір әліпби жүйесінде

(негізгі тілде) жазылған мәтінде басқа әліпби жүйесіндегі (аударма тіліндегі) құралдармен беру; д) шетел сөзінің әріптерін қазақ әліпбиі негізінде беру (транслитерациясы және сөзбе-сөз аудармасы); е) мәтінді жеткізу тәсілінде дыбысталуын анағұрлым дәл жеткізуге ұмтылу үшін аударма тілі әліпбиінің көмегіне сүйену.

Шетел сөзінің дыбысталуын (жекелеген есімдерді, географиялық атауларды, ғылыми терминдерді) орыс алфавитінің көмегімен беру. ж) транскрибирование және аударма. Осындай терминдерді аудару кезіндегі негізгі қателік мынада: аудармашылар кейде шетел терминдеріне орыс материалдарынан әріптік сәйкестік табуға ұмтылады. Мұндай тәсіл мүлдем дұрыс емес, біріншіден, шетелдік болмыс реалийінің қызметі жойылып кетеді, екіншіден қателерінің орын алу себебі, бұл терминдер тек қана шетелдік болмысты сипаттайтын ұғымды беруі мүмкін, сондықтан орыстың арнайы қабылданған реалийлерімен сәйкестендіруге болмайды. Тағы бір қателік: аудармаға сәйкес емес тәсіл таңдаудан, жоғарыда аталған топтардың біріне терминді қате күйінде енгізу.

Аудармашының тағы бір қатесі – сөзбе-сөздік, яғни шетелдік термин немесе оның орыс терминіне ұқсас сыңарлары басқа мағынаны білдірген жағдайда сөзбе-сөз аударма жасау.

Аударма кезіндегі тағы бір жайт – аталған контексте терминнің шынайы мағынасын үнемі ескеріп отыру қажеттілігі. Сондықтан терминді дұрыс түсіну мен аудару тілді жақсы білумен бірге, шетелдік және орыс, қазақ болмысының реалийлерін жақсы білуге қатысты.

Терминдерді қазақшалау жөні осы екен деп, оның бәрін аудару қажеттілігі де шамалы. Филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Құрманбайұлы «тіл термин сөздер арқылы көбірек жаңарады», [98, 48-б.] - деген ой айтады. Термин баламалары – ғылыми тілдің дамып, жетілуін айқындап отырады. Терминді қажетті жерінде ғана қолдану пайдалы. Бұл жөнінде А.Байтұрсынұлының тұжырымы – бұлжымас қағида: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа ауызы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ

тіліне аударғанда пән сөздердің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек» [99, 118-б.]. Сондықтан да ағылшын, орыс тіліндегі терминдерге ғылыми сипаттама жасап, оның мағынасын ашып, айқындап, ұлттық ұғымға сай қолдану – мұқият ізденіспен шешілетін мәселе. Термин – жалпыға бірдей баршаға ортақ, түсінікті сипатта жасалуы тиіс. Өкінішке орай, бәрімізге түсінікті, дағдылы қолданысқа енген орыс терминдерін жаңалау желеуімен жасалған, бір-біріне ұқсаған, мағыналық жағынан жақындап кеткен, қарапайым халықты шатыстыратын баламалар да жоқ емес. Бұл жөнінде әркез белгілі тіл мамандары Ө.Қайдар, Р.Сыздықова, Ө.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлы т.б. белсене ат салысып жүр. Терминді аударуда да дәлдік, қысқалық, жүйелілік сақталуы шарт. Ең бастысы баламасы түсініксіз, ұғымға ауыр болмауы тиіс.

IV ТӘЖІРИБЕЛІ АУДАРМАШЫЛАР ЖАЗБАЛАРЫНАН

4.1.1 Үндесім және үйлесім⁶

«Сылдырлап өңкей келісім»

Абай

Үндестік... үйлесім...

Үндестік құбылыс атаулының бәріне тән. Ол табиғатта да, музыкада да, поэзияда да көрініс табады. Тіпті асқақ құлшыныс пен абзал құштарлықта да үндестік болары хақ. Адамдардың жүрегінде, сөйлеген сөздерінде де үндестік бар. Үндестік жоқ жерде дүниенің шыркы кетеді. Күйрейді.

Рух үндестігі дейміз. Дарын үндестігі. Адам жанының үндестігі. Алуан тілдердің үйлесім-тұтастығы.

Міне, әңгімеміздің арқауы, өзегі де осы болмақ.

* * *

Қияннан бастау алып баяу әрі ырық бермес қуатпен бірте-бірте қоюланып, ымырт үйіріліп келеді. Етектегі Есілдің үстінде, тұмсық өтпес ну тоғай үстінде қалың қараңғылық тұнды. Ауыл түн құшағына еніп барады. Түнмен бірге құлаққа ұрған танадай тыныштық орнады. Міне, бәрі де тына қалды, қалқып жүрген көлеңкелер тыншып, Тасөткелдің тастақты жағалауына жанаса сыр шерткен судың сыбыры естіледі. Шеткі үй жақтағы шок қайыңның маңынан баяу көтеріліп ән қалқыды.

«Қараңғы түнде-е тау қал-ғы-ы-ып...»

Әншінің дауысы сатымен көтерілгендей біртіндеп жоғарылап, күш алып әуелеп бара жатыр.

«Темной но-о-о-чью го-о-оры, дремля...»

Әннің әрбір сөзінде, әрбір дыбысында – түннің баяу әрі кең тылсым тынысы жатыр. Қазақтың ұлы ақыны Абайдың заманында да дәл сол Ақшоқы аңғарындағы ауыл үстінде де «Сарыарқаның самалындай майда леппен» осынау сырбаз да сазды ән қалықтаған шығар-ау. Жаздың таусылып бітпес ұзын-сонар күнінен соң киіз үйлерінде дамылдаған даңқы асқан данышпан жерлестерінің

⁶ «Әлем әдебиеті» альманахынан (2007, № 1, 5-24-беттер) автордың келісімен қысқартылып алынды

туындысын тыңдаған адам біткен бұл әннің қазақ даласына басқа, белгісіз бір әлемнен келгенінен тіпті де бейхабар еді.

Иоганн Вольфганг Гетенің «Жиһангездің түнгі жыры» өзінің нәзік сыршылдығымен М.Ю.Лермонтовтың жан дүниесін баурап алғаны, кейіннен В.Г.Белинский айтқандай «сынын кетірмей» орыс тілінде сөйлетуі шындығында да, ғажап емес пе? Жарты ғасырдан кейін ұлан-байтақ жұмбағы мол жалпақ жазираның перзенті Абай Құнанбаевтың оны нақ сондай қарыммен қазақ тілінде қиыстыруы да ғажайып емес пе? Үлкен-кіші елдерді кезіп жүріп, «Жиһангездің түнгі жыры» ақырында «Ақшоқы аңғарындағы ауылға, одан Тобықтының жайлауына, қырдағы Керейлер мен ойдағы Уақтарға, қалың Қаракесек пен Қуандық руларына, Аягөз даласы мен Тарбағатай мен Алтайды мекендеген Наймандарға дейін жетті» (М.Әуезов. «Абай жолы»).

* * *

Ежелден белгілі ақиқат бар: ұлының ұлылығын, әсемдіктің ажарын, сайып келгенде кез келген дүниенің асылы мен жасығын салыстыру арқылы ғана ажыратып беруге, түсінуге, түйсінуге, сезінуге, түсіндіруге болады.

Әлбетте, салыстырмалы-лингвистикалық саралауға жүгініп, бір ғана поэтикалық ойдың түрлі тілдерге тәржімаланғандағы жаңғыруын бағамдаудың өзі бір ғанибет, әсіресе түп-нұсқа мен аудармалар көрнекті сөз зергерлерінікі болса ғажап. Гетенің әйгілі миниатюрасы Лермонтов пен Абай аударған нақ сондай лингвистикалық тәжірибе үшін өте берекелі, оңтайлы материал болып табылады.

Ильменауға таяу жердегі Кикельхан тауының төбесіндегі сырғауыл үйдің қабырғасына 1780 жылдың қыркүйек айының 6-сынан 7-ісіне қараған түні Гете қарындашпен жазған «Жиһангездің түнгі жыры» («Wanderers Nachtlied»), міне, 200 жылдан астам уақыт бойы түрлі ұлттар мен ұлыстардың көптеген буындарының аузынан түспей келеді. Осы шағын өлеңнің бойында сөз жеткізе алмас баурап аларлық құдырет оқушыларды, суретшілерді, сазгерлерді, зерттеуші ғалымдарды, әдебиет шолушыларын толғандырып, тебіреніске бөлейтін бір сиқырлы тартымдылық бар. Осы бір өлмес жолдарда Лермонтов пен Абайды

шабыттандырып туған тілдеріне аударуға жетелеген ерен асқақтық пен бұлалық жатыр, мұның өзі жаңа жауһар жырды дүниеге әкеліп, әрі үш халықтың ақындық күші мен кемеңгерлігінің үйлесіміне ұйтқы болған.

* * *

Пушкин мен Лермонтов пірі Абайға ерекше жақын хәм түсінікті.

«...Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықыласы тіпті бөлек. Ол ықылас – кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір ұғынысудан... Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей...

Биылғы өткен қыс бойы Абай неше алуан «тәпсірлерді» серік етіп, жалғыз табандап қадалғаны – орыс кітабы еді. Аяғында, осы көктемде, жаңа дүние саңлауы шын жарқырап ашыла бастағандай болған соң Пушкинге ауысқан...»

Бұл жолдар Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан. Бұл сөздерде де дәл сондай ауан. Үндестік ауаны. Рух үндестігі. Алуан тілдердің тұтастығы.

XIX ғасырдың 90-жылдары Абай Лермонтовты құлшына аударды. «Теректің сыйы», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Өзіңе сенбе, жас ойшыл», «Ой», «Әм жабықтым, әм жалықтым», «Көңілім менің қараңғы...», «Рахат, мені тастап қоймадың тыныш» т.б. орыстың ұлы ақынының шығармаларын Абайдың қазақша сөйлетуі ғажап, мазмұны мен нысанына терең бойлап, шынайы поэтикалық жалынын сақтай отырып, Лермонтов музасының рухы мен өзіндік ерекшелігін кемеліне келген Абай сергек сезінген. Нақ сол жылдары ол «Қараңғы түнде тау қалғыпты» аударды.

Қараңғы түнде тау қалғып,

Ұйқыға кетер балбырап.

Даланы жым-жырт, дел-сал ғып

Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жол-дағы,

Сілкіне алмас жапырақ.

Тыншығарсың сен-дағы

Сабыр қылсаң азырақ.

Ұлы ақындар бір-бірін қалай ғажап түсінген!

Абай аудармасы Лермонтов мәтініне аса жақын, ал айырмашылығының өзінің жөні бөлек. Енді орыс тілді оқырмандарға осы өлеңнің жолма-жол аудармасын келтірейік:

*Темной ночью горы, дремля
Уходят в сон, разнежившись (разомлев).
Степь тихую разморив (обессиливая),
Накрывает ночь, нависая.
Не пылит и дорога,
Не вздрагивают листья.
Отдохнешь и ты,
Если проявишь немного спокойствия.*

Лермонтовта түн уақыты, түн ортасы, ал Абайда түн енді-енді басталып келеді: таулар қалғи бастаған, даланың үстінде қараңғылық қалықтайды, Лермонтовтың алғашқы төрт тағанында жалғыз ғана етістік («вершины спят»), ал Абайда «кетер» (уходят), «түн басады» (наступает) деген етістіктермен қатар, «балбырап» (разнежившись) «қалғып» (дремля) деген көсемшелер кездеседі, «дел-сал қып» деген де күрделі етістік. Осынша мол етістіктер мен көсемшелер арқылы Абай кеш түскенін, түн тынысын бейнелейді. Абай өлеңінде түннің баяу, талмаусырап, талықсып батуы, тыным мен тыныштық, дарқандық сезіледі. Гете мен Лермонтовтағы сияқты біз түнді, түн суретін ғана көріп қоймаймыз, біз түннің қалай батқанын байқап сезінеміз. Гете өлеңіндегі қозғалыссыз түн суреті Лермонтов тәржімасында жан бітіп нақтылана түссе, Абай аудармасында қозғалысқа көшіп, шириға түседі.

Белинскийдің жоғарыда келтірген пікірінде «аптапты күннен кейінгі тыныш, тыншу түннің сезімі» туралы айтылады. Гете өлеңінен, Лермонтов аудармасынан да мұны қапырық күннен кейінгі түн деп үзілді-кесілді қорытынды жасай алмаймыз. Абай Белинскийдің «М.Лермонтовтың өлеңдері» деген мақаласымен таныс болған, «Қараңғы түнде тау қалғып» аудармасы соны оқығаннан кейін жасалса керек. Абай енгізген «балбырап», «қалғып», «дел-сал қып» деген сөздер қапырық күннен кейінгі түнді анық сездіреді.

Лермонтовтың «долины» сөзін Абай «дала» деп ауыстырғанын

атап өтуге болады. Егер Абай «даланың» орнына аңғарды, алапты немесе алқапты десе, өлең буынында, көлемінде еш өзгеріс болмас еді. Басқа акын түпнұсқа мәтініне жақын әрі дәлірек болсын деп, бәлкім, солай істер де еді. Ал Абай Лермонтов образын өзінше түйсінген, Лермонтов арқылы түнді суреттей отырып, ол «қазақ» түнінің сыры мен сынын, қазақ даласының түндерін көріп сезіндірген.

Абай аудармасындағы «Горные вершины...» Гететүпнұсқасымен рухани жақындық желілерін сақтай отырып, қазақ тілінде ғажап үнмен естілді.

* * *

Лермонтовтың «Горные вершины...» аудармасы Абайдан басқа ақындарды да бей-жай қалдырмаған сықылды. Білуімше, оны талай ақындар талай тілге өзінше тәржімалаған. Соның бірі – біздің көрнекті ақынымыз, Қазақстанның халық жазушысы Мұзафар Әлімбаев. Әлбетте, ол кісіге Абай аудармасы жасынан таныс. Соған қарамастан, орыс мәтінін негізге ала отырып, өз жобасын ұсынған. Міне, Мұз-ағанның аудармасы:

*Мақпалдай қара түндерде
Маужырап таулар мүлгиді.
Тым-тырыс, бей-жай қыр-белде
Қоңыржай мұнар сырғиды.
Бұрқ етпес шаң да жолдағы,
Желтінбес жасыл шалғын да.
Аялдай тұрсаң болғаны
Тыныстар күнің алдыңда.*

Не деуге болады? Жатық, қазақы аударма. Лермонтовқа жақын. Тәп-тәуір. Көңілден шығып тұр. Поэзияға тән қасиеттердің бәрі көрініп тұр емес пе?! Сөз саптауы, теңеуі, ырғағы, ұйқасы – бәрі келісіп-ақ тұр. Мен, мәселен, Абайдың әбден бойға тарап, санаға сіңген сиқырлы аудармасы болмағанда, Мұз-ағанның мына вариантын даусыз-ақ қабылдаған болар едім.

Вариант демекші, есіме мынадай қызық жағдай түсіп отыр. Гетенің «Жиһанкездің түнгі жырын» сонау XVIII ғасырда бір жапон ақыны аударыпты. Ол аудармада, әлбетте, жапон өмірінің

элементтері көрініс тапқан («Фудзияма» тауы, сакура ағашы, теңіз лебі). Кейін жапон нұсқасынан өленді қытайлар аударған. Әрине, «Жиһанкездің түнгі жырынан» жұрнақ та қалмаған. Жылдар өте немістер мұны көне қытайдың өлені деп неміс тіліне аударып, зерттеп қараса, ол Гетенің әбден өңі айналып келген байырғы төлтумасы болып шығады.

* * *

Ұлы ақындардың таңқаларлық рухани байланысы, меніңше, шындығында мынау болмыста бар әрі көрініс беретін тұстары да көп. Мен мұны бір күні ойда жоқта Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы Мемлекеттік әдебиет мұражайының тып-тыныш, ойға шомған залын аралап жүргенде анық, ап-айқын сезіне түстім. Демімді ішіме тартып, көне кітаптар мен қолжазбаларды ақтардым. Олар өте көп еді: үлкенді-кішілі, шағыны да әрі рабайсыз үлкені де, уақыттан, ғасырлар тозаңынан көмескі тартқан, бірақ бояуларын, көркемдігін, белгілі және белгісіз суреткерлердің, безендірушілердің, құсни-хатшылардың қайталанбас шеберлігі мен төзіміне сын болған дүниелер алдымда жатты. Көшіріп жазушылар баға жетпес қолжазбалар мен жыр-жинақтар – диуандарға ерекше ықыласпен, зор сүйіспеншілік және биік талғаммен жанын, бойындағы барын салған. Теріге шығыстың айшық-әшекейлері батырма жасау арқылы салынған. Бір беттегі төрт-алты жол өленді көмкере тығыз орналасқан алтынмен бедерленген әсем суреттер. Қиылысып жатқан нәзік желілер, ерекше ықыласпен салынған өрнек асқан ыждаһаттылықпен сұйық алқызыл алтынмен айшықталған. Әр беттің басындағы әдемілігі жағынан таңырқарлық, көнермес, көмескі тартпас өрнектер... Көне әлемге бойлай отырып, сан түсті бояулы, шамырқанған, ширыққан, дана да қиялшыл Шығысқа тап болған мен Науаи, Хафиз, Сағди, Фирдоуси, Низами, Жәми, Физули сынды әуезді есімдерді іштей күбірлеп айта бердім. Есіме Семей медресесінен оралған балғын Абайдың әжесі Зеренің құлағына үшкіріп, осы есімдерді айтқаны түсті. Сондай-ақ, мен осы шаңырақта Шығыстың ұлы ақындары мен Абайды қатар көргеніме қуандым.

«Бұдан көп уақыт бұрын ұлы Гете Шығыстың әйгілі «жеті жұлдызымен» – поэзия падишаларымен алғаш рет жолығып, дәл

осындай Жүрек лүпілімен өзінің ана тілінде алдыңғы буынға екпін түсіре отырып, осы бір ғажап есімдерді айтқан еді. Оның «Батыс-Шығыс диуанын» оқып көріңіз, тым құрыса, ашып қараңыз, бұған әбден көз жеткізесіз. Шығыс өзінің дүниені парықтаудағы поэзиясымен, философиясымен, құнарлы тіршілігімен, асқан сезімталдығымен Батысты өзіне іңкәр еткен. Батыс білімдарлары мәдениетті жақындастыруға һәм екі араға көпір салуға ұдайы ұмтылып келген. Сол ғұламалардың бірі Иоганн Вольфганг Гете еді. Шығыс поэзиясына арбалған жан Шығыс пен Батыстың бірдей құдіреттілігі туралы:

Шығысты Тіңір жаратты

Батысты-дағы жаратты! - деген болатын.

Арада талай ондаған жылдар өткеннен кейін өзіне ғана тән құштарлық қуатымен қаймықпастан біздің замандасымыз Олжас Сүлейменов те осы идеяны айтады:

Шығыс жоқ

Және Батыс жоқ,

Аспанның дағы жоқ соңы.

Шығыс жоқ

Және Батыс жоқ –

Әкенің бар тек екі ұлы

Шығыс жоқ

және Батыс жоқ,

Күн шығады да батады

Жер деген үлкен бір ұғым

Ортақ болып жатады...

...Уақыт байланысы ажырағысыз, сонымен бірге үлкен ақындар да рухани туыс, бір-бірімен үндес, оларды нағыз құдіретті тылсым, құдіретті ғажайып Поэзия тұтастырып, туыстырып тұрады.

* * *

Осыдан екі ғасырдан астам уақыт бұрын (1782) ұлы аллемандық ақын Иоганн Вольфганг Гете қазір барша әлемге белгілі «Эрлкениг» атты балладасын жазған болатын. Атышулы балладаның дүниеге келу тарихы да қызық.

Гетенің замандасы, тек замандас қана емес, ұстазы болған Иоганн Готфрид Гердер бірнеше халықтың ескі жырларын жинап, құрастырып, өңдеп, немісшеге аударып, жеке жинақ түрінде бастырып шығарған. Бұл өзі заманында үлкен ақын, философ, әдебиет пен тіл зерттеушісі болған кісі еді. Осы жинаққа енген халық балладалары кезінде Гетеге өте-мөте қатты әсер еткен. Ежелгі дат елінің «Орман патшасының қызы» атты өлеңі өзінің поэтикалық күдірет күшімен ақын назарын әсіресе қатты аударып, барынша баурап алса керек. Шынтуайтқа келгенде, бұл аңызда әңгіме болатын орман патшасының қызы емес, эльфтер патшасының қызы болатұғын. Ал, эльфтер дегеніміз ертедегі герман тайпаларының, атап айтқанда, сол Дания, Норвегия, Швеция елдерінің аңыз-ертегілерінің бәрінде де дайым көрініс тауып отыратын табиғат бойындағы шипалы қасиетті бейнелейтін кішігірім демеуші рухтардың атауы. Бұл арада анықтай түсетін бір жай мынау: Гердер дат тіліндегі «эллерконга» деген сөзді жаңылыс түсініп, «Орман» деп қате аударған. Шындығында оның дұрысы «Эльфтер патшасы». Гете де атаудың мән-жайына байыптап бармай, ұстазына сеніп, айтқанын сол күйінде қабылдай салған. Әйтпесе, Гете Эльфті білмеді деп ойлау қате: әрілесе, тіпті, Гетенің «Эльфенлид» – «Эльфтер әні» дейтін өлеңі бар.

Гердер аударған дат балладасының мазмұнын біз қазақтың қарабайыр тіліне салып айтар болсақ, төмендегідей болып шығады. Күндердің бір күнінде Олуф деген сері жігіт үйлену тойына қонақ шақырмақ болып, салт атпен түнделетіп алыс жолға шығады. Ну орманның шетінде көкорай шалғында маз боп, би билеп жүрген эльфтерге кезігеді. Эльфтер патшасының қызы жас Олуфтың алдынан шығып, сәл бөгеп, биге шақырады, сиқырмен арбайды. Жігіт көнбейді, тым асығыс екенін, ертең болатын той қамымен жүргенін, қалыңдығын алдынан күтіп алатынын айтады. Эльфтер патшасының қызы бұрынғыдан бетер қылымсып, арбап, сері жігітке сәнді жібек көйлек, ат басындай алтын сыйлаймын деп қызықтырып тұрып алады. Әйтеуір, не керек, арбайды, азғырады, Жігіт оған да көнбейді. Енді қыз намысы қорланған сұлу ашуға булығып тұрып: ендігі қалған өмірінде шегер ауыр азабың да, тартар жазаң да айықпас дерт болсын деп қарғап, Олуфты дәл жүрегіне жұдырықпен қойып қалыпты. Бір сәтте құп-қу болып,

есеңгіреп, тәлтіректеп кеткен жігітті қыз қолтығынан демеп, атына мінгізіп, «ал, енді қалыңдығыңа қайта бер» дейді. Ес-түссіз ұлын көрген шешесі шошып кетеді. «Өңің неге сонша қашып кеткен, балам-ау», - деп сұрағанда, «Өй, несін сұрайсың, - деп қапаланады Олуф. – Мен эльфтер патшалығына тап болдым ғой, құрыдым ғой...». Балам-ау, ертең бір топ адаммен қалыңдығың келеді. Оған не бетімді айтамын?» – деп шешесі зар еңіреді. «Итін ертіп, аңға кетті дегейсің», – дейді басқа амал-айласы қалмаған жігіт... Ертеңіне, елең-алаңда тума-туысқандарымен қалыңдығы да келеді, келе сала жігітін іздейді. «Орманда аң аулап жүр», – дейді анасы бейшара. Қыз төр жақта жатқан алқызыл әлденені көзі шалып, көтеріп қалса, шүберек астында ессіз-түссіз сұлап жатқан сүйген жігітін көреді...

Гердер аудармасымен неміс тілінде жарық көрген дат аңызының ұзын-сонар оқиғасы, міне, осындай. Аталмыш аудармада баллада романтикалық-мистикалық пафосқа шырқап шығып, шынайы сыршыл поэтикалық көркем шешімін тапқан-ды. Егіз ұйқаспен жазылған небәрі қырық екі жолдан тұратын мейлінше жинақы, ықшам балладаның оқырманды салған жерден баурап алатын ерекше қасиетін айтпасқа болмайды. Диалогқа құрылған оқиғаның басы-аяғы жұп-жұмыр, ширақ және халық поэзиясына тән қайталанып соғып отыратын ойнақы сөз орамы да өткірлей түскен.

Осы балладаның әсер-ықпалының арқасында дүниеге Гетенің атақты «Орман патшасы» келді. Гете дат балладасының сюжеттік желісімен бірге оның романтикалық сарынын, сыршыл астарын ашықтан ашық пайдаланса да, ал, бірақ образ жүйесіне айтарлықтай елеулі өзгерістер енгізді. Мәселен, ұлы ақынның «Орман патшасында» Олуф мырза да, оның қалыңдығы мен шешесі де, эльфтер патшасының сиқырлы қызы да атымен жоқ; есесіне оқиға негізінен тас қараңғы түнде салт атпен жортып келе жатқан әке мен жас бала, сонсоң сақалы беліне түскен, мөлт қара тәж қиған орман патшасының төңірегінде өрбиді. Мұнда да сюжет шымыр, адамдар арасындағы алым-берім диалогтар мейлінше қысқа, шолақ, жып-жинақы. Қатерге толы қараңғы түнде табиғатта көңіл-күйге қарай қырық құбылады. Жүрегі алып ұшқан елгезек кеңіп жас нәрестенің қорқыныш-үрейге толы жан сезімі қолға ұстатқандай айқын, әсерлі, сұлу суреттелген. Балладаның ішкі тартыс динамикасы шиыршық атқан ширақ.

Қазақ оқырмандарының арасында да мен білсем, неміс тіліне жетік зиялы азаматтар баршылық. Сондықтан мен түпнұсқадан мысал ретінде бір ғана шумақ келтірейін. Содан-ақ балладаның өлең өлшемі мен әуен, ырғағын байқауға болады. Дегенмен, бұл шумақтан жалпы жұрт та бірдене ұғу үшін қара сөзбен жолма-жол аудармасын келтіруді жөн көріп отырмын:

Бұл кімдер екен желді түнек түнде жортып келе жатқан?

Олар – әке мен оның жас баласы ғой;

Әке жас сәбиін кеудесіне мейірлене қысып,

Құшақтайды сақтықпен, жылытады.

Әдетте жолма-жол аудармада өлең байғұс ит талаған баладай сиқы кетіп, сорлап сала береді, поэзияға тән лүпілдеп соққан жүрек тынысы да, сыршыл ақынның шынайы, нәзік сезімі де олақ қатынның қолына түскен асыл бұйымның кебін киіп, әрі қашып, адам көргісіз болады. Құдірет талантты құдіреттей талант аударғанда ғана кісі таңданатын туынды шығады. Неміс тілінің ой-шұңқырын білген тамаша аудармашы В.Жуковскийдің тәржімалауында әлгі «Орман патшасы» орыс тілінде былай сөйлейді:

Кто скачет, кто мчится под холодной мглой?

Ездок запоздалый, с ним сын молодой.

К отцу, весь издрогнув, малютка приник;

Обняв, его держит и греет старик.

Василий Жуковский бұны 1818 жылы аударған. Содан бері бұл аударма Гетенің барлық орысша басылымдарында үзбей жарияланып келеді. Өйткені бұл аударма – өнерінің шырқау биігі болып есептелетін үздік дүние. Шынында да, сіз түпнұсқа мен аударманы қанша, сығалап салыстырып оқысаңыз да көңіліңізге сәл-пәл болса да олқы соғатын бір жолын таба алмайсыз. Орыс ақыны неміс ақынының поэзиясын жан-тәнімен түсінген. Түсініп қана қоймай, сыры мен қырына терең бойлап, тәнті болған кісі. Сондықтан да аталмыш балладаның поэтикалық құны мен қасиетін мейлінше жеріне жеткізіп, нақышын келтіріп-ақ аударған. Балладаның оқиға желісін, мазмұн-мағынасын, сөз саптауын тіркес-оралымдарын бір тілден екінші тілге дәлме-дәл

ғана аударып қоймай, сонымен бірге сезім иірімдері мен ойнақы сырын, күллі поэтикалық рухын өзінің сол бір табиғи қалпында майдан қылшық суырғандай татаусыз қалпын сақтаған. Кәне, енді әке мен бала арасындағы диалогқа назар аударып қараңызшы:

«Дитя, что ко мне ты так робко прильнул?»

«Родимый, лесной царь в глаза мне сверкнул:

О в темной короне, с густой бородой»

«О нет, то белеет туман над водой».

Әлбетте, қадағалап, зейін қойып, шұқшиып оқыған кісіге түпнұсқа мен аударманың тек өлең өлшемінде болар-болмас айырма әсері сезіледі. Мәселен, неміс поэзиясына тән дольник (қазақша баламасы маған беймәлім) өлең өлшемін Жуковский орыстың поэтикалық өлшем-ырғағына лайықтап келтіріп, кәдуілгі амфибрахий өлшеміне салған. Ал, сол амфибрахий өлең өлшемін, айталық, қазақ тіліне аударар болсақ, оған қазақтың бәрімізге белгілі дәстүрлі он бір буынды қара өлең ырғағының оң жамбасына дөп келер еді ғой.

Гетенің «Эрлкенигі» мен Жуковскийдің «Лесной царь» арасындағы көзге көрінер-көрінбес, сәл-пәл айырмашылықты, ырғақ-өлшеміндегі әлде қалай ауытқулықты белгілі орыс ақыны Аполлон Григорьев дәл байқаған да әйгілі ақын Жуковскийдің өзімен бәсекеге түскен. Сөйтіп түпнұсқада кездесетін дольник өлшемін орысша аударғанда айнытпай, мейлінше дәл жеткізбек болып, жанын салып, «Орман патшасын» өзінше аударып шыққан.

Енді сол Григорьевтің аудармасындағы алғашқы екі шумақты келтірейін:

Кто мчится так поздно под вихрем ночным?

Это – отец с малюткой своим

Мальчика он рукой охватил,

Крепко прижал, тепло приютил!

– Что все личиком жмешься, малютка, ко мне?

– Видишь тятя, лесного царя в стороне?

Лесного, царя в венке с бородой ?

– Дитятко — это туман седой.

Аударманы көркемдік қасиетіне зақым келтірмей түпнұсқаға

одан сайын жақындату, тіпті, мүмкін емес сияқты. Аполлон Григорьев өз аудармасында жолына жолын, сөзіне сөзін, үніне үнін, ырғағына ырғағын, әуеніне әуенін, өлшеміне өлшемін келтіріп, әрі-берідесін, тіпті тыныс белгісіне дейін дәл сақтапты. Тіпті бұл аударма емес, түпнұсқаның басқа бір тілге бұлжытпай түсірген дәлме-дәл көшірмесі, калькасы іспеттес. Қайран қаласың!

Сүйдей тұрсақ та, неміс поэзиясында кездесетін дольник өлшемінің екінші бір тілде туғанда орыс оқушыларының құлағына сәл-пәл қатқылдау тиетіні кәміл. Оны Григорьев тәржімасынан көріп отырмыз. Әсіресе әрбір шумақтың екінші, төртінші жолын оқығанда, бірер буыны мүлт кетіп тұрғандай іштей кібіртктеп қаласыз. Сондықтан да болу керек, салған жерден орыс оқырманының сезімін баурап алып, эстетикалық ықпал-әсері жағынан алып қарағанда, әрине, Жуковский аудармасы түпнұсқаға көп жақын. Бір есептен мұның себебі түсінікті де. Мәселен, он бір буынды қара өлең ұйқасына ғасырлар бойы әбден құлағы қанып, еті үйреніп, эстетикалық талғамы қалыптасқан алаш баласына, айталық, көне грек гекзаметрі, иә болмаса, ешкі құйрығындай шолтандаған орыс частушқасының өлшем-ырғағы бір түрлі жат, тұрпайылау естіліп тұруы хақ.

Әрине, Гетенің «Орман патшасы» Аполлон Григорьевке қатты әсер еткені сөзсіз. Оны ақынның өзі де жасырмай, 1850 жылы «Отечественные записки» журналында басылған бір мақаласында былай деп жазған болатын. «Орман патшасын» оқығанда адам бір түрлі тебіреніп, таңғажайып сезімге түседі. Сіз бірде жас баланың ыңырсып жылағанын естисіз, бірде құлағыңызға сәбиді азғырған орман патшасының әзәзіл үні келеді, енді бірде әкенің баласын алдарқатып жұбатқан сөзіне кәдімгідей иланып қаласыз, ал, орман патшасы сонадайдан бұлдырап, ақшыл тұман болып елестейді. Кішкентай балладаның бар болмысы, терең сыры мен құдірет-күші де осында».

Гетенің балладасы жер-дүниенің талай ақын-аудармашыларының назарын аударып, талай тілде сөйлеп, талай ұрпақпен сыр сүзискен шығарма. Бұл баллада қазақ тілінде де өзіне сырластар тапқан.

Осы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының басында «Орман патшасын» қазақ тілінде тұңғыш сөйлеткен Мағжан Жұмабаев

болыпты. Ақиық ақынның шабытын оятқан Жуковскийдің әйгілі аудармасы-тұғын. Оны білу үшін екі аударманы қатар қойып салыстырсаңыз, егіз қозыдай ұқсастықтары көзге ұрып тұрады. Бұл тұстағы Мағжанда өлеңнің мағына-мазмұнын беру жағынан не бұрмалау, не өз бетінше көсіліп еркін кеткені байқалмайды. Жуковский аудармасын негізге алған ақын Гетенің балладасын қазақ тілінде мейлінше жеріне жеткізіп, ұтымды сырлы сөзбен сезімтал сұлу суреттер жасап, жарық дүниеге жаңа бір туынды әкелгендей. Лексикалық жағынан Жуковскийдің аудармасынан құттай да ауытқу байқалмаса, ал поэтикалық түр жағынан қазақ ақыны орыс классик әріптесі қолданған амфибрахий өлшем-ырғағын қазақ қауымының құлағына икемдеп, баршамызға үйреншікті, етене таныс жеті-сегіз буынды өлең шығарған да берген. Демек, түпнұсқа мен Жуковский аудармасындағы әрбір жол Мағжан тәржімасында екі тармақ түрінде туындалады. Тыңдап көріңіз:

Қараңғы салқын түнде кім

Аяңдамай, желеді?

Жанында жас ұлы бар

Жолаушы жортып келеді.

Әкесіне дірілдеп

Тығылды бір уақ нәресте.

Құшақтап қысып баласын

Жылытады қарт әке.

1989 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан Мағжан Жұмабаевтың бір томдық шығармалар жинағында «Орман патшасы» (Гетеден) дәл осы күйде берілген. Меніңше, бұл онша дұрыс емес. Жеті-сегіз буынды өлең жүйесіне салған да аударманың жолдары (сыртқы көрінісі мен саны) түпнұсқадан біраз алшақтайтын сияқты. Және баллада көлемі екі есе ұлғайып шығады. Оның үстіне Мағжан аудармасында шумақтардағы бірінші мен үшінші жолдар ұйқаспайды, тек екінші мен төртінші жолдар шалыс ұйқасқа құрылған. Меніңше, өлең жолдарын графикалық тұрғыдан дұрыс орналастыру мен топтастыруда да аз мән жатқан жоқ. Мағжанның аударуында «Орман патшасына» лайық өлең кестесі мынадай келбетте көрініс тапқаны дұрыстау секілді:

*«Неге қорқып тығылды,
айтшы, көзім қарасы?»
«Көз алдымда жарқ етті,
жан ата, орман патшасы.
Сақалы оның қоп-қою,
қара тәже киген Қарахан!»
«Жоқ, жаным, су үстінде
тұман ғой ол ағарған!»*

Әрине, мұндай жағдайда бір есептен пәлендей ештеңе өзгермейтін де сияқты. Бірақ, өлең жолдарын осылай саралап тізбектегенде балладаның графикалық келбеті түпнұсқаға біртабан жақындай түсер ме еді, әлде қайтер еді... Амфибрахий өлшемін жеті-сегіз буынды өлең түрінде туындатқанда өлең жолдары амалсыздан көрер көзге көбейе түседі де, демек, аудармашы өз жанынан жаңа, тың сөздер (я зат есім, я анықтауыш) қосуға мәжбүр болады. Бұл, бір жағынан, түпнұсқаның көркемдігі мен ерекшелігін аша түсуге, қанатын жайыңқырап, жан-жақты тәптіштеп түсіндіруге, сөз жоқ, септігін тигізері де анық; алайда, екінші жағынан, аударма еріксіз көпсөзділікке ұшырайтыны тағы айқын.

Ойымды бірер нақты мысалмен дәлелдейін.

Жуковский:

«Дитя, оглянися, младенец, ко мне.

Мағжан:

*«Мойныңды бұр, балақай,
Маған, қара, нәресте:*

Жуковский:

«Веселого много в моей стороне»

Мағжан:

*«Не тілесең менде бар
Сансыз қызық көп нәсте».*

Жуковский:

*«Цветы бирюзовы, жемчужины струи;
Из золота слиты чертоги мой».*

Мағжан:
*«Хош иіске толтырар
Феруза гүлдер маңайын.
Бұлақтарым – меруерт,
Саф алтыннан сарайым!»*

Міне, түпнұсқа мен аударма өлең өлшемінің сәйкессіздігінен Мағжан әрбір шумақ сайын екі-үш сөзді өз тарапынан амалсыз қосып, кейде «қыстырып» кейде «тықпалап», толықтырып жіберуге мәжбүр болған. Құйтырқысы көп аударма өнерінде мұндай тәсіл кездесе беретіні белгілі, өйткені қай тілде де поэзияның ырғақ-өлшемі, құлақ күйі мен тынысы әрдайым бір-біріне сәйкес, саймасай келе бермейтіні ежелден ақиқат. Аудармашы ақын «ә» дегеннен түпнұсқаның табиғатына сәйкес балама түр іздейді, айта берсе, аударма дегеніңіздің өзі осыдан басталады. Және де өлең өлшемі ұлттық поэтиканың табиғаты мен эстетикалық түйсік-талғамына мейлінше оралымды, оңтайлы келіп, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп» тұратындай мейлінше жатық, «айналасы теп-тегіс жұмыр» болуы шарт. Дәл осы талап тұрғысынан келгенде Мағжанның орыстың амфибрахиіне қазақ оқырманына етене жақын сол әлгі жеті-сегіз буынды өлең өлшемімен балама іздеуін білмегендіктен, кеткен кемшілік деп қарауға әсте болмайды.

Мағжан аудармасынан кейін арасына алпыс жыл салып, Гетенің «Орман патшасын» көрнекті ақын Қалижан Бекхожин қазақшалаған. Мағжанның аудармасына Қалекен сөзсіз қанық болғанға ұқсайды. Сондықтан да ол ең алдымен өзіндік жол таңдап, түпнұсқаға балама есебінде жаңа түр, тың өлшем-ырғақ іздеген. Сайып келгенде, «жаңа дегеніміз бір кезде ұмыт болған өзімізге белгілі ескі соқпақ» дегендей, ол қазақтың атам заманғы он бір буынды қара өлең формасына тоқтаған. Бірақ оның дәстүрлі түрін емес, егіз ұйқасқа негізделген аабб (4-4-3) түрін таңдап алған. Менің түсінігімде, бұл шешім сәтті болып шыққан сияқты.

Енді «Орман патшасының» алғашқы екі шумағын Қалижан аудармасында тындап көріңіз.

*Құйғытқан кім түнек түнде сұп-суық?
Балалы шал келе жатыр тым суыт.
Қалтырады балақайы, жабысты, –
Тоңды ма деп құшағына шал қысты.*

*«Мұниша неге қалтырадың, нәрестем?»
«Орман-патша жарқ етті бір елеспен,
Сақалы мол, тәжі қара, жайнаған», –
«Ол тұман ғой, су бетінде ойнаған».*

Қалижанның аудармасы да түпнұсқаның астарлы сырын, тынысын, жүрек лүпілін, эстетикалық сипатын үлкен шабытпен жеткізген төл туындыдай әсер етеді. Мұнда да балладаның әрбір кейіпкерінің – ашып айтсақ, әкенің, жас баланың, орман патшасының – сөзі табиғи қаз-қалпында беріліп, сол арқылы адамның мінез-құлқы, сол сәттегі үрей, қорқыныш сезімі, жан құбылысы шынайы көрініс тапқан.

Аталмыш қазақ ақындарының екеуі де түпнұсқадан емес, Жуковскийдің аудармасынан тәржімалағаны көрініп-ақ тұр. Дәлдік, көркемдік жағынан келгенде екі ақын да Жуковскиймен еркін таласып, онымен иық тіресіп, балладаның сиқырға толы түр мен сырын бұлжытпай сақтайды.

Мысалы, Жуковский: «О нет, то белеет туман над водой» десе, Мағжан іліп әкетіп: «Жоқ, жаным, су үстінде тұман ғой ол ағарған», - деп өңін аудармай тәржімалайды. Немесе Жуковский: «Дитя, оглянися, младенец, ко мне» деп жазса, мына жақтан Қалекен тұрып: «Ей, балақай! Қара маған, кел бері», - деп қолға ұстатқандай дәл аударады. Сол сияқты, Жуковский: «То ветер, пронувшись, колыхнул листы» десе, Мағжан: «Жел ғой ол жаңа оянып, жапырақты тербеткен» деп жібектей желбіретіп жібереді. Өзіміз көп айтқан сол дәлдікке дәлел есебінде де балладаның мына бір соңғы жолын келтірейін:

Жуковский:

«В руках его мертвый младенец лежал».

Мағжан:

*«Бірақ оның қолында
Нәресте жолда өліпті»*

Қалижан:

«Бірақ бала өліп қапты қолында»

Жалпы, мен бірдеңе білсем, ұлы Гегенің аруағы «Орман патшасын» әр кезде аударған екі қазақ ақынына риза болу керек шығар.

Сонымен балладаның оқиға желісі негізінен диалогқа құрылған дедік. Түпнұсқадан баланың жас шамасын анықтау қиын. Автор баланың әкесі және орман патшасы түпнұсқада балаға байланысты біршама атауларға жүгінеді. Бұл атауларға балама есебінде Жуковский мынадай сөздерді қалаған: *сын молодой, малютка, дитя, младенец*. Григорьевтің таңдап алған сөздері: *малютка, мальчик, дитяtko*. Мағжан аудармасында сәби атаулары молырақ: *жас ұл, нәресте, бала, көзім қарасы, жаным, балақай, нәрестем, бөбегім, балақайым*.

Сол сияқты, түпнұсқадан әкенің де жас шамасын мөлшерлей алмайсыз. Ал, Жуковский оны бірде «ездок», бірде «родимый» деп атап келіп, бірінші шумақтың өзінде «старик» деп жіберген. Содан келе қазақ аудармашылары да баллададағы әкенің жасын біраз ұлғайтып, «көтеріңкіреп» жіберіп, «қарт әке», «жан ата», «жолаушы» (Мағжан), «балалы шал», «шал», «әкетай-ау», «әкежан-ау» (Қалижан) деген сөздерді қолданған. Меніңше «жан ата», «әкетай», «әкежан», «бөбегім», «балақайым», «жаным» сөздерін рет-ретіне қарай құбылтып қолдану арқылы қазақ аудармашылары ұпайын жібермей, диалогқа жан бітіріп, баланың, әкенің тебірене толқып тұрған сәттегі жан сезімін, тыныс-дірілін мүлтіксіз жеткізген сияқты.

Ал, енді осы аудармаларда жекелеген әттеген-ай кездеспей ме екен? Кім біледі, кездесе кездесетін де шығар. Қазақ сөзінің күдіреті мен қадір-қасиетін терең түсініп, жан-тәнімен сезетін талғамы биік оқушылар аударма бойынан бірен-сараңдаған босбелбеу өлең оралымдары мен сөз тіркестерін кездестіріп қалуы да әбден ықтимал. Олар тұрсын, тіпті, тілі, діні басқа менің өзіме де бірерлеген дүдәмал-күдік туғызған жерлер бар. Мәселен, әлгінде өзіміз мақтаған Мағжан аудармасындағы «сансыз қызық көп нәсте», «ол – ақ шашты ағаштар», - деген жолдар мен «жетті ғой-бітті ғой», «ойнар да ұшар – ұйықтатар» сынды ұйықастар маған әлсіздеу болып көрінеді. Сол сияқты, Қалижан аудармасында да «балалы шал» деген тіркес онша көкейге қонып тұрмаған сияқты. Айттым ғой, мен табан тіреп таласқа түсем деп тұрған жоқпын, тек өзімнің күдігімді ғана айттым. Бірде болмаса бірде немістің де қателесуі әбден мүмкін ғой...

Шекспир мен Гетені жетік білген әйгілі ғалым марқұм Александр Аникст: «Орман патшасы – Гете балладаларының ішіндегі шоқтығы биік ең озығы және атақтысы», - деген еді. Сондықтан да, өзіміз сөз етіп отырған осынау әңгіменің байыбына тереңірек барып, ой толғар болсақ, сонау ежелгі дат жерінен осыдан бірнеше ғасыр бұрын сапар шеккен, сан қилы, шытырман тағдырды басынан кешкен, сонша ұзақ жолды артқа тастап, ақырында, енді міне, қазақ топырағына келіп, екі бірдей көрнекті қазақ ақынының шабытты қаламына ілігіп, қайта туындап, ұлттық төл шығармадай табиғи эстетикалық сипатқа ие болуын біз, сөз жоқ, елеулі мәдени оқиға деп қарағанымыз жөн. Және әңгімеге тиек болып отырған осы бір ғана мысал ай мен күн астында тірлік кешкен халықтардың тілінде әр кезде қызық та көркем шешімін тауып, төл перзентіндей бауырласып, біте қайнасып кеткен, сондықтан да ұлт пен ұлттар арасында үзілмей, өрбіп келе жатқан мәдени байланыс пен рухани үндестіктің жан диалектикасының бүкіл адам баласына тән ортақ құбылыс болып отырғанына әбден айғақ оқиға.

Автордың қатысуымен аударған
Балғынбек ИМАШЕВ

4.1.2 М.Әуезов және көркем аударма теориясы⁷

М.Әуезовтің әдеби мұрасында көркем аударма үлкен орын алады. Оның баспасөз бетінде тұңғыш жарияланған көркем шығармалары да – аударма. 1918 жылы ол орыстың ұлы жазушысы Л.Н. Толстойдың «Будда» дейтін әңгімесін аударып, баспасөз бетінде жариялады. Содан бері өзінің күллі әдеби шығармашылық өмірінде М.Әуезов көркем аударманы қатар алып жүрді. Одан жазу шеберлігін үйренді, қазақтың тілі мен әдебиеті үшін жаңа дәстүр, жаңа үлгілер әкелудің жолдарын тапты.

М.Әуезов көркем аударманы тіл әдебиеттің негізгі бір саласы деп білген. Оны өз халқын дүниежүзілік озық мәдениетпен жалғастыратын кең арналы саркылмас қазына деп таныған.

Қазақ тілі мен әдебиетінің даму жолдарын зерттеген адам, енді қай уақытта болса да Әуезовтің аудармашылық қайраткерлігіне соқпай өте алмайды. Көркем аудармада ол қалдырған мұра орасан зор. Және оның әрбір аудармасы ұлттық әдебиет пен өнердің дамуы жолындағы елеулі кезең. Олардың бәрін былай қойғанда, М.Әуезовтің қаламынан туған жәй мақала-очерктер мен ғылыми еңбектердің бәрінде де автордың өне бойы белгілі бір орыс сөзін немесе ғылыми терминдерді қазақша қалай деп алып, қалайша қалыптастыруға болар екен дегендей, әр алуан нұсқада қолданып көріп, тәжірибе жасап отырғаны байқалады. Оның бұл тәжірибелері, зерттеудің өзі де тіл мәдениетінің дамуындағы көп жайларды аңғартқан болар еді.

М.Әуезов – шебер аудармашы. Оның аударатын шығармаларды іріктеп алуында да сыр бар. Сонымен қатар ол әдебиетіміз бен тіліміздің даму кезеңдеріне қарай аударудың түрлі қағидаларын да өз тәжірибесінде әдейі қолданып отырған. Әдебиет және тіл зерттеу ғылымдары үшін сол қағидаларды анықтап талдаудың да, сөйтіп, көркем аудармадағы Әуезов шеберлігінің мән-жайын ашудың да ерекше маңызы бар.

Көркем аударманың теориялық мәселелерін талдауда М.Әуезовтің сіңірген еңбегі ерекше. Оның бұл саладан айтқан күрделі ойлары бүкіл Одақ көлемінде әдеби және ғылыми жұртшылықтың пікірін оятып қана қоймай, кейбір шетел

⁷ «Әлем әдебиеті» альманахының 2008 жылғы № 1 санынан (3-14-беттер) алынды

қайраткерлерінің де назарын мықтап аударғандығы белгілі. Кеңес жазушыларының Бүкіл одақтық екінші съезінде оның П.Антокольский және М.Рыльскиймен бірігіп жасаған баяндамасы социалистік реализм әдебиетінің үлкен саласы болып табылатын көркем аударма жөніндегі аса маңызды тарихи құжат болып қалды.

Демек, М.Әуезов сынды үлкен қайраткердің бұл жайындағы әр мезгілде айтқан пікірлерін қорытып, оның алға қойған қағидаларын анықтаудың маңызы біз үшін де, болашақ ұрпақ үшін де өте зор.

Әуезовтің көркем аударма туралы ойларын жалпы қазақ әдебиетінің даму тарихымен байланыстыра қарау керек. Біздің әдебиетіміз бен мәдениетіміздің дамуына әрқашан орыс мәдениетінің ықпалы тиіп отырғандығы анық. Ал сол ықпал, көбінесе аударма арқылы жасалған. Осыны көре білген ғалым Әуезов қазақ әдебиеті мен әдеби тілінің дамуы жолындағы белгілі бір кезеңдерде көркем аударма туралы ой қозғамай қалған емес.

Қазақ әдебиетінде көркем аударма тәжірибесі өте арыдан басталады. Бізде тек орыс тілінен аударудың өзінің жүз жылға жуық тарихы бар. Сондықтан аудару қағидалары жайындағы кейбір пікірлерді біз өткен ғасырдың аяқ шеніндегі Қазақстанда шыққан ресми баспасөзден де кездестіреміз.

Бірақ аударманың әр алуан мәселелерін ғылыми тұрғыдан ойластыру, оның әдіс-тәсілдерін анықтап, шеберлігіне үңілу әрекеті тек отызыншы жылдардың екінші жартысынан бергі жердегі еңбектерден ғана ұшырайды.

1937 жылы бүкіл кеңес халқы орыстың ақыны А.С.Пушкиннің қайтыс болуының жүз жылдығын кең түрде атап өтті. Оған бізде де алдын ала үлкен әзірлік жасалып, ақынның мол мұрасын жаппай аудару ұйымдастырылды. Бұған сол кездегі қазақ әдебиетінің бар күші жұмылдырылды. Басы Илияс Жансүгіров болып көрнекті қазақ ақындары Пушкинді аударумен шұғылданды.

Нақ осы уақытта, яғни кеменгер ақынның мерекесін өткізу әзірлігінің енді қыза бастаған кезінде М.Әуезовтің «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы» деген мақаласы жарияланды. Бұл өзі автордың қазақ әдебиеті үшін, атап айтқанда, қазақтың көркем аударма мәдениеті үшін үлкен бір белес болғалы тұрған тарихи кезеңнің мәнін ұға отырып, соған атсалысушыларға көмек болсын деген оймен әдейі жазған мақаласы еді.

Автор мұнда Пушкин шығармаларын казакшаға аударудың тарихын шолып, бұрынғы аудармаларға қысқаша баға беріп кетеді. Ол ең алдымен Абайды алады. Қазақта Пушкинді алғаш рет аударғысы келген ақын Абай екенін, оның қолға алғаны «Татьяна-Онегин» болғанын, бірақ Пушкиннің өз ізін қумай, тек қыз бен жігіт арасын баян етуді ғана көздегендіктен, аудармашының мазмұн жағынан да, түр жағынан да Пушкиннен алыстап кеткенін айтады. Автор Пушкиннің «Евгений Онегинін» Абай аудармасы тұрғысынан сөз еткенде, әдейі «Татьяна-Онегин» деп отырады. Өйткені Абайда бұл поэма қыз бен жігіттің хаттары ретінде ғана баяндалған. Осылай берілген төрт хаттың тек біріншісі, яғни Татьянаның алғашқы хаты ғана Пушкиннің ізімен шығады. Содан басқа үш кезеңнің үшеуін де Абай Пушкиннен аудармайды, соның сарынымен өзінше жазып шығады. Сондықтан Абайдың жігіті Пушкиндегідей опасыз, тұрақсыз жігіт емес, үлгілі жігіт, қызы биязы. Ол сүйсең осылардай сүй деп отыратын сияқты. Сөйтіп, Абай бұл аудармада Пушкин шығармасының қонысын да, құбылысын да өзгертіп жіберген, – дейді автор. Сонан соң тілдегі теңеулерінде де:

«Қаймақ еді көңілімде,

Бізге қаспақ болды жем», –

деген сияқты «Татьянадай француз романын бойтұмар қып жүрген помещик қызына қаспақ кырғызып, қаспақ жегізіп қояды», – деп Абайдың аудармада тым еркін сілтеп кететін жерлеріне разы емес екенін білдіреді.

Қысқасы М.Әуезов аудармада Татьяна мен Онегин хаттарындағы Абай қолданған тәсілді біздің заманымыздағы аудармашылар үшін үлгі етіп ұсына алмайды. Сөйтіп, «Евгений Онегиндей» ұлы шығарманың жаңа аудармасын жасауға шақырады.

Бұл мақаладан біз М.Әуезовтің прозалық шығармаларды өлеңмен аудару әдісіне қалай қарағанын да байқаймыз. Ол Пушкин прозасынан «Дубровский» мен «Боранды» («Метель») өлеңмен аударған Шәкәрімнің тәжірибесіне тоқтайды. Мұнда Пушкин әңгімелерінің құр желісі ғана болмаса, көркемдігінен, тіл кестесі, үлгі-өрнегінен ешнәрсе сақталмағанын айта келіп, автор «қарасөзді әңгіме басқа тілге өлең боп құбылып түскен соң, онда, әрине, Пушкиннің тамтығы да қалмайды. Сондықтан бұл сияқты

«аударманы» да лайықты әдіс, орынды үлгі деп айтуға келмейді» деп түйеді.

М.Әуезов алашорда жазушыларының, оның ішінде Бөкейхановтың Ленин еңбектерін, Л.Н.Толстой шығармаларын аударғанда өз жандарынан сөз қосып, аудармашылықтан гөрі тілмаштыққа қарай ойысып кететінін сынайды. Мұндай аударма жазушының айтамын дегеніне тілмаш болып, қазақша өзім түсіндіремін деуден туғанын дәлелдейді. Бұл жерден біз М.Әуезовтің көркем аудармада түпнұсқаны оңайлатып, жабайландырушылыққа мүлдем қарсы екенін аңғарамыз. Ол жазушының тың теңеу, бейнелі образ есебінде айтқан сөздерін, жаңадан қиыстырған тамаша өрнегін қазақтың көпке мәлім, сан рет қолданылып, сонылығынан айырылған мақал-мәтелдерімен ауыстыра салуды аудармадағы кертартпалық деп, «әр әдебиеттің, әр жазушының өзінше теңеуі, ұлағаты, сөз мәдениеті, үлгі-стилі бар дегенмен есептеспей, оның бәріне жауап ұратын, қазақ тілінің көлемінде менің топас іске күшім бар», ... деп кеуде соғатын надандықтың бір көрінісі деп білді. Бұл әдіспен аударғанда, түпнұсқаның авторлары өз ерекшеліктерінен жұрдай боп, бәрі де бір қалыпқа түсер еді де, тек бір өлшемнен ғана шығып отырар еді дегенді айтады ол.

Осындай қорытындылар жасай келіп, автор Пушкин шығармаларының Илияс Жансүгіров, Тайыр Жароков, Ғали Ормановтар жасаған жаңа аудармаларына ойысады. Олардағы жаңа беталысты қолдайды. Бұл беталыс – әрбір автордың өз ерекшелігін сақтауға тырысу, түпнұсқадағы көркем теңеулерді қазақ тілінің ескі қолданысында әбден мәлім болған көне теңеулермен ауыстырып қана қарап отырмай, әрқайсысының өзіне тән кесте-өрнектерін өз түрінде келтіре білу, сөйтіп, жаңа қазақ тілінің икемділігі мен орамдылығын, көріктілігін көтеру бағытындағы беталыс еді.

Әуезов Пушкиннің жаңа аудармаларынан осындай нышанды көріп қуанады. Бұдан былайғы аударатындар, бұл жайды құр теңеу жөнінде ғана еске алмай, кеңейте, тереңдей түсініп, Пушкин өлеңдерінің ұйқасымын, сөз байлығын, ой тереңдігін, қысқасы, оның стиль ерекшеліктерін дәл түсіруді негізгі әдіс етіп қолдануға шақырады. Бұл жалпы көркем аудармаға қойылатын талап және бірден бір дұрыс талап еді. Кейін М.Әуезов өзінің бүкіл өмірінде

аудармашы ретінде де, сондай-ақ көркем аударманың теоретигі ретінде де осы қағиданы берік ұстап отырды.

Пушкин өлендерінің ұйқасымы жайына келгенде, М.Әуезов жаңадан жасалып жатқан аудармалардың ішінде, Ілиястың қолынан шыққан «Чаадаевқа» мен «Қара бұлты» болмаса, көбінде ұйқастарды Пушкинше қолданбаушылық бар екенін сынайды. Рас, ол ондай ұйқастарды тек ұйқас үшін ғана беріп, формалистікпен түбірден алмаймын деп қатып қалуға да қарсы. Өлең ұйқасының жаңа түрін қолданғанда, оны Абайдың «Амал жоқ қайттым білдірмейіндегі» шалыс ұйқасты тапқаны сияқты, қазақ әуеніне үндесіп кететіндей жатық етіп шығару керек. Автор бұл жайында Ілиястың «Чаадаевқаны» аударғандағы шалыс ұйқас түрін қолданған әдісін мысалға келтіреді. «Бұл Пушкиннің, көбінесе, өзі қолданған ұйқас. Аудармада соның сақталуы мін емес, қасиет болып көрінеді», – дейді ол.

Бұл мақалада М.Әуезовтің ерекше назар аударып, баса көрсеткен мәселесі – Пушкиннің өзіне тән сөз ерекшеліктерін сақтау. Ақын бір жағынан Муза, Апполлон, Лира деген сияқты ескі қадым заманғы әдебиет ескерткіштеріне тән атауларды көп қолданса, екіншіден, орыс тілінің ескірген сөз түрлерін, дін сөздерін мол келтіріп отырады. Мұндай жерлерін бүгінгі ұғымның тілімен аударсақ болар ма еді? Жоқ, болмайды. Арада жүз жылдық тарих жатыр. Оны ұмытудың жөні жоқ. Пушкиннің ондай сөздері қазіргі орыс тілінің көлемінде қаншалық ескі сияқты сезілсе, оның аудармасында да, мүмкін болғанша, сондайлық көне боп сезіліп тұруын ескерген жақсы.

Автордың бұл қозғағаны – көркем аударманың теориясы – аса бір күрделі мәселесі. Мұның бір жағы жоғарыда айтылған түпнұсқаның стиль ерекшеліктерін жеткізу міндетімен де ұштасады. Ал бөліп қарағанда, мұнда дәуір айырмашылықтарын, ұлттық түрді, яғни мазмұны мен түр сәйкестігін сақтау мәселелерінің кейбір шешімдері айтылып жатыр. Ол кездердегі аудармаларда, қазақша түсінікті болсын деген желеумен, түпнұсқаның мұндай жерлерін қазақтың қарапайым ұғымындағы бірдеңелермен айта салу әдеті басым болатын. Автор аудармада осындай қарабайырлықтан мәдениеттілікке көтерілуді, қазақ оқырмандарын жалпы дүниежүзілік білім өрісіне бастауды насихаттаған.

М.Әуезов бұл мақаласында кейбір аудармашылардың Пушкин бойлаған тереңдікке шома алмай, ол толғаған сезімдерді қозғай алмай, үстірт соғып, Пушкинді жанап қана жүргенін айтады. Осыған байланысты ол: «түпнұсқадағы көңіл-күйі мен суретті көріністердің, жалындай маздап, шарқ ұрып тұрған сөз келісімнің аудармада солғын тартып жүдеп кететіні бар. Соны сезген кей аудармашылар қазақша құр шешен сөзге өктейді. Бірақ бұл сөздер, сырты сұлу сияқты көрінгенмен, Пушкин жолдарының сезім сырын шерте алмай, бос шығын сияқты болып тұрады деп қынжылады. Қорытып айтқанда, автор бұл кемшіліктердің бәрі Пушкин жолдарын шала ұғудың салдары, – деп түйеді, және де: «...аударма деген асығыстықты, үстірттікті көтермейтін өнер, онда түпнұсқаның орысша мағынасын түсінумен қатар, оның ырғағын да бойға сіңіріп, көкейге қондырып алу керек», - деп ескертеді.

Тегі сол жылдары, әсіресе Пушкиннің қайтыс болуының жүз жылдығын атап өту жайындағы ой-пікір де біраз өсіп қалды. Баспасөз орындары бұл мәселеге үнемі көңіл бөліп, жаңадан жасалған аударма еңбектердің таңдаулыларын жариялап отырды.

Солардың ішінде М.Әуезовтің 1937 жылы «Социалды Қазақстан» газетінің 8 қаңтардағы 6-санында жарияланған «Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы» дейтін, «Қазақ әдебиеті» газетінің 10 ақпанындағы 7-санында жарияланған «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді» дейтін мақалаларын оқимыз. Бұлардың бәрінде де автор жоғарыда айтылған аудармашыларға қатал талап қоя отырып, көркем аударманың тіліміз бен әдебиетімізге тигізіп жатқан ықпалын талдап сөз етеді, жұртшылыққа оның маңызын түсіндіреді.

М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына зер салған адам оның 1936-1937 жылдары көркем аударма мәселесімен едәуір шұғылданғанын аңғарады. Бұған бір жағынан, жоғарыда айтылғандай, Пушкин күнін өткізу себеп болса, екінші жағынан, қазақтың театр өнері өркендеп, қазақ сахнасына аударма пьесалардың шыға бастағандығы себеп болды. Қазақтың мемлекеттік драма театры отызыншы жылдардың алдыңғы жартысында «Сүңгуір қайық», «Астық», «Досым», «Жойқын князь Митислав» дейтін аударма пьесаларды қойған болатын. Соңынан «Ақсүйектер» пьесасы қойылды. Ал бұдан кейін, 1936 жылы

«Ревизордың» қойылуы қазақтың жас сахна өнерінің тарихындағы үлкен оқиға, биік белес еді.

Бұл оқиғадан, яғни аударма пьесалардың қазақ сахнасында қойыла бастауынан М.Әуезов терең сыр ұқты, мәдени дамуымыздың жаңа бағытын, кең өрісін көрді. Сондықтан да ол 1937 жылы «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» («Қазақ әдебиеті», 1937 ж.) деген мақала жазып, көркем аударманың ұлттық театр өнерін өркендетуге тигізіп отырған және бұдан былай да тигізе беретін игілікті әсерін сөз етті.

М.Әуезов өзінің бұл еңбегінде аударма пьесаларды қазақ сахнасында қоюдың ең бірінші пайдасы — халықаралық мәдениетті игеру деп білді. «Кеңес драматургиясының тандаулы пьесаларын қою арқылы көпшілікке кеңес мәдениетінің табыстарын танытып, сол мәдениетті сүйеге, оның әрбір сәтті шыққан туындысын «өз мүлкім, өз табысым» деп қарауға баулимыз. Қазақтың жас әдебиетінде жаңа тарихтың кейіпкерлері әлі аз және толық дәрежесінде бейнеленіп болмай жатыр. Ал жалпы кеңес драматургиясында олар көбірек те әртүрлі жақтарынан суреттеледі. Сондықтан аударма пьесалар қазақ жұртшылығына мәдениет жағынан өне бойы жаңа нәр әкеліп отырады. Мұндай пьесалардың театрларымызда мәдениетті түрде қойылуы және қазақ артистерінің оларды ойнап шығуы, бір жағынан, сахна өнерінің өскенін көрсетсе, екінші жағынан, көпшілікке революцияшыл реалист театрдың бергенін береді. Бұл пьесалардың зор қасиеті — қазақ актерлерін жалғыз қазақ пьесаларының көлемінде қалдырмай, сол актер типінің өзін де өзгерте өсіреді. Қазақ актерін, кеңестің интернационалдық мәдениетінің майданындағы, интернационалдық мүсіні бар актер етеді», - дейді ол. Бұл мақалада және бұдан сәл бұрынырақ жарияланған «Ревизор қазақ сахнасында» («Социалды Қазақстан», 1936 ж., 228-бет) деген мақаласында да М.Әуезов драмалық шығармаларды аударудың және оларды қазақ театрының сахнасында қоюдың жалпы маңызы туралы айтқан. Оның өзінде, көбінесе, театр өнерін өркендетуге, актерлердің шеберлігін арттыруға аударма пьесаларды қоюдың тигізетін пайдасын баса көрсеткен. Ал драмалық шығармаларды аударудың техникасы мен қағидалары жөнінде, яғни басқа жанрларға қарағанда, оның өзіне тән өзгешеліктері бұл мақалада сөз бола қоймайды.

Аударманың шығармашылық қағидалары туралы М.Әуезовтің сол жылғы «Мәңгі жасайтын Шота Руставели» деген мақаласында біраз ойлар бар. Грузин халқының ұлы ақынын насихаттауға арналған бұл мақаласында М.Әуезов оның «Жолбарыс тонды жортуылшы» деген атақты поэмасын аударуға қазақтың ең ірі ақындары кірісіп отырғандарын хабарлайды да, соған байланысты аударма жайында біраз ойларын ортаға салады.

Ең алдымен, мұндағы көңіл бөлерлік бір нәрсе: автор аудармашылықтың үлкен өнер екенін, оған аса зор жауапкершілікпен, үлкен дайындықпен кірісу керек екенін сездіреді. Ол «Жолбарыс тонды жортуылшыны» аудармақшы болып отырған ақындар бұл поэманың орысша аудармасының бірнеше нұсқасын – Бальмонт, Петренко, Цагарели аудармаларын және олар жайындағы сын-рецензияларды, Руставелидің мұрасын жақсы білетін грузин оқымыстыларының еңбектерін, грузин әдебиеті мен фольклоры жайындағы орысша деректерді оқып танысуы керек екенін ескертеді. Оның үстіне, грузин тарихшылары мен ақын-жазушыларынан көмек-консультация алып отыруды ұсынады. Бұдан біз М. Әуезовтің әрбір аудармаға осындай жан-жақты әзірлікпен, ғалымдық мағлұматпен, сол тақырып жайында шын терең біліммен кірісуді талап еткенін көреміз.

Екіншіден, ол грузин поэзиясы туралы орыс тіліндегі деректерге сүйене отырып, грузин поэзиясының біздің поэзияға ұқсайтын біраз ерекшеліктерін ашады. Мұны ол жеке, не топ дыбыстардың қайталап келіп отыратын үндестіктерінен, яғни аллитерация, ассонанс үлгісінен табады. Бұл ерекшелік бірқыдыру басқа тілдерге аударғанда дәл өзіндей етіп шығаруға қиыншылық тудырса да, қазақ тілінен лайықты үйлесімін табатынын, біздің ескі және жаңа әдебиет үлгілерімізде ондай ерекшеліктердің бар екенін айтады. Мұнда да аудармада түпнұсқаның көркемдік, стильдік ерекшелігін, ой тереңдігін жеткізуді бірінші кезекке қойған.

Руставелидің өз жанынан мақал шығарғыштығын, аз сөзге көп мағына сиғызып, терең метафора үлгісімен салыстыра сипаттайтын кестесі мол ақын екенін ескерте отырып, М.Әуезов автордың «сол ерекшеліктері мен асылдарына аса ұқыпты боп отырса міндеттің зоры да, кәдірлісі де сонда. Біздің ақындар мәдениеттердің бір-бірімен интерационалдық жолда қабысып табысуына жәрдем

етеді. Тарихтың маңызы зор, мәдениеттік міндетті ада қылады», (М.Әуезов, «Уақыт және әдебиет», Алматы, ҚКӘБ 1962 ж., 292-бет) – деп түйеді. Сонымен М.Әуезов қазақ жазушыларын бұл сияқты ұлы шығарманы аудару үстінде оның авторының өз тәжірибесінен үлгі алуға шақырады. Одан халықтың шын жақсы, шын асыл қазынасын қалайша көрікті етіп пайдаланудың әдіс-тәсілдерін үйренуді ұсынады. Бұдан оның көркем аударманы жазушылар үшін шеберліктің мектебі деп бағалағанын ұғамыз.

Кейін, елуінші жылдары М.Әуезов өзінің осы пікірлерін онан сайын дамыта түсті. Енді ол көркем аударманың өнер екенін танытуға, оның ұстанымдары мен қағидаларын анықтауға белсене ат салысады, олардың теориялық шешімдерін табу үстінде толғанады.

Нақ осы тұста ол Абайдың аудармашылық өнеріне тағы бір мықтап зер салады. Абайды тану, оның ұлы мұрасын жан-жақты терең зерттеу жұмыстарын ғылыми тұрғыдан жолға қоюды мақсат еткен М.Әуезов оның күллі әдеби-шығармашылығында көркем аударманың қандай орын алатынын, бұл саладағы оның шеберлігінің мәні қандай екенін анықтау ісімен шұғылданған.

Автор Абайдың Пушкиннен, Крыловтан, Лермонтовтан, Буниннен жасаған аударма еңбектерін топ-топқа бөліп саралап қарайды да, Лермонтов арқылы Батыс ақындарының шығармаларын да қазақ жұртшылығына жеткізгенін өз алдына сөз етеді.

Ең алдымен, ол Абайдың аударма еңбекке деген ықыласына тоқтайды. Абайдың орыс классиктерінен жасаған аудармалары кейде дәл, кейде еркін болып келсе де, өлеңдік тұрғысынан алғанда, әрқашан көркем боп шығып отырған. Демек, ол аудармаға да, өз өлеңдерін жазғандағы сияқты, ақындық зор шабытпен, әр сөзді саралап қолданатын асқан ұқыптылықпен кіріскен. Сондықтан оның өз өлеңдеріне тән керемдік, биязылық, нәзік те, терең сыршылдық аудармаларында да ылғи табиғи түрде құйылып келіп отырады. Тек Абайдың аудармашылық шеберлігінің арқасында ғана Пушкин мен Лермонтов поэзияларының көркемдігі, терең сыр, үлкен ойлары, Крыловтың халықтық өткір мысқылы мен ащы сатирасы қазақ қауымының санасына еркін жол тапты.

Осыдан келіп, М.Әуезов аударма жұмысы Абайдың өзі үшін де шеберліктің мектебі болғанын, оның ой-санасын ұлғайтып, өмірге

көзқарастарын қалыптастыруға себепші болғанын түсіндіреді. Мұны ол Абайдың өз шығармаларының даму құбылыстарынан көреді.

1887 жылдан бастап Абай творчествосынан көркем аударма үлкен орын алған. Сол жылдардан бастап Абайдың өзі жазған өлеңдерінен де жаңа түр, жаңа көріністер, сөз саптаудың жаңа үлгілері аңғарылады. Оның өз күйін толғауы, табиғат көркін, махаббат жайын жырлауы басқаша бір сырмен, жаңаша құлпырған бояумен жайнай түскен. Оның теңеулерінен де, саз-сарынынан да автор жаңа нұсқаларды байқайды. Әрине, мұның бәрін М.Әуезов Абайдың Пушкин мен Лермонтовқа жай ғана еліктеуі емес, олармен терең ұғынысып, табыса туысып бара жатқандығы мен аударманы шеберліктің шын мектебі етіп, өз халқына дәстүр боларлық жаңа үлгі-өнеге ашқаны еді деп бағалайды. Сондықтан да «Абайдан соңғы қазақ әдебиетін алсақ, ұлы ақын жасаған аударманың мәдениеттік, тәрбиелік, көркемдік әсері ұшан-теңіз. Өзге өнегесінен бұрын, Абай аудармалық еңбегімен және де өз тұсындағы қауымын көп тәрбиеледі. Қазақ сахнасына орыстың мәдениетінің жарығын әкеп төккендей болды», – дейді автор. (М.Әуезов, «Әр жылдар ойлары», 158-159-беттер).

Абай аудармаларының осындай тарихи маңызын анықтаған автор енді бұл еңбегінде оның аудармашылық өнерінің ерекшеліктерін ашып, шеберлігінің мәнін айыра көрсетумен шұғылданады. Ол үшін Абай жасаған аудармаларға жеке-жеке ғылыми талдау жасайды.

Бұл тұрғыдан оның ең алдымен, зер салғаны – Абайдың «Евгений Онегиннен» жасаған аудармалары. Татьяна мен Онегин арасындағы хат алысу ретінде беріліп, романның махаббат жайындағы толғауын түгелге жуық қамтыған бұл аудармада, әрине, Пушкиннің көп айтқандары қалып кеткен. Оның үстіне, Абай өз жанынан «Онегиннің ақырғы сөзі» деп тағы бір жайды баяндайды. Бұл Пушкинде жоқ. Мұны автор көркем аудармадағы еркін өзгерістің Абайша жасалған ерекше бір түрі деп бағалайды. (Сонда, 155-165-беттер). Содан соң Пушкиннің жалпы сарынын сақтай отырып, хаттар ретінде жеті бөлек боп берілген аударма еңбектің қайсысы қай жерде түпнұсқаға жақын келетінін, қай жерде алыстап кететінін ашып көрсетеді.

Абайдың көркем аудармадағы еркіндігін автор, негізінен, екі түрлі себеппен түсіндірген. «Оның біріншісі және ең үлкен себебі, – дейді ол, – Абай орыс жастарының сезім-сырларынан, өмір түйін тағдырынан, өзінің жас оқушысына үлгі боларлық тәлім-тәрбие бермекші болады. Екінші себебі бұл уақытта Абайдың ақындық аударма турасындағы түсінігі, көзқарасы өзінше, өзгереді болған тәрізді. «Ескендір» поэмасының тақырып желісін Низамиден алып, көп өзгертіп жырлағаны сияқты, Абай бұрын өзі білген жақын шығыс классик поэзиясында қолданылып жүрген «нәзира» жолын қолдана түскен тәрізді». Бұл жолдың мәнісі – аударылатын шығарманың өзінде бар «шындық пен сырлардың, халдер мен қасиеттердің кебін арқау етіп ала отырады да», аудармашы өз жанынан тағы да тың арман, мақсаттар қосады.

Абайды бұл әдіске итермелеген, жоғарыда айтылғандай, қазақ жастарына орыс жастарын үлгі етіп ұсынғысы келгендік еді. «Сондықтан Абай үшін опасыз жігіттің қайғылы, күлкілі халінен гөрі оның шынымен қателесіп, бар жанымен шын қамығып, өкінгені қымбатырақ болды. Себебі: ол кезде қазақ жағдайында жақсы қыздың езіз жанын ұқпай, мейірімсіз жарақаттап кете беретін опасыз жігіт былай да аз болмайтын. Ондайлардың өкінішінен де үлгі шықпас еді. Одан да, қаншалық арман қалдырса да, опалы шыншыл, қиянатсыз жігіттің өкінішін көрсету абзал болды» Абай үшін.

Осыдан келіп, автор Абайдың Онегин кейпін өзгертіп аударуы оның мәніне жетпей ұшқары түсінгендігі емес, өзінің алдына қойған шығармашылық мақсатына бейімдегендік деп түйеді. Онегиннің ішкі дүниесін ұғуда Абайдың Белинский тұрғысынан келгенін автор нақтылы мысалдармен дәлелдейді.

Абайдың Татьяна мен Онегин сырларын шертудегі ақындық, шеберлік, ізденушілік өнерін Әуезов ерекше жоғары бағалаған. «Бұл екеуінің хаттарындағыдай соншалық көркем шыққан туындыны 1889 жылға дейінгі, яғни бұл аудармалардың жасалуына дейінгі Абайдың өзі жазған өлендерінен де кездестіре алмайсың», - дейді ол. Авторды ақынның бұл аудармаларда жаңа түр, жаңа ырғақтар тапқандығы, ішкі сезім дүниесін толғауға келгенде небір соны теңеулер мен әсем сөздер қолданғаны, сөйтіп, әр қазақ ұғымына соншалық шебер үйлестіру арқылы «Татьянаның тілімен қазақ қызының жүрегіне қоса тіл бітіргені» масаттандырады.

«Абай өзінің шебер аудармаларымен Пушкиннің бұл шығармаларындағы орыс топырағынан өрбіген жалпы адам баласының қасиеттерін ашты, Татьяна мен Онегиннің қай жерде, қай ортада болса да, сырлас, үндес жандарын табатынын көрсетті» дейді автор және ол бұл мәселеге де үлкен мән берді. Сөйтеді де, «Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ жаңағы айтылғандай, оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сезімдерді Абайша жеткізіп, көріктеп беру, көп табыла бермес» деп қорытады (Сонда, 157-бет).

Жеке теңеулерге келгенде М.Әуезов Абайдың кейде Татьяна мен Онегин шындықтарына үйлеспейтін сөздерді де қолданып жіберетінін көреді. Мәселен, «Мехрабымсың бас ұрамын»... деп келетін өлеңдегі «мехраб» деген мұсылман дінінің ұғымындағы сөзді тең етіп алуына тоқталады да, бұл аудармашы тарапынан өз оқушыларына екі жастың сезімін жеткізу үшін өз білген сөз асылын аянбай жұмсағысы келгендік еді», – дейді. Бірақ «әрине, мұнда діндік ұғым-сөздікті алмай, осындай күшті жайды білдіретін халықтық ұғым-сөздікті алу әлдеқайда орынды болар еді» – дегенді айтады. Сондай-ақ

*«Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем», -*

дейтін теңеу жайында да бұрынғы пікірін қайталап, дворян қызы Татьянаға «қазан қырғызып қоюдың» жарасымды емес екенін тағы ескертеді.

Бұдан кейін автор Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармаларын талдауға көшеді. Абай Лермонтовтан не бәрі жиырма жеті өлең, үзінділер аударды дегенді айтады.

Бұл аудармалардың ерекшелігі сол – мұнда Абай «анық шебер аудармашының өзі болып еңбек етеді». (Сонда, 159-бет). Сонымен бір айта кететін нәрсе – Лермонтовты аудару арқылы Абай Батыс классиктерінің де ой әлеміне енуге мүмкіндік тапты.

М.Әуезов Абайдың бұл еңбектерін талдауда шынайы ғалымдық тереңдік көрсеткен. Ең алдымен ол Абай аудармаларының түпнұсқалық негіздерін анықтайды, оған қай аудармасының қаншалық дәл келетінін, қай жерде қаншалық ойысып кететінін көрсетеді. Сондай-ақ, автор Абайдың Лермонтов сарынымен жазған кейбір өз өлеңдерінің ішінде орыс ақынының бірен-саран

өлең жолдары еніп кеткен жерлерін де тапқан. (Мысалы: «Көлеңке басын ұзартып»., «Ауру жүрек ақырын соғады жәй»..., «Әм жалықтым, әм жабықтым...» деген сияқты өлеңдері).

Нақ осы жерде Мұқаңның аса бір құнды пікіріне айырықша тоқталмасқа болмайды. Бізде соңғы жылдары Абай аудармашылығын зерттеген кейбір жолдастар тым асыра сілтеп жүр. Олар аудармадағы Абай өрісінің кеңдігін көрсетеміз деп, оның ұлы ақындармен үндесіп жатқан кейбір өз өлеңдерін де оп-оңай аударма қатарына қоса салады. Әрине, онымен Абайдың нағыз кемеңгер ұлт ақыны ретіндегі ұлылығына нұқсан келе қоймас. Қайта оның аудармаға көбірек барғанын, орыс және дүниежүзі классиктерін казакжұртшылығына неғұрлым кеңінен таныстыруға күш салғанын көрсету – мәртебесін онан сайын көтере түсетін нәрсе.

Дегенмен де әр нәрсе өзінің жүйелі орнын табуы керек қой. Айталық, қай халықтың жағдайында болса да, белгілі бір өмір шындығының, кейде бір ұлы ақын айтып кеткен теңеулер мен қанатты сөздердің екінші бір ұлы адамның аузымен қайталанып келетін кездері болады. Міне, осындайдың мысалын біз ұлы Абайдың мұрасынан да кездестіреміз. Әрине, бұл аударма емес, жоғарыда айтылғандай, орыстың ұлы ақындарымен мұндасып, үндесіп, іштей ұласа табысып кеткендіктің бір көрінісі сияқты нәрселер.

Абайдың осындай бір топ өлеңдеріне талдау жасай келіп, М.Әуезов: «Тегінде, жаңағындай өлеңдерді Абайды аударма демей», «Лермонтовтың ізімен», не «Лермонтовша» деп жіктесе де болар еді», - дейді. (Сонда, 160-бет). Бұл ойын дәлелдеу үшін ол Байронның «В альбом» деген өлеңін Лермонтовтың аударғанын, ал кейін тағы да «В альбом» деген атпен өзі жазған өлеңде сол аудармадағы сарынды басқаша көрсетеді. Бірақ орыс қауымы Лермонтовтың соңғы өлеңін аударма деп жүрген жоқ. Олар оны Байрон сарындас өлең деп атайды. Нақ осындай жағдай Абайда да болған. Сондықтан, ондай өлеңдерді біз де аударма демей, белгілі орыс классиктерімен сарындас шыққан өлеңдер деп қарауға тиістіміз.

Осылай етіп Абай аудармаларының басын ашып алғаннан кейін, автор Лермонтовтан жасалған анық аудармалардың көркемдік, поэзиялық қасиеттерін талдауға көшеді.

Аудармаға қойылатын ең бірінші талап – түпнұсқаның бар қасиетін сақтай отырып, оны қазақ тілінде әсерлі де тартымды етіп шығару. Осы тұрғыдан қараған автор Абай аудармаларынан, ең алдымен, дәлдікті іздейді. Ол көп аудармалардың түпнұсқаға көркемдік тұрғыдан сай келіп отыратынын анықтайды. Мәселен «Бородино», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Тұтқын батыр», «Сал демеймін» («Альбомға»), «Жолға шықтым», «Жалау», «Жартас», «Дұға» деген сияқты, тағы басқа аударма өлеңдер, шумақтары мен жол сандары жағынан да «Құрыш-қуат, әсем сезім күйлі толқындары» жағынан да автормен сайма-сай түсіп отырады. М.Әуезов аудармада түпнұсқаның буын өлшемін сақтау арқылы барып, оның үн-ырғағын келтіруге келгенде Абайдың тамаша шеберлік жасап жіберетініне разы болады.

Автор Абайдың Лермонтовтан дәл аударған жерлерінде қазақтың поэзиясы мен көркем тіліне бұрын болмаған жаңа бір жарастықтар қоса келіп отырғанын көреді. Мәселен, Лермонтовтағы «Линейная рука» деген сөздер Абайда «еркелі нәзік қол» деп, «как сталь твоя при трепетном огне» деген жол – «болатша дірілдеген жалын көрген» деп, «таинственная печаль» деген сөздер – «сұпия қайғы» деп, «быть может, долго стих унылый..» деген жол «кім білер жабырқаңқы жазған сөзім» деп аударылған. Осылардың бәрі де қазақ сөздерінен құралғанымен, қазақтың бұрынғы әдебиетінде де, ауызекі тілінде де қолданылмаған тіркес теңеулер еді. Бұлар Абай сынды данышпан ақынның аузымен көркем аударманың әкелген жарасымды жаңалықтары еді.

Сөз тіркестерін былай қойғанда, жеке сөздің өзін құбылта түрлендіруде аударманың атқаратын рөлі орасан зор. М.Әуезов «жабырқаңқы» деген сөздің келісіміне назар аударады. Түпнұсқадағы «унылый» деген сөз «жабырқаңқы» болып аударылған. Қазақта «жабырқау» деген бұл арада сөз бар. Бірақ, «жабырқаңқы» болып аударылған. Қазақта «жабырқау» деген сөз бар. Бірақ, «жабырқау түн» болады. Адамның қабағы жабырқау делінеді. Ал, сөз жабырқау деген ұғым бұрын қазақ тілінде, ауызша сөзінде, ақындық сөйлемдерінде қолданылмаған. Абай болса, «жабырқау» деп қана қоймайды, «жабырқаңқы» деп жадаулық күйді үдете түседі... Ақынның сөздігіне ең алғаш кіріп отырған жаңа түр. Бұнда Абай орыстың «унылый» деген сөзінің мағынасын

ғана емес, тындаушыға беретін қосымша әсерін (дополнительная ассоциация) де қоса қамтыған».

М.Әуезов кейін көркем аударманы өзі жасағанда да және оның теоретигі ретінде басқа аудармашыларға талап қойғанда да, аударма арқылы ана тіліне осындай жарастықты жаңа үлгілер енгізуді басты шарт деп білді.

Сондықтан ол Абай мұрасын зерттеушілердің алдына да оның аударма арқылы қазақ поэзиясы мен тіліне енгізген осындай жаңа мәдениетін айыра көрсетуді міндет етіп қойды.

Абайдың Крыловтан аударған шығармаларын талдағанда, М.Әуезов оның Ыбырай Алтынсаринмен дәстүр жалғасына, онымен шығармашылық үндестігіне тоқтайды. Бұл жерде ерекше назар аударатын бір нәрсе – Абайдың Алтынсарин шығармаларын жақсы біліп, жоғары бағалағанын автор әдейі атап айтқан. Сөйткен де, оны Абайдың Крылов шығармаларын аударуда Алтынсарин үлгісін пайдаланғандығымен дәлелдеген.

Тек аудармада ғана емес, сонымен бірге олардың өздері жазған өлеңдердің де кейбіреулерін салыстыра отырып, автор екі ұлы ағартушының шығармашылық үндестігін ашады. Алтынсариннің «Сәуірде көтерілер рахмет туы» деген өлеңін «қазақтың пейзаж жайындағы болашақ реалистік поэзиясының бастамасы» деп бағалаған автор Абайдың жыл маусымдарына арналған өлеңдерін соның дәстүрлік жалғасы, көркеюі, дамуы деп таниды. (Сонда, 165-бет). Ал екі ақынның Крылов мысалдарынан жасаған аудармаларын салыстыра келгенде, олардың дәстүрлік жалғастығын Әуезов өлең түрлерінен, өлшемдерінен, сөздіктерінен табады.

Ыбырай мен Абайдың бұл саладағы көркемдік ұқсастығы, үндестігі күшті болуының себебінен де Крылов мысалдарының кейбір аудармалары көпке дейін екі ақынның әрқайсысына бір телініп, шатастырылып жүрді. Осыны айта келіп, автор, мәселен оның «Ворона и лисица» деген мысалының Ыбырай жасаған аудармасы да, Абай жасаған аудармасы да Абайдың 1945 жылы шыққан жинағына қатар басылып, яғни қате кеткенін ескертеді.

Сондай-ақ, Мүрсейіт сияқты бұрынғы Абай шығармаларын көшіріп жүргендердің қателігінен кейбір басқа ақындардың аудармалары да Абайдікі делініп келгенін дәлелдейді. Сол себепті ол шын Абай аударған Крылов мысалдары қайсы екенін анықтауға

көмектесіп, атап тұрып бес мысалдың тізімін берген. Олар: «Есек пен бұлбұл», «Бүркіт пен қарға», «Шегіртке мен құмырсқа», «Түлкі мен қарға», «Піл мен қанден».

Белинскийдің талдауынша, үш топқа бөлінетін Крылов мысалдарының ішінде бұл шығармаларды екінші топқа, яғни «өсиетшілдік бағыт ақындықпен шарпысып отыратын» мысалдар тобына жатқызған автор Абайдың дәл осыларды таңдап аударуының себебіне де біраз тоқтап өткен. Мұның да себебін ол ең алдымен, Абайдың өз оқушыларының қамын ойлағандығынан, соларға түсінікті болуды көздегендігінен, Крылов за-манындағы орыс халқының нақтылы әлеуметтік және саяси болмысынан туған сатирадан гөрі, «жалпы адам баласының қай қауымына болса да оңай үйлесетін мысалдарды бұрынырақ аударуға талап еткендігінен» іздейді (Сонда, 166-бет).

Мысал жанрының негізгі мақсаты — ғибрат. Ғибрат оның бар тұспалының түйіні. М.Әуезов Абайдың мысалдар аударудағы тұспалдап айтқан ойды түю жағына қалай көңіл бөлгенін де көрсетеді. Абай кейде қорытындыны өзінше жасап, түпнұсқаны өзгертіп те жіберіп отырған. Оның бұл өзгерісі де Крыловтағы нақтылы қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайды сынаудан гөрі, жалпы мінездік жайға ауыстыру жағына қарай бейімделе береді. Мәселен, ол Крыловтың «Вороненок» дейтін мысалын аударғанда, оның «үлкен ұры құтылып, ұсақ ұры тұтылды» деген мағына білдіретін ғибратын «Азат басың болсын құл, қолдан келмес іске ұмтыл» деп өзгерткен (Бұл да сонда, 167-бет).

Крыловтың «Стрекоза и муравей» дейтін мысалын Абай «Шегіртке мен құмырсқа» деп аударған. «Стрекоза» шегіртке емес, инелік. Әуезов Абайдың оны неге өзгертіп, «инелік» демей, «шегіртке» деп алған себебіне тоқтайды. «Қазақтың ауыз әдебиетінде болсын, жайшылықтағы ұғымында болсын, инеліктің мұндайға араласа қоятын жері көп емес. Сол себепті Абай оны әдейі өз оқушысының ұғымына жақынырақ, көкейіне қонымдырақ ету үшін «шегіртке» етіп өзгертіп алған тәрізді дейді автор (Бұл да сонда, 167-бет).

Бұдан кейінгі Әуезовтің ерекше бір көңіл аударғаны – мысалдық шығармалардың жанр ерекшелігі туралы. «Нағыз әдебиет жүйесінің көзімен қарағанда, орыс әдебиетінде мысал (басня)

– өлең (стих) емес. Ол өзі бөлекше жанр. Оның жол өлшеулері өлеңге тән өзгешеліктей боп шумаққа да бөлінбейді. Әр кезде сөйлеп айтатын ауызша әңгіме» сияқты боп, оқиғалы, мазмұнды боп келеді. Міне, мысалдың осындай жанрлық ерекшелігі қазақ тіліндегі аудармаларында сақталмаған.

Бұл ерекшелік Ыбырай мен Абайда да, сондай-ақ мысал жанрын аударумен шұғылданған қазақтың барлық басқа ақын-жазушыларында да сақталмай келеді. Олар, негізінен, өлең түрінде аударылады. Кейбіреулері төрт жолдық шумағы бар он бір буынды өлең етіп аударса, екінші біреулері жеті-сегіз буынды жыр өрнегімен алып шығады. Осының себебінен жол саны да көбейіп кетіп отырады, оқиғаны баяндау үлгісі сөйлесу түрінде еркін шықпай, белгілі бір ырғақ – өлшемдегі өлең шеңберінде қалады. Сон-дықтан да «қазақша аударылуда, орыс әдебиетінің бұндайлық бөлекше жанры, қазақша да бөлекше жанр тудырмайды» деген қорытындыға келеді автор.

Ал Абайдың өз қайраткерлігін сөз еткен жерде М.Әуезов оның мысал жанрларын аудару арқылы қазақ поэзиясына енгізген жаңалықтарын жоғары бағалайды. Сол кездегі қоғамдық қалыпты, жеке адамдардың басындағы ездіктерді мінеуге келгенде, Абайдың тұспалдап айтатын мысал жанрын місе тұтпай, Лермонтов үлгісіне, Некрасов пен Салтыков-Щедриннің дәстүріне көшкенін аңғартады автор. Абай соларша «басқа соғып, көзге шұқып отырып айтуды ақынның айқын жолы деп білді» дейді.

Абай мұрасының ішінде аударма туындыларының қандай орын алатындығы, олардың қайсысының кімнен аударылғандығы туралы, кейбір аударма өлеңдердің көркемдік қасиеттері туралы бізде жазылған еңбектер біраз бар. Бірақ солардың бәрінде де нақ Әуезовше аударманың ішкі сырларына терең үңілгені аз. Бұл еңбектің құндылығы сол – ол Абай аудармаларының творчестволық сырын ашуға, оның көркемдік ерекшеліктерін зерттеуге тікелей жол ашады. Бұдан былайғы Абай мұрасын зерттеушілердің қай-қайсысы да бұған соқпай өте алмақ емес.

Бұл М.Әуезовтің аударма туындыларын тікелей салыстыра отырып зерттеген ең көлемді еңбегі. Бұдан кейін ол аударманың жалпы теориялық мәселелерімен көбірек шұғылданды, оның негізгі мәселелерін шешуге жалпы Одақ көлемінде ат салысып отырды.

Тегі елуінші жылдар бізде көркем аударма жайындағы ғылыми ой-пікірдің едәуір дамып, кең өріс ала бастаған жылы болды. Бұл жылдары газет-журналдардың беттерінде бұл мәселеге арналған мақала-рецензиялар көбейді.

1957 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы осындай мақалалардың біразынан құрастырып «Көркем аударманың кейбір мәселелері» деген жинақ шығарды. Жинақ профессор М.Әуезовтің «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» деген мақаласымен ашылады. Онда автор аударма жайындағы теориялық ой-пікірдің ептеп дами бастағанын айта келіп, «алайда аударма теориясы ғылымның бір саласы болып әлі жетілмегендігін, әлі төл күйінде, әрі кеткенде қалыптасып, есею күйінде ғана екендігін» атап айтқан («Көркем аударманың кейбір мәселелері», ҚКӘБ, 1957 ж., 3-бет).

Содан соң ол аударма теориясын жасаудағы негізгі кемшіліктер деп, аударманың жақсы тәжірибелерін анықтай отырып, оларды үлгі ретінде ұсыну жағы жеткіліксіз екендігін, көркем аударма туралы басылып шығып жүрген мақалалардың көбі жеке сөздердің не дұрыс, не теріс аударылғандарын тізіп, ұсақ нәрселерді сөз етумен ғана тынатынын, ал аударманың күрделі теориялық мәселелерін саралап күн тәртібіне әлі қоя алмай отырғандығымызды және оларды шешетін ірі еңбектер әлі тумай жатқандығын көрсетеді. Сонымен бірге қазіргі кезеңдегі аударма теориясының ең күрделі міндеттері ретінде автордың стилін сақтау, түпнұсқадағы ұлттық сипатты жеткізу мәселелерін арнайы бөліп алады. «Аударма саласындағы көптеген міндеттер нақтылы түрде, түпнұсқаның түрлі қасиеттерін толық беру үшін аудармашы қолданған құрал-тәсілдерді зерттеумен анықталады, ол қасиеттерге: интонация, ырғақ, образдылық (синонимдердің, идиомалардың, мақал-мәтелдердің, афоризмдердің түрліше астарларымен бірге) секілді элементтер жатады және бұған ұлттық форманың әрқилы өзгешеліктері, тарихи сипаттары да келіп қосылады» дейді автор.

М.Әуезов осы міндеттерді іс жүзінде ойдағыдай шешудің үлгісі деп, шығармаларды аудару тәжірибесіне тоқтайды. Бұл жұмыстың жалпы Одақ көлемінде белгілі бір ғылыми негізге қойылғандығын, оның бар жұмысты басқарып отыратын беделді ғылыми орталығы, бірыңғай жүйесі, әрбір республикада

филиалдары мен бөлімшелері бар екенін, сол себепті мұнда негізгі мәселелер ұжымдық түрде, ғылыми тұрғыдан ойланып-толғану арқылы байыпты шешіліп отыратынын баяндай келіп, аударма тәжірибесінде олардың қолданып жүрген тәсілдері көркем прозаның аудармасына да көп ретте қолайлы келетінін дәлелдейді. «Аударманың өте-мөте қонымды ғылыми дәлелденген түрі деп олар – шығарманың мазмұнын да, формасын да толығырақ беретін ғылыми дәл, балама аударманы есептейді. Марксизм-ленинизм классиктерін аударушылар аударылатын шығарманың лексикасын да, синтаксисін де, олардағы ой-пікірлерді, эмоциялық және образдық көріктерді толығымен сақтауға, түпнұсқаның мазмұны мен формасының бүкіл нәр-қуатын толық беруге талаптанады» – дейді деп, М.Әуезов нақ осы қағиданы прозалық көркем шығармалардың аудармасына да қолдануды ұсынады.

Бұл пікір көркем аударманың практикасы мен теориясына көп еңбек сіңірген жазушы М.Әуезовтің кездейсоқ айта салған ойы емес, қазақтың тіл мәдениетінің, әдебиетінің, көркем ойының, тіпті жалпы дүниежүзілік әдебиет пен мәдениеттің даму бағытын бағдарлай отырып, ұзақ ойланудан соң айтқан ғылыми қорытынды еді. Бұл әдіс, яғни түпнұсқаның формасы мен мазмұнын толық та дәл сақтай отырып айнытпай аударуға тырысу, сол кездің өзінде көркем аудармада молынан бар болатын. Бірақ онда, бар тәжірибені қорытып, бар жұмысты белгілі бір ізге салып отыру жағы болмағандықтан, бұл тәжірибе кейде сәтті, кейде сәтсіз шығатын да, түпнұсқаның формасы мен мазмұнын, автордың күллі стилін толық сақтаймын деушілердің бірсыпырасы сөзбе-сөздікке, әріпқойлыққа ұрынып қалатын.

М.Әуезов көркем аудармада түпнұсқаның мазмұнымен қатар, бүкіл формасын да айнытпай сақтау керек деген қағиданы ұстады. Мұны ол бұл мақаласын жариялаудан бес жыл бұрын, яғни 1952 жылы И.Тургеневтің «Дворян ұясы» романының өзі жасаған аудармасын жариялаумен байланысты жазған кіріспе мақаласында да атап көрсеткен болатын. «Мен шамам келгенше ең алдымен романды дәл аударуға тырыстым, - деген ол.

– Тек дәл аудару ғана үлкен жазушының тіл, стиль, сөйлем ерекшеліктерін бере алатын болады, бұл жөніндегі дәл аудару дегенді мен сөйлеміне сөйлем орай етіп аудару деп түсінемін.

Сондықтан қанша ұзын болса да, романның өзіндегі сөйлемі үзіліп, бөлшектеніп, бірнеше сөйлем боп берілмейді. Соның орайына орысша текстің өзінде болған тыныс белгілерінің (пунктуацияның) көбі қазақша тексте де мол қолданылады. Сөйтіп, Тургеневтің сөйлемдері қазақшасында да өзінің ұзынды-қысқалы көлемімен дәл беріледі». («Әдебиет және искусство», 1952 ж., №9, 9-бет). Аудармада күрделі сөйлемді күрделі сөйлеммен жеткізу күні бүгінге дейін практикалық жағынан аса шеберлікті, теориялық жағынан көптеген ішкі сырларын ашып, терең талдауды керек ететін күрделі мәселе. Мұнда ең алдымен екі тілдің әрқайсысына тән ерекшеліктері мен бір-біріне ұқсамайтын ішкі заңдылықтары сөзсіз бой көрсетеді. Сондықтан, абайламаған адам, тек қана түпнұсқаның сөйлеміне сөйлем орайластырамын деп отырып, оның ықпалына түсіп кеткенін білмей де қалуы, сөйтіп, ана тілінің заңды жүйесіне нұқсан келтіруі, соның салдарынан аударма еңбектің ұғымдылығын, әсерлілігін, көркемдік-эстетикалық ләззатын кемітіп алуы әбден ықтимал. Жалпы қағидасын дұрыс қойғанымен, М.Әуезов бұл мәселені іс жүзінде қалай шешу керек екенін ашып айтпайды. Сонымен қатар оның осы тәсілді қағида ретінде әдейі қолданған жерінде, яғни «Дворян ұясының» аудармасында сол сөзбе-сөз, жолма-жолдықтың ұнамсыз әсері де жоқ емес. Бұл турасында белгілі сыншы, филология ғылымының докторы М.Қаратаевтың: «Аудармашы түпнұсқаға сөзбе-сөз ұқсатамын деп, кітаптың оқушыға түсініктілігін ауырлатып алған, Тургенев прозасының нәзік психологиялық суреттерін толық жеткізе алмаған» деп кезінде айтқан пікіріне біз толық қосыламыз (М.Қаратаев, «Рожденная Октябрем», КИХИЛ, 1958, 91-бет).

Алайда бұл аударма ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеуді керек етеді. Өйткені мұнда бұрын аударма өнерінде небір тамаша үлгілер көрсетіп, еркіндік пен дәлдікті шебер ұштастыра білген классик жазушының әдейілеп жасаған бетбұрысы бар. Сондықтан да бұл еңбектен дәл аудару жолындағы қиындықтарды көрсететін көп мысалдар табуға болады. Профессор М.Әуезовтің бұл пікіріне сол кезінде-ақ дау айтушылар болды. Аудармашы-жазушы Ә.Ипмағамбетов 1954 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 2-санында басылған, кейін әлгі айтылған жинаққа енген «Көркем аударманың кейбір мәселелері» деген мақаласында

М.Әуезовтің аудармада автордың өзіндік ерекшеліктерін жеткізу үшін сөйлемді бөлшектемей, тұтас аудару керек деген пікірін толық қуаттай отырып, былай деген: «бірақ М.Әуезов жолдас сөйлемді тұтас аударумен қатар автордың стилін неғұрлым айқынырақ көрсету үшін, сол сөйлемнің ерекшеліктерін, тыныс белгілеріне дейін, сол күйінде, бұлжытпай, дәл беру керек дейді. Бұл соңғы пікіріне қосылуға болмайды. Түпнұсқадағы сөйлемнің көшірмесін дәл беру мүмкін емес, өйткені әр тілдің өз алдына синтаксисі бар» («Көркем аударманың кейбір мәселелері», Мақалалар жинағы, ҚКӘБ 1957 ж., 32-бет).

Бірақ Ә.Ипмағамбетов та автордың стилін дәл беруді аударушының алдына басты талап етіп қойғанымен, оны жүзеге асырудың жолы қайсы екенін, аудармашы қалай еткенде түпнұсқаны бұлжытпай жеткізе отырып, әрі ана тілінің бүкіл заңдылығын сақтай алатынын мақаласында ашып көрсетпеген.

Тегінде мәселенің нақ осы жағы біздегі көркем аударма теориясының әлі аша алмай жатқандығына еңбек жазған адамның қай-қайсысы болса да, әзірше, «автордың стилін сақта, түпнұсқаның мазмұны мен формасын бұрмалама, аударма қазақша жатық болсын» деген тәрізді жалпыға белгілі қағидаларды тізеді де, бұл айтқандарын В.Белинскийдің «аудармада шығарманың әрпін емес, рухын беру керек» деген сөзімен қорытып өте шығады. Ал аударма өнерінің тәжірибеде дәлелденген, ғылыми негізде қорытылған нағыз методологиялық мәселелері қандай екендігін дәл нұсқап айтатын еңбек бізде әлі туа қоймай жатыр. Шынында, сол «шығарманың рухы» дегеннің өзі не нәрсе? Оны қалай түсіну керек? Әлде, автордың айтайын деген ойының жалпы нобайын ғана сақтап, түпнұсқаның стиль, ырғағын елемей, қазақтың қарадүрсін сөздерімен еркін тарта беруді «шығарманың рухын сақтау» деп білеміз бе? Жоқ. Олай болмаса керек. М.Әуезовтің айтуынша «шығарманың рухы» дегеннен оның күллі мән-мазмұнын, нәр-қуатын ұғуға тиістіміз.

Шығарманың мазмұны мен күллі нәр қуаты қайтсе толық беріледі? Әрине, ол алдымен сөз арқылы, автордың сөз қиыстыру тәсілдерін қолдана білу арқылы беріледі. Бұл жерде оның әрбір сөзінің, үн-ырғағының, демек, тыныстау тәртібінің де ерекшеліктерін ескермейінше ешбір мүмкіншілік жоқ. М.Әуезов мұны өмірінің соңғы жылдарында айырықша ескертіп отырды.

4.1.3 Қоғамдық-саяси еңбектерді аудару тәжірибесінен

Бұл саладағы аударма ісіне байланысты тәжірибені сөз етпес бұрын өткен ғасырдағы, нақтылап айтқанда, кеңестік дәуірдегі тарихымызға біраз көз жүгіртуге тура келеді. 1918 жылдың 8 қазанында, яғни төңкеріс жасап, билік басына келген Кеңес өкіметінің екінші жылында РСФСР Халық комиссариатының Ұлттар ісі жөніндегі қырғыз (қазақ) бөлімі Ордада баспа бөлімі мен аударма бөлімін құру туралы шешім қабылдады. Бұл құрылымдарға орыс тілінен қазақ тіліне кітапшалар, үндеухаттар, ұрандар аудару жұмысы жүктелді.

Қазақ өлкесіндегі полиграфия базасының әлсіздігінен, ұлттық кадрлардан шыққан редакторлардың, аудармашылардың, полиграфистердің, жалпы баспагерлердің жетіспеушілігінен қазақ тіліндегі әдебиеттер алғашқы кезде Мәскеуде, Қазанда, Ташкентте басылды. Ал Қазақстанда баспа ісі 1920-жылдардың бас кезінде дами бастады. Орынбор қаласында Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Шолпан Иманбаеваның, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Илияс Жансүгіровтің, Ғабит Мүсіреповтің, Жақан Сыздықовтың алғашқы кітаптары жарық көрді.

1924 жылы 23-31 мамырда өткен РКП(б) XIII съезі қабылдаған қарарлар мен қаулыларға ұлт баспасөзі және оны өркендету жайлы арнаулы тармақтар енгізілді. Мысалы, осы құжаттың 11-тармағында «Ұлт республикалары баспасөзінің жергілікті халықтың тіліне көшуін аяқтау, ұлт баспасөзінің таралымын көбейтуге жету... баспа саласында ұлттық баспалардың бәрі негізінен алғанда орыс тілінен басқа тілдерде кітап басып шығаруға көшуіне жету қажет...» деген нұсқаулар бар.

Сөйтіп, 1920-жылдардан бастап саяси әдебиетті аудару ісі жүйелі, жоспарлы түрде жолға қойылды деуге болады. Марксизм-ленинизм классиктері Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің, Владимир Ильич Ленин мен Иосиф Виссарионович Сталиннің еңбектерін, партия мен үкіметтің қаулы-қарарларын қазақ тіліне аудару ісін бір жерге жинақтау, оны дұрыс ұйымдастыру мақсатында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты құрылды. Сөйтіп бұдан кейінгі жылдары пролетариат көсемі В.И. Ленин шығармаларының

45 томы, содан кейін 55 томдық толық жинағы, И.В. Сталиннің еңбектері, СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И. Брежневтің сөйлеген сөздері мен баяндамалары «Ленин жолымен» деген атпен 9 том болып қазақ тілінде жарық көрді. Сондай-ақ Коммунистік партияның Бағдарламасы мен Жарғысы, съезд материалдары, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, көрнекті қолбасшылардың мемуарлары және т.б. материалдар қазақ тіліне аударылып шығып тұрды. Замана ағымымен бұл кітаптарға деген көзқарас қазіргі кезде басқаша сипат алып отыр. Қалай дегенмен де мұның өзі мемлекет пен халық тарихының белгілі бір кезеңіне жатады. Сондықтан оны ұмытуға болмайды.

Бір айта кететін жайт, 1960 жылдарға дейінгі аударма мен қазіргі аударманың сапасында және терминдер қолдану тұрғысынан алғанда елеулі айырмашылық бар. Бірер мысал келтірейік. «Дети обоего пола» деген сөйлем бір кезде «Еркек-әйел балалар» деп аударылған (*В.И. Ленин. Шығармалары, 29-том, 120-121-беттер. 1960 жылы шыққан*). Сол кезеңде үгіт-насихат құралы ретінде жарық көрген саяси оқулықтардың бірінде «масса вопросов» деген сөз тіркесін «сұрақтар бұқарасы» деп, «когда дело пущено на самотек» деген сөйлемді «іс самотекке ұшыраған жерде» деп аударған кісілер де болған. Ал қазіргі кезде мұндай аударманың кездеспейтіні хақ. Өйткені сауатты жандар көбейді, ой-өріс кеңейді, жан-жақты білім алған жастар жетілді.

Сол бір кезеңдерде саяси сауаты, білімі жеткілікті аудармашылар көп бола қоймаса да қоғамдық-саяси әдебиеттер жиі аударылатын. Аударманың аты аударма. Ол жетіле береді, сапасы барған сайын жақсара түседі. Сондықтан сол кездегі аударманың дәреже-деңгейін біршама анықтау мақсатында бірнеше мысал келтірелік. Түпнұсқаны түсінбей қате аударылғандықтан, мағынасы өзгеріп кеткен немесе орашалақ, шұбалаңқы болып шыққан сөйлемдерге талдау жасап көрелік. Бұл мысалдар «қырғи-қабақ соғыс» («холодная война») дәуірінде Мәскеуде шыққан «Секреты секретных служб» деген кітаптан алынған:

1. «*Мадридский корреспондент Пренса Латины*» деген сөйлем аударған кезде «*Мадрид тілшісі Пренса Латина*» болып шыққан. Бұл жерде әңгіме әлемдегі аса ірі агенттіктердің бірі – Пренса Латина агенттігінің Мадридтегі тілшісі жайында болып отыр.

Ендеше бұл сөйлем «Пренса Латинаның Мадридтегі тілшісі» немесе «Пренса Латинаның мадридтік тілшісі» деп аударылуы керек еді.

2. «Не менее сотни миллионов **погубленных** человеческих жизней» деген сөйлем «Құртылып жіберілген кемінде жүздеген миллион адам өмірі» деп аударылған. Ал тілді жетік білетін жан мұны қыршынынан қиылған жандар, құрбан болған боздақтар деп алған болар еді.

3. «Европейский дом стал тесным и огнеопасным до крайности» – «Европада қазір үй тар, сондықтан ол өрттен өте қауіпті» деп аударылыпты. Бұл сөйлемді талдап жатудың өзі күлкілі. Біріншіден, сөзбе-сөз, екіншіден, қате аударылған. Мұның мағынасы Еуропа аумағы тарылып, мейлінше қауіпті болып отыр деген мағынада ғой.

4. «Захвачено большое количество оружия и боеприпасов» – «Қару-жарақ пен оқ-дәрінің үлкен көлемі қолға түсті». Мұны, мәселен, «Мол қару-жарақ пен оқ-дәрі қолға түсті» дей салуға болмас па еді?

5. «Половина сотрудников разбросаны по разным странам мира» – «Қызметшілердің жартысы дүние жүзінің түрлі елдеріне пышыратып қойдай жайып жіберілген».

Ал керек болса! «Бояушы бояушы дегенге сақалын бояйдының» кері! Және бұл мысал мұндай аударма кімге керек деген сұрақтың нақты жауабы бола алады. Апырм-ау, сауатты адам, тілге жаны ашитын, оқырманды сыйлайтын азаматтың осылай жасауы мүмкін бе? Жоқ, олай болуы мүмкін емес деп ойлаймыз. Бұл немкеттіліктен, немқұрайдылықтан, әйтеуір тамыр-таныстықпен баспадан кітап алып аударған болып, нан жеудің амалы. Мұндай жәйттер баспалардың тарихында кездесіп тұратын процесс. Ал шикілі-пісілі, күлді-көмеш, боркемік аудармалар баспа редакторларына үлкен ауырталық түсіреді. Сондықтан мұндай аудармаларды бастан аяқ қайта жасап шығуға тура келеді. Мынау әлгі сөйлемнің редакцияланған нұсқасы: «Қызметкерлердің жартысы әлемнің түрлі елдеріне тарап кеткен».

6. «Однако Советский Союз выстоял, стоит и будет стоять» деген сөйлемнің аудармасы былай болып шыққан: «Алайда Совет Одағы қасқып төтеп берді, ол сол қасқыған күйінде қалт етпей бүгін де, ертең де тұра береді».

Осы сөйлемді талдап көрелік. Орысшасы 8 сөзден тұрады, ал аудармасы 18 сөз болып шыққан. Бұл – бір. Екіншіден, қазақшасы ішектей шұбатылып жатыр. Сөйлемнің ұзын-ырғасы езу тартқызбай қоймайды. «Қасқиған» деген сөз адамға айтылмайтын ба еді? Сонан соң «бүгін де, ертең де» деп қосудың қажеті қанша? Орысшасын қайта бір оқиық. «*Однако Советский Союз выстоял, стоит и будет стоять*». Осындағы «выстоял», «стоит» деген сөздерді бір-бір сөзбен қазақшалаудың қиын екендігі рас, дегенмен ықшамдап аударуға әбден болар еді. Мысалы, «*Алайда Кеңес Одағы төтеп берді, төтеп беруде және төтеп берері хақ*» деген сияқты.

Енді күнделікті шығып жататын газет-журналдардан, кітаптар мен кітапшалардан алынған мысалдарға кезек берелік.

1. «*Новый трудовой рекорд установили строители*» – «*Құрылысшылар жаңа еңбек рекордын орнатты*» деп аударылған. Сөз мағынасы тұрғысынан алғанда рекорд орнатылмайды, рекорд жасалады. Сондықтан бұл сөйлем «*Құрылысшылар еңбекте жаңа рекорд жасады*» деп аударылуы керек.

2. «*В этом некогда богом забытом краю*» деген сөйлемді аудармашы мән-мағынасын түсінбегендіктен, «*Осынау бағзы бір кезде құдайдың да назарына ілікпеген өлкеде*» деп жіберіпті. Бұл арада әңгіме жан баспаған құла дүз, қу медиен жайында болып отыр ғой. Ендеше ол «*Адам аяғы баспаған құла дүз*» немесе «*Жан баспаған қу медиен*», т.т. болуы керек еді.

3. «*В первую очередь следует навести порядок в области землепользования, покончить с фактами разбазаривания и хищнического отношения к земле*» – «*Ең алдымен жерді пайдалану саласында тәртіп орнатып, жерді талан-таражға салу және жерді аздыру фактыларын біржөла жою керек*».

Бұл сөйлемде «жерді» деген сөз үш рет қайталанады, сонан соң жерді аздыру деп емес, тоздыру деп алу керек. Өйткені адам азады, жер тозады деп айтылады емес пе?

4. «*Потрясенная до глубины души, девушка сначала написала об этом страстную статью и отправила в Индию*» – «*Жанының тереңіне дейін тітіркенген қыз бұл туралы алдымен жан ұшыра мақала жазып, оны Индияға жіберді*».

Бұл сөйлем қай жағынан алғанда да (мағыналық, стилистикалық жағынан) дұрыс аударылмаған. Бұл – бір. Екіншіден, Индияның

Үндістан деп жазылатыны баршаға белгілі. Сол себептен де мұны «*Жаны қатты күйзелген қыз алдымен бұл жайында жүрек тебірентер мақала жазып, оны Үндістанға жіберді*» десек әрі жатық әрі қазақша болып шығар еді.

5. «*Лишь по счастливой случайности*» – «*Бақытты кездейсоқтыққа байланысты ғана...*»

Мұндағы көзге ұрып тұрған орашалақтық айтпаса да түсінікті. «*Бақытты кездейсоқтығы*» несі? Қазақ мұндай жағдайды «*Сабақты ине сәтімен дегендей*» немесе «*Істің сәтін салайын десе*» деп айтады ғой.

6. «*Пожар в системе электроснабжения*» – «*Электрмен жабдықтау дүниесінде болған өрт*». Мұндағы «*жүйесінде*» деп алынуы керек сөз «*дүниесінде*» болып кеткен.

7. «*Он с детства свободно владеет русским, немецким и казахским языками*» – «*Ол орыс, неміс және қазақ тілдерін бала жасынан бастап толық меңгерді*».

Осындағы «*свободно владеет*» деген тіркес «*толық меңгерді*» деп қате аударылған және «*бала жасынан бастап*» деген тіркесті сәтті алынған деу қиын. Дұрысы: «*Ол жастайынан орыс, неміс және қазақ тілдерінде еркін сөйлейді*» болу керек.

8. «*Вдвойне дорога для него эта книга*» – «*Бұл кітап ол үшін екінші жағынан да қымбат*» деп аударылған. «*Бұл кітаптың оған аса қымбат болатын жағы да бар*» десе жатықтау шықпас па еді?

9. «*Еще в школе состоялась первое знакомство с произведениями известного поэта в подлиннике, как в прочем и со стихами Пушкина и Гете*» – «*Белгілі ақынның қазақ тілінде жазылған өлеңдерімен мектепте оқып жүрген кезінің өзінде-ақ алғаш рет танысқан болатын. Сондай-ақ Пушкин және Гете өлеңдерімен де осы тілде танысты*».

Мүлдем қате аударылған әрі шұбалаңқы болып шыққан. Өңгіме бір белгілі ақынның шығармаларын, сондай-ақ Пушкиннің, Гетенің өлеңдерін алғаш түпнұсқадан оқып танысқаны жайында болып отыр. Сондықтан «*Белгілі ақынның шығармаларымен, сондай-ақ Пушкин мен Гетенің өлеңдерімен түпнұсқасынан алғаш мектепте жүріп танысқан болатын*» десе түсінікті болар еді.

10. «*В старших классах почувствовал увлечение к чтению национальной литературы*» – «*Аға кластарда оқи жүріп, ұлт әдебиеттерін оқуға құныққанымды сезе бастадым*».

Осындағы «аға кластар» дегені «жоғарғы сыныптар», ал «ұлт әдебиеттері» – «ұлттық әдебиет» емес пе? Сондықтан бұл арада дұрысы *«Жоғарғы сыныптарда ұлттық әдебиетті оқуға құмарлығын сезінді»* болуы керек.

11. *«Мне хочется сказать спасибо своей учительнице Назкен Канаевой» – «Мен өзімнің оқушым Назкен Қанайқызына рахмет айтқым келеді»*. Мұндағы өрескел қателік – түпнұсқадағы «учительница» деген атау аудармада «оқушы» болып кеткен. Сөйтіп мәтіннің мағынасы мүлдем өзгеріп шыға келген. Дұрысы: *«Мен өзімнің мұғалімім (немесе ұстазым) Назыкен Қанайқызына рахмет айтқым келеді»* деуі керек еді.

12. *«Народ Пенджаба продемонстрировал редкое единство в борьбе против терроризма и отпоре провокациям» – «Пенджаб халқы терроризмге қарсы күресте және... арандатуларға тойтарыс беруде бірлікті сирек көрсетті»* деп алыныпты.

Бұл сөйлемді бүлдіріп тұрған – «бірлікті сирек көрсетті» деген тіркес. Ал шынтуайтында орысшасындағы біз астын сызған **«редкое единство»** деген тіркес бұл арада бір «кісідей жұмылып» деген мағынаны білдіреді. Ал аудармадағы «бірлікті сирек көрсетті» деген тіркес мүлдем кері мағынада алынған. Сондықтан бұл сөйлем *«Пенджаб халқы лаңкестікке қарсы күресте және арандатуларға тойтарыс беруде бір кісідей жұмылып топтаса түсті»* болуы керек.

13. *«По пути наименьшего сопротивления» – «Мейлінше аз қарсылық көрсету жолымен»*. Бұл да дәл жоғарыдағыдай қалай болса солай аударыла салынған нәрсе. Сәл де болса ойланған кісі мұны *«жеңілдің астымен, ауырдың үстімен»* деп алған болар еді.

14. *«Животные при благоприятной погоде содержатся на открытом воздухе, это очень важно для их роста» – «Мал қолайлы ауа райы жағдайында ашық ауада бағылады, мұның өзі олардың өсуі үшін өте маңызды»*. Тіл білмеушілік, тіл бұзарлық деген осындай-ақ болар, сірә. Әйтпесе қай қазақ «мал ашық ауада бағылады» дейді? *«Мал өріске айдалады»* немесе *«Мал өз аяғымен жайылады»* демеуші ме еді?

15. *«Работа над этим проектом...» – «Бұл жобаның үстіндегі жұмыс»*. Осындай аудармаларды оқығанда не күлерінді, не жыларынды білмейсің. Мұны тілге жаны ашымаған адамның ісі

деп білу керек болар, сірә. Әйтпесе, «жобаның үстіндегі» деген не сөз? Жай ғана «Бұл жобаның жұмысы...» деген сөз емес пе?

16. *«Казахстан и Белоруссия ... каждая по своему героические республики» – «Қазақстан мен Белоруссия ... әрқайсысы өзінше қаһарман республикалар...»*

Осындағы «өзінше» сөзі басқаша бір реңк беріп тұр. Өйткені, ауыз-екі сөйлескенде «өзінше әлдеқандай болады» деп біртүрлі кекесінмен айтылады емес пе? Осы жерін «өзіндік ерекшелігі бар» десек, түпнұсқаға қиянат жасалмас еді.

17. *«Мы проявляем серьезную заинтересованность» – «Елеулі түрде мүдделік білдіреміз»* деп сөзбе-сөз аударылыпты. Мұны «Біз бұған барынша мүдделі болып отырмыз» деп қазақшалау керек еді.

18. *«Ангола заняла ныне достойное место в рядах прогрессивных африканских государств» – деген сөйлем «Ангола қазір прогресшіл Африка мемлекеттерінің қатарынан лайықты орын алып отыр»* деп аударылған. Африка континентін түгелдей прогресшіл деуге бола қоймас. Бұл арада әңгіме Африканың прогресшіл мемлекеттеріне қатысты айтылып отыр. Сондықтан *«Ангола қазір Африканың прогресшіл мемлекеттерінің қатарынан лайықты орын алып отыр»* деген жөн болар еді.

19. *«А жизнь учит, что инициатива, обреченная на самотек, глохнет, замирает» – «Ал самотекке ұшыраған бастаманың үні өшіп, құрып бітетінін өмір көрсетіп отыр».* Ал керек болса! «Самотекке ұшыраған» деген қандай аударма? *«Іс бетімен жіберілген жерде бастаманың үні өшіп тынатынын өмір көрсетіп отыр»* десе бір сәрі.

Енді қазақ тілін шұбарлайтын аудармадан бірнеше мысал келтірелік. Бұларды талдап, қателерін шығару, оқыған жұрт түсінетіндей етіп редакциялау жалпы оқырмандар үшін пайдалы болады әрі аударма ісімен айналысқысы келетіндердің тәжірибе жинақтауына көмектеседі деп ойлаймыз. Бұл мысалдар «Переписки семьи Ульяновых» деген кітаптан алынды:

1. *Когда о нем говорит весь мир... – Ол бүкіл дүние жүзінің аузында отырғанда ...*

Дұрысы: Ол туралы бүкіл әлем сөз етіп отырғанда...

2. *Как известно, в подзаголовке написано: «Из искры возгорится*

пламя» – *Жұртқа мәлім, «Искра» аттың астына «Ұшқыннан жалын қаулайды» деген сөз жазылған.*

Дұрысы: Тақырыптың астына «Ұшқыннан жалын қаулайды» деген сөз жазылғаны баршаға мәлім.

3. *Недоставало топлива на Шуйские фабрики – Ильич также решает разбронировать находящиеся вблизи 3000 кубометров торфа и передать фабрикам – Шуйскідегі фабрикаларға отын жетпеді, сонда Ленин мұны да шешіп, таяу жердегі 3000 текше метр шымтезекке бронь салдырып, оны сол фабрикаларға бергізеді.*

Дұрысы: Шуйск фабрикаларына отын жетпей қалған кезде Ильич таяу жердегі 3000 текше метр шымтезекке ешкімді тигізбей фабрикаларға жіберуді ұйғарды.

4. *По отношению к специалистам мы не должны придерживаться системы мелких придирок – Мамандар жөнінде біз ұсақ-түйек тиісу системасын қолданбауға тиістіміз.*

Дұрысы: Біз жоқтан өзгені сылтауратып мамандарға тиісе бермеуіміз керек.

5. *Однако вспомнишь, что ведь Ильичу тоже, наверное, частенько приходится держать душу за крылья, и стыдно мне слабости своей – Бірақ та, Ильичке де, тегі жанды қанатынан ұстап отыратын кездер талай кездесетіні есіме түскенде өзімнің нашарлығымнан ұяламын.*

Дұрысы: – Алайда Ильичтің де жанын шүберекке түйіп отыратын кездері жиі кездесетіні есіме түскенде өзімнің нашарлығыма қысыламын.

6. *Унегобыла естественная связь только со своими товарищами по работе, рабочими и крестьянами, и он предпочитал отдавать все свое время только им – Оның тек жұмысшылар мен шаруалар жөніндегі ғана табиғи байланысы болды, сондықтан да өзінің бар уақытын тек соларға арнауды артық көретін.*

Дұрысы: Ол жұмыстағы жолдастарымен, жұмысшылармен және шаруалармен етене тығыз байланыста болды, сондықтан бар уақытын тек соларға арнағанды жөн көретін.

7. *Объективы фотокамер и кино вместе с художниками ловили неуловимого живого Ленина – Суретшімен бірге фотокамералар да, кино объективтері де сынаптай толқыған тірі Ленинді аулауға кірісті.*

Дұрысы: фотокамералар мен кино объективтері суретшілермен бірге қолға түсе бермейтін Лениннің бейнесін түсіріп алуға ұмтылумен болды.

Кейде құрмалас сөйлем кездескенде түпнұсқаны түсінбей аударғандықтан мән-мағынасы мүлдем өзгеріп кететін кездер болады. Мысалы, мына бір сөйлемді талдап көрелік.

«Герой пьесы В.Шаврина «Разбуженная совесть» Анатолий, бежавший из тюрьмы и скрывающийся под чужой фамилией вор, доказывает Зоре, что в совершенных поступках виноват не человек, а обстоятельства».

Осы сөйлемнің аудармасы былай болып шыққан:

«В.Шавриннің «Оянған ар» атты пьесасының кейіпкері Анатолий түрмеден қашып шығып, біреудің фамилиясымен жасырынып жүрген ұры – Зоря деген қызға қылмыс жасауда адам емес, жағдай кінәлі деп дәлелдейді».

Ал керек болса! Түпнұсқада түрмеден қашып, жасырынып жүрген ұры Анатолий деген жігіт болса, аударма мәтінде ол Зоря деген қыз болып шыға келген.

Мұндай қателіктерге ешбір жол беруге болмайтыны өзінен-өзі түсінікті жәйт. Бұл – аударманың өзіндік ерекшеліктері бар қиын өнер екенінің тағы бір дәлелі.

Бүгін таңда әдебиетіміздің бір саласы болып отырған қоғамдық-саяси әдебиеттердің аудармасы жылдан-жылға қанаты қатайып, бағанасы бекіп келеді деуге болады.

Тәуелсіздік алған жылдар ішінде ғалымдар мен жазушылар, журналистер мен оқытушылар, мамандар, жалпы ана тілімізді өркендетуге үлес қосқан азаматтар ұсынып, терминология комитеті бекіткен біраз терминдер құлаққа сіңісіп кетті. Мысалы:

айқындама – позиция

аманат – наказ

бағдарлама – программа

ғарышкер – космонавт

елтаңба – герб

жарлық – указ

құжат – документ

мәртебе – статус

отбасы – семья

өкім – распоряжение
өркениет – цивилизация
тапсырыс – заказ
ұлан – гвардия
хаттама – протокол және т.б.

Біз бұл арада ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізген кезде басқаларынан гөрі жиірек кездеседі-ау деген терминдерді ғана алып отырмыз.

Сол сияқты соңғы кездері ара-тұра қолданыла бастаған

автотұрақ – автостоянка

элеует – потенциал

зымыран – ракета

мұражай – музей

процент – пайыз

сазгер – композитор

сынама – проба сөздерінің де келешегі кемел болар дегіміз келеді.

Еліміз едәуір еркін тыныстап, қанатымызды қаймықпай қаға бастаған бүгінгі таңда Ана тіліміздің бай, өрісі кең екенін қай жағынан болса да дәлелдей алатын дәрежеге жетіп отырмыз. Ол үшін шетел тілдерінен кейбір тілдерге аударылмай алынатын, ал қазақ тілінде керемет баламалары табылған сөздерден бір мысал келтірелік. «*Гонорар*» (латын сөзі) мен «*горизонт*» (грек сөзі) көптеген тілдерде аударылмай алынады. Ал осы сөздердің ана тіліміздегі баламалары «*қаламақы*» және «*көкжиек*» болып алынып жүргенін жұрттың бәрі біледі. Тек бірен-саран шала қазақтар болмаса, көпшіліктің құлағына сіңісіп те кетті. Мұндай сәтті алынған баламалар тілімізде көп-ақ. Оның үстіне бұрынғы кезде аударылмай алынып жүрген біраз сөздердің баламалары табылып, тіліміз тазара түсті. Мысалы, *конфисковать – тәркілеу*, *оформление – ресімдеу*, *изучение – зерделеу*. Бұларды біз бұрын «кәмпескелеу, хаттау, зерттеу» деп келгенбіз. Оның үстіне «исследование» сөзін де «зерттеу» дейтінбіз. Енді, міне, бұл сөздердің әрқайсысы өз орнында, дәл мағынасын беріп тұр деуге болады.

Әлбетте шетел тілдерінен енген терминдердің бәрін беталды аудару қиын іс әрі оның қажеті де жоқ деп ойлаймыз. Мысалы,

халықаралық қолданыста қалыптасып кеткен: *автобус, автомобиль, автономия, автор, банк, биржа, виза, диплом, доктор, идея, капитал, кино, колледж, комиссия, комитет, конструктор, маркетинг, менеджмент, медаль, министр, орден, радио, редактор, редакция, сессия, студент, театр, университет, филармония, фирма, цейтнот, чемпион, экономика, этнография, этнос* және әр елдің өзіне тән, көбінесе сол елдің өзінде ғана қолданылатын: *департамент, канцлер, кардинал, легион, лорд, префектура, рейхстаг, сейм, хурал* деген сөздер бар. Бұлар қолданыста көп кездеспейтіндіктен, әрқайсысына балама іздеп әуре болудың да керегі жоқ сияқты.

Енді әркімнің көкейінде жүр-ау осы деген талас тудыратын даулы терминдер жайлы бірер сөз. «Творчестволық» сөзін терминология комиссиясы «шығармашылық» деп бекітті, қазір көпшілігіміз осылай жазып та жүрміз. Бірақ «шығармашылық» сөзі барлық жерде бірдей «творчество» сөзінің дәл мағынасын бере алмайтыны айқындалып отыр. С.И Ожеговтың «Толковый словарь русского языка» сөздігінде бұл сөзге мынадай түсініктеме берілген: *«творчество – мәні мен мазмұны жағынан жаңа мәдени немесе материалдық құндылықтар жасау. Көркем т., халық т., Пушкиннің т., жаңашылдардың т.»*. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет пен өнер, мәдениет пен білім салаларында оның мән-мағынасы даусыз дейтін болсақ, ғылым мен техника, өнеркәсіп пен өндіріс саласына келгенде үйлесе бермейтіндігі көзге ұрып тұрады. Мысалы, конструктордың шығармашылығы, инженердің шығармашылығы деген құлаққа біртүрлі естіледі. Бұл да баршамыз болып ойланатын жайттың бірі.

Қазір газет-журналдарымыз бір сөздің өзін әртүрлі етіп алып жүр. Мысалы, *семья – отбасы, жанұя, үйелмен; микрорайон – ықшам аудан; мөлтек аудан, шағын аудан; медсестра – медбике, медбибі, мейіркеш, емшібибі, дәрігерлік сестра* т.б.

«Семья» атауын терминком «отбасы» деп бекіткен. Дәл мағынасы да осы. Қазақ «отбасың аман ба?» деп сұрамай ма? Ал үй иесін «отағасы» дейді ғой.

Ал «микрорайонды» – «мөлтек аудан» деп алғанымыз жөн сияқты. Өйткені *шағын, ықшам* сөздерінің қолданылу аясы басқашалау. Мысалы, *шағын кәсіпорын, ықшам киім* деген сияқты.

Осы «мөлтек» сөзін бір кезде жазушы Қалихан Ысқақов енгізген болатын. «Лениншіл жас» газетінің әдебиет бөлімін басқарып отырған жазушы Қазақ университетінде оқып жүрген менің «Аялдамада ашылған сыр» деген қысқа әңгімемді оқып шығып, ұнатып алып қалып, газетке «мөлтек әңгіме» деген айдармен берген болатын. Біраз газеттер қазір «мөлтек аудан» деп жазып та жүр. Мысалы, Алматы қаласында қазір жеті аудан бар, ал мөлтек аудандардың саны көбейіп келеді – «Ақсай», «Алмагүл», «Атырау», «Әйгерім», «Жетісу», «Жұлдыз», «Құлагер», «Орбита», «Таугүл» және 1-ден 12-ге дейін нөмірленген мөлтек аудандар. «Мөлтек аудан» деген тіркес айтуға да жеңіл, қысқартуға да оңай болар еді. Мысалы, *микрорайон – м-н, мөлтек аудан – м-н* деген сияқты.

«Медсестраны» – «медбике» деген дұрысырақ болар еді деген ой туындайды. Өйткені қазақ аты-жөнін білмейтін, бірінші көрген адамын «бикеш» демей ме?

Бұларды тәптіштеп айтып отырған себебіміз, қазіргі кезде қала тұрмақ алыстағы ауылдарда да тіліміз кесепатты түрде шұбарланып барады. Ал қаладағы қазақтардың аузынан шығатын сөздеріне келетін болсақ, қойыртпақтың дәл өзі. Көшеде болсын, қоғамдық көлік ішінде болсын, мекемелерде болсын, бір сәт қызық үшін қандастарымыздың бір-бірімен сөйлескендеріне құлақ түріп көріңізші. Екі сөзінің бірі *«нешауо, маладес, пожалыста, обишым, знашьт, дабай, кәнешні, сәбсім, зірә, ужыс, ладна»* деген тәрізді не орысша емес, не қазақша емес тіркестерден құралады. Бүйте берсек, біз бара-бар күнделікті тыныс-тіршілігімізде оңды-солды араластырып айтып жүрген әлгі сөздердің бәрін түпкілікті «иемденіп» алатын шығармыз, сірә.

Дей тұрғанмен, әрбір қазаққа ой салар деген үмітпен жоғарыда біз келтірген, жұрт күнделікті қам-қаракет тіршілікте жиі қолданатын кірме сөздердің ана тіліміздегі баламаларын ұсынып көрелік (айтылатын ойдың мән-мағынасына қарай):

давай – ал жақсы, болсаңшы, бол тез және т.б.

значит – демек

конечно – әрине, әлбетте

кстати – айтпақшы

ладно – мақұл, жарайды

молодец – бәрекелді, жарайсың
ничего – шүкір, оқасы жоқ, ештеңе етпес, дәнеңе етпес
пожалуйста – мархабат, тілеуіңді берсін
срочно – шұғыл, тез
ужас, ужасно – масқара, бетім-ай және т.б.

Осылай деп қолданар болсақ, бұлардың орысша ұғымдардан несі кем! Тек көбімізге құнттылық, мұқияттылық, ыждағаттылық, кейде, тіпті, керек десеңіз, ар-намыс жетіспей жататыны ашы шындық. Осылардың бәріне жеке-жеке тоқталып, әрқайсысына анықтама беруге әбден болар еді. Біз мысал үшін күнделікті тұрмыста аяқ басқан сайын кездесіп отыратын біреуін ғана тілге тиек етіп көрелік.

Таңертең жұмысқа немесе оқуға келе жатқанымызда көшеде немесе қоғамдық көлікте зәуде бір таныстарымызды кездестіре қалсақ, содан жұмысқа келген соң ұжымымыздағы әріптестерімізбен алдымен хал сұрасатынымыз анық қой. Сонда «Хал қалай?», «Қалайсыз?» деген сұрақтарға көпшілігіміздің «Ничего» деп жауап беретініміз жасырын емес. Немесе аралас-құралас болып жүрген жандардың бірі байқаусызда оқыс іс-әрекет, оғаш қимыл жасап қойып не аңдамай аузынан ағат сөз шығып кетіп, ізінше бұл қылығына кешірім сұраса, «оқасы жоқ», «ештеңе етпес», «ондай-ондай болады» деп түсіністікпен жұбатудың орнына «ничего-ничего» дей саламыз. Бұл арада аузымыз солай айтуға қалыптасып кеткенін өзіміз де байқамаймыз, керек десеңіз, осылай сөйлеуді тіпті әдетке айналдырып алғанбыз. Мен хал сұрасқан кезде өзім білетін екі кісінің аузынан «ничего» деп жауап бергенді ешуақытта естіген емеспін. Бірі – белгілі де белді жазушымыз Әбдіжәміл Нұрпейісов, екіншісі – ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбеков. Мен осы кісілермен кездескенде «Халіңіз қалай?» дегенде Әбекең ылғи да «шүкір аллаға» дейді, ал Мырзекең «шүкір» дейді. Қандай жарасымды! Таза сөйлегенге не жетсін, шіркін!

Мысалы, Германияда неміс тілін білмегендерді жұмысқа алмайды. Бұл елге жұмыс іздеп көршілес Польшадан, Словакиядан, Түркиядан, Чехиядан, т.б. елдерден келетіндер көп-ақ. Олардың неміс тілін білетіндерінің ғана бағы жанады. Францияда осы елдің азаматтары сөз арасында ағылшын сөздерін араластыратын болса,

айып төлейді екен. Ана тілін ардақтаған, тіл тазалығы үшін күрескен дегеннің үлгісі осындай-ақ болар, сірә. Ал бізде бәрі басқаша сипат алып отыр. Осы орайда еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі өмірін шет елдерде (Түркияда, Германияда) өткізуге мәжбүр болса да жұдырықтай жүрегі елім, жерім деп соққан қандас бауырымыз Хасан Оралтай ағамыздың жуырда «Жас қазақ» газетінде шыққан «Қазақша сөйлемейтін елді қалай Қазақстан дейміз?» деген сұхбатындағы мына бір пікіріне құлақ аспасқа, қосылмасқа амал жоқ. «Бір жолы мен Францияға бардым. Содан әуежай маңындағы дүңгіршектен газет алайын деп сатушыға ағылшынша сөйлесем, үндемейді, түрікше сөйлесем жауап бермейді... Тек французша сөйлесең ғана қалағаныңа қол жетеді. Бұл жағдай Англияда да, Германияда да бар. Олар өз тілдерін қызғыштай қориды. Бұның бәрі ұлттық сананың мықтылығы...

...Қазақтың парламенті қазақша сөйлеуі керек қой. Зандары қазақша жасалып, соттары қазақша тергеу жүргізуі керек емес пе?! Неге олай істейсің деп қазақты кінәлауға кімнің қақысы бар? Елімізде 130 ұлыс өкілдері бар, пәлен-түген дейді. Басқа елдерде де бар ондай халық. Германияда 4 миллион түрік бар. Солар үшін немістің ресми орындары түрікше сөйлеп жатқан жоқ қой? Түркияда да неше түрлі халық бар. Бәрінің тілі – бір тіл, мемлекеттік тілі – түрік тілі. Қазақстанның белгісі қазақ қой. Ал қазақтың белгісі – қазақ тілі. Осыдан кейін қазақтың тілінде сөйлемеген елдің мемлекетін қалай Қазақстан деуге болады?»

Иә, әзірше біздің жағдайымыз басқаша болып отыр. Сондықтан қазақ тілі аударма тілі болып қала бермек! Оның қанша уақытқа созылары бар қазақтың сана-сезімінің оянуына байланысты.

Тіл туралы Заң бар, мемлекеттік бағдарлама қабылданған, Конституциямыз бекіді. Мақсат – айқын, міндет – зор. Ендеше бұл істі көп болып қолға алуымыз керек қой. Алдымен, мүмкіндік бар жердің бәрінде ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге көшуіміз керек. Бұл істе аудандық, облыстық әкімдіктер көп шаруа тындыра алар еді. Мысалы, Атырау, Жамбыл, Қызылорда, Маңғыстау, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы кейбір игі іс-шаралар мен іс-тәжірибелерді айтуға болар еді. Іскер, жігерлі азаматтар бар жерде бұл істің өркен жаяры сөзсіз. Бұған бәріміз болып ат салысуымыз керек.

Калька тәсілімен аударуға мысалдар

Біздің қазіргі аударманың ең бір ақсап жатқан жері – сөзбе-сөз аудару – калька тәсілі.

Жаңа бастаған аудармашылардың көпшілігіне тән болып келетін ортақ кемшілік – түпнұсқаның аясынан шыға алмай осынау калька тәсілімен, яғни сөзбе-сөз аудару.

Калька дегеніміз – белгілі бір сөз тіркесінің, сөйлемнің, түрлі фразеологизмдердің, ғылыми формулалар мен анықтамалардың бір тілден екінші тілге аударылған дәл көшірмесі, басқаша айтқанда түпнұсқа нысанының екінші тілде сөзбе-сөз қайталануы.

Академик жазушымыз, қазақ тілінің білгірі Ғабит Мүсірепов пен тіл білімі саласындағы академик ғалымымыз Исмет Кенесбаевтың осы калька жөнінде айтқан мынадай бір пікірі бар.

«Сөзді дәлме дәл аударуды нысана тұтып, калька тәсіліне шамадан тыс әуестенуден тілдің ғасырлар бойғы қалыптасқан заңды жүйесіне қиянат келтіретін де жайы жоқ емес. Кальканың аудармашыға көмекке келер, шылбыр ұшын берер жерін іздеуіміз ұтымды: ана тілі қорынан аудармақ болған сөзімізге сай келетін балама таба алмаған жерде ғана калька қажеті келіп шығады. Зәру болған кезде асығыстық жасамай, байыппен іздестіре, қармана білсек, ана тіліміздің қалтарыс-қатпарында елеусіз жатқан талай сөздерді әлі де табарымыз анық. Ізденудің қиындығынан қашып, жалаң калька қуу салдарынан кейде жасандылыққа ұрынып қалатынымыз да жасырын емес» («Сөз талғамы – өрелі ой кепілі», «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған мақаладан).

Үлкен жазушымыз бен ірі ғалымымыздың бұл пікірі әрбір аудармашыға ой саларлық ортақ нәрсе.

Осы орайда бірер мысал келтіре кеткен жөн болар.

1. *«Волков бояться – в лес не ходить»*. Осыны калька тәсілімен аударсақ: *«Қасқырдан қорқу – орманға бармау»* болар еді. Ал мұның тілімізде сәтті баламасы бар: *«Қасқырдан қорыққан тоғай араламас»* дейді халық.

«Не приметитъ слона» – «Пілді байқамау» дер едік. Мұның дұрысы: *«Көрмес түйені де көрмес»*.

Калька жасау жолымен орыс тілінен қазақ тіліне ауысып, жарасымды, қонымды болғандықтан тілімізге сіңіп кеткен фразеологиялық тіркестер де бар. Мысалы:

«Кулик кулика видит издалека» – «Балықшы балықшыны алыстан таниды».

*«Лучше поздно, чем никогда» – «Ештен кеш жақсы»
«Беречь как зеницу ока» – «Көздің қарашығындай сақтау»
«Ловить рыбу в мутной воде» – «Лай судан балық аулау»*

Осы сияқты бірден-саран болмаса, жалпы калькадан туған нұсқалар қазақ тілінің нормаларына қайшы келеді. Бір мысал:

«Много воды утекло» – Осыны «Көп су ағып кетті» деп аударар болсақ, мәні де, мағынасы да жоқ бірдене болып шығатынын көріп отырмыз. Бұл жерде әңгіме сөз болып отырған кезеңнен бері біраз уақыттың, мерзімнің өтіп кеткені жайында ғой. Мысалы, «одан бері бірталай уақыт өтіп те кетті» немесе «одан бері не заман» деген сияқты етіп, оқиғаның мән-жайына қарай үйлестіріп айту керек.

Енді құрмалас сөйлемдерде кездесетін калька тәсілінен бірер мысал келтірейік:

1. *«Прежде пребывание без работы было, как правило, временным состоянием, которое прерывалась трудоустройством на более или менее длительный срок. Теперь пребывание вне производственного процесса продолжается долго и грозит превратиться для многих в постоянное времяпрепровождение».*

Осы сөйлемді бір аудармашы былай тәржімалаған:

«Бұрын жұмыссыз жүру, әдетте, уақытша жағдай болатын, оны азды-көпті ұзақ мерзімге жұмысқа орналасу бөліп отыратын. Енді өндіріс процесінен тыс қалу ұзаққа созылады және көптеген адамдар үшін тұрақты уақыт өткізуге айналу қаупін тугызуда».

Осындағы біз астын сызған тіркестер нағыз кальканың өзі. Бір қарағанда барлық сөз орнында тұрған сияқты көрінеді, бірақ қазақша емес, сондықтан да ұғыну қиын.

Бұл үзінді «Международные отношения» баспасынан 1986 жылы шыққан «Пути и перепутья «потерянного поколения»» деген кітаптың аудармасынан алынған. Өйткені кітаптың тілі өте күрделі және саяси, экономикалық, философиялық терминдер мен сөз тіркестері жиі кездеседі. Сондықтан да мұны аударудың оңай шаруа болмағаны көрініп тұр.

2. *Военные не на шутку струхнули - эскерилер қалжыңы жоқ шошып кетті.*

Бұл сөйлемнің дұрыс аудармасы былай болуы керек: *Әскери адамдар кәдімгідей-ақ шошып қалды.*

3. Он чувствовал себя прескверно – ол өзін жаман сезінді (оның көңілінің хошы жоқ еді).

4. *Смотри за собой и береги детей – өзіңе қара және балаларды сақта (өзіңді күт және балаларға бас-көз бол).*

Мағынасына қарай аударуға мысалдар

Кез келген аудармаға қойылатын басты талап біреу: аударма материал оқыған адамға түсінікті болуы керек. Осыған орай сәтті шыққан аудармалардан (сөз тіркестерінен, сөйлемдерден) бірер мысал:

1. *Общество всеобщего благоденствия – Барша жұртты жарылқайтын қоғам.*

2. *Соперничество и конкурентная борьба – Бақастық пен бәсеке күресі.*

3. *Действительные результаты воспитания – Тәрбиенің шынайы нәтижелері.*

4. *Некоторые работники допускали благодущие и медлительность – Кейбір қызметкерлер арқасын кеңге салып, жайбарақаттық көрсетті.*

5. *Мы проявляем серьезную заинтересованность – Біз мейлінше мүдделі болып отырмыз.*

6. *Он ставит палки в колеса – Ол тегерішке таяқ қыстырып отырады.*

7. Они не остановятся на достигнутом – Олар қол жеткен нәтижені місе тұтпайды.

8. *На началах обоюдной выгоды – Екі жаққа да тиімді негізде.*

9. *Умный смиряется, глупый надувается – Ақылды келіседі, ақымақ керіседі.*

Дәл аударылмаған немесе мағынасы бұрмаланған сөздер мен сөйлемдерге мысалдар

1. Во многих странах резкую реакцию вызвала договоренность США, ФРГ, Франции и Англии прибегнуть к мерам экономического давления на Италию – Италияға экономикалық қысым жасау шараларын қолдану жөніндегі АҚШ-тың, ФРГ-ның, Франция мен Англияның уағдаластығы көптеген елдерде ***аса күшті реакция тугызды.***

Бұл жерде *аса күшті реакция туғызды* деген тіркес химиялық элементтің зертханалық әрекетіне ұқсап кетіп тұр. Сондықтан мұны *қым-қиғаш пікірлер туғызды* деген дұрыс.

2. *Мы рады видеть Вас в полном расцвете сил и способностей – Сіздің күш-қайратыңыз бен қабілетіңіз толық гүлдеген қалпыңызда көруге қуаныштымыз.*

«Күш-қайрат» пен «қабілетті» «гүлдеді» деуге бола қояр ма екен? «Кемеліне келген» немесе «толысқан» демей ме?

3. *Можно уверенно сказать, что благодаря содействию по безопасности и сотрудничеству Европа поднялась на солидную ступень выше, чем до него – Қауіпсіздік пен ынтымақтастықтың арқасында Европа бұрынғыдан едәуір жоғары сатыға көтерілді деп сеніммен айтуға болады.*

Аударма жатық сияқты, алып бара жатқан ешқандай кате де жоқ, тек бір сөздің аудармасы дәл емес. «До него» деген «бұрынғыдан» деп алынған. Түпнұсқасына жүгінер болсақ, «до него», т.е. «до совещания» деп мерзімі нақты көрсетіліп тұр ғой. Сондықтан «бұрынғыдан» дегеннің орнына «кеңеске дейінгіден» деп алған жөн.

4. *Хорошо понимая все это, мы в Казахстане считаем своим долгом делать все от нас зависящее, чтобы поскорее был положен конец нагромождению средств уничтожения, чтобы начался процесс сокращения вооружений – Мұның бәрін жақсы түсіне отырып, біз Қазақстанда қырып-жоятын құралдардың тау-төбе болып үйілуін неғұрлым тезірек жою үшін, қару-жарақты қысқарту процесі басталуы үшін қолдан келгеннің бәрін жасауды борышымыз деп санаймыз.*

Бұл арада «біз Қазақстанда» деген екі сөз сөйлем ішінде дұрыс орналастырылмағандықтан қырып-жоятын құралдар Қазақстанда тау-төбе болып үйіліп жатқан сияқты болып теріс мағына туып тұр. Егер де осы екі сөздің орындарын ауыстыра қойып, «Қазақстандағы біздер» деп алсақ айтайын деген ойымыз айқын болып шыға келер еді.

5. *Как средства широкого международного общения – Кең көлемді араласу құралы.*

Бұл жерде әңгіме орыс тілі туралы болып отыр. Тіл әрқашан да қатынас құралы деп алынып келе жатқан жоқ па? Ендеше бұл жерде де «қатынас құралы» деп алынуы керек.

Кейбір жеке сөздер мен сөз тіркестерінің сәтті аудармасы

Доблестные вооруженные силы – айбынды қарулы күштер

Прочный мир – баянды бейбітшілік

Прочные знания – тиянақты білім

Развитой социализм – кемелденген социализм

Политика третирования – қолсыну саясаты

Политика игнорирования – елемеу саясаты

Проникновенные слова – жан тебірентерлік сөздер

Придирчивый человек – қазымыр кісі

Средства производства – өндіріс құрал-жабдықтары

Полноценная корма – құнарлы жемшөп

Достойные продолжатели – лайықты ізбасарлар

Аударма жайындағы қанатты сөздер

Аудару дегеніміз бір тілдің құралдарымен мұнан бұрын өзге тілдің құралдары арқылы бейнеленген нәрсені дәл де толық бейнелеу.

(А.В.Федоров)

Аудармада өзіңнің түсініп қана қоюың жеткіліксіз, өзгелердің де түсінуі шарт. Аударма екі бөлікке бөлінеді: мағынаны түйсіну және оны жеткізу.

(М.Ледерер)

Аударма түпнұсқаның бейнелегенін ғана емес, оның қалай бейнеленгенін де дәл солай бейнелеуге тиіс.

(Я.И.Рецкер)

Аударма – тілдердің ұштасуы, билингвизм құбылысы.

(Ж.Мунен)

...Аударатын тіл (шығыс тіл) мен аударылатын тілдегі (кіріс тіл) мәтін «бір ғана мағынаны білдіреді» немесе аударма үдерісінде «мағына ауысуы» болады деген пікірдің негізі жоқ. Мағына, біздің ойымызша, белгілі бір тілдің өзіндік «қасиеті».

(Дж. Кэтфорд)

Әрине, аударма – кілемнің астарлы беті болып қала береді.

(Л.Н.Толстой)

Сөзбе-сөз аударудың қырсығынан құтқаратын дұрыс жолдың бірі — аудармашының тіл байлығы, сөз қоры.

(Р.Хайруллин)

Аударма тіл өнерінің барлық қасиеттерінің өлшем-таразысы емес. Сол сықылды, бүкіл тіл мәдениетінің негізі аударма бола алмайды және болмайды да.

(Р.Хайруллин)

Сөзбе-сөз аудару, көбінесе түпнұсқаның тілін түсінгендерде болады, соның әуенінен еріп, құл болудан шығады.

(С.Талжанов)

Аударма екі түрлі болады, бірі – шетелде, шет тілде жазылған шығарманың мазмұнымен өз оқушысын таныстыру, екіншісі сол шет тілдегі шығарманы өз тілінде бұлжытпай беру, қайта жасап шығару.

(И.С.Тургенев)

Аударманың түпнұсқаға таянуы шығарманың әрпін түгендеуге емес, оның рухын жеткізе беруде.

(В.Г.Белинский)

Аударма еркін болуы керек, бірақ еркін болуға құқық алу керек.

(И.Гете)

Аударма бір бағыттағы тіларалық әрі мәдениетаралық коммуникацияның екі желілі үдерісі.

(А.Д. Швейцер)

Аударма бұл тілдердің дәнекерлестігі, билингвизм құбылысы.

(Ж. Мунен)

Аударма дегеніміз – түпнұсқаны оның түрі, мазмұны бірлігінде жаңа тілдік құралдармен жасап шығу әрі төлтуындыдағы көркем шындықты бейнелеп жеткізу.

(Ә.Тарак).

Көркем аударма – түпнұсқа өмірі.

(В. Леонович)

Аударма – лингвистика мен әдебиеттанудың тоғысында тұрған жанды өнер. Ол этнографиямен, тарихпен, адам мәдениетінің бар болмысымен өте тығыз байланыста болатын өнердің нақ өзі.

(Г.Бельгер)

Аудармашының міндеті – өзге тілдің құралдарымен түпнұсқаның стилистикалық және экспрессивті ерекшеліктерін сақтай отырып, оның мазмұнын тұтас және дәл жеткізу.

(Я.И.Рецкер)

Аударманың мүмкіндігі шектеулі. Аудармашының мүмкіндігі шектеусіз. Ойды, метафораны, эпитетті, строфиканы, уезінді, сөздің мағынасын барлық кезде дерлік аударуға болады, ал сезімді, мақамды, ырғақты, сөздің стилистикалық реңкін тек қайтадан қалпына келтіре аламыз. Аударуға болатынды аудару – аудармашының талантына сын.

(Д.Самойлов)

Мен қолымнан келгенше түп нұсқаға мұқият қарауға тырысамын, алайда мұным адалдық пен дәлдік көркемдікке нұсқан келтірмейтіндей деңгейге дейін ғана сақталады...

(А.К.Толстой)

Аудармашы – ең алдымен мәтінді түсіндіретін оқушы.

(В.Н.Комиссаров)

Лингвистикалық әдісті ұстанған аудармашы текстің бетінде қоңызша жорғалайды да, әр сөзге үлкейткіш шынымен үңіледі. Оның аудармасында сөздер «ғылыми негізде» аударылған, әттең кітапты оқу қиямет, неге десең, көркем туындыны аудару дегеніміз сөздерді аудару емес.

(Н.Заболоцкий)

Аудармашы түпнұсқаны оқығанда ана тілін, аударғанда түпнұсқа тілін ұмытып отыруы керек.

(М.Құрманов)

Аудармашының ешқашан адастырмайтын темірқазық жұлдыздай айнымас бағдары – автордың стилі. Осы бағытты дұрыс ұстаса, ол әрқашан көркемдік дүниесіне жол тауып шығады.

(Ә.Сатыбалдиев)

Аудармашы – түсінік беруші емес. Ол автордың сөздерін өз тілінде түсінікті етіп, бірақ түпнұсқаның стилін бұзбай жеткізуге тиіс.

(Ә.Сатыбалдиев)

Жақсы акын болу үшін бір талант – ақындық талант керек, жақсы прозаик болу үшін екі бірдей талант – ақындық талант пен прозаиктік талант керек, ал жақсы аудармашы болу үшін үш талант – ақындық талант, прозаиктік талант және аудармашылық талант керек.

(Аббас Сибхат)

Аудармашы – түрлі мәдениеттер арасындағы дәнекер.

(Альфред Курилла)

Аудармашы міндеті басқа тілдің құралдарымен түпнұсқаның мазмұнын стилистикалық және экспрессивтік ерекшеліктерін сақтау арқылы оны тұтастай және дәл жеткізе білу.

(Я.И. Рецлкер)

V ҚОСЫМША

Балама ретінде ұсынылатын сөздер⁸

РУССКИЙ

ҚАЗАҚША

А

абразив	кажак
абстрактность	дерексіздік, абстрактылық
	Америка біріккен штаттары (ағылшын тілінде «united» сөзі – біріккен деген мағынада «құрама» - сборная) абш-федерация. Өз еріктерімен біріккен штаттар. Россия федерациясы – түрлі елдерден құрылған нағыз құрама мем.
АБШ	
аванс	алғытөлем
автономность	оңашалық
адрес	тұрақ
аллея	саялық
алимент	борышақы
амортизация (износ оборуд.)	тоздырушылық
анонс	андатпа
амортизация (поглощ. удара)	бәсейту
аккомодация	бейімделу, ыңғайлану
аккумуляировать	жинау, жинастыру, шоғырлау
аксессуары	асай-мүсей
активатор	өршіткіш
активация	өршіту
активизировать	күлшындыру
активность (процесса)	күлшындылық
активный	күлшынды
актив	әкім-қара
акция	қарекет, әрекет
акция	жағымды істе қарекет, жағымсыз мәнде әрекет
арест имущество	мүліктіғым
арсенал	жаракхана
астролог	жұлдызшы
аттестация	саралау
аэрация	ауалау

Б

база	орнабет, орнық, база
балласт	масылзат (су, құм, тас)
балкон	желпін
банк	қазынауық
банкир	қазынауылшы
барашек	қосқұлақ
бачок	шанашық

⁸ «Ана тілі» газетінің 2005-2008 жылғы нөмірлерінен іріктеліп алынды

бегунок, маш.	жүгірмек, маш
безпринципный	принципсіздік, бәтүсіздік
бирка	таңба, тактайша
блюм	төрткіл, блюм
бобина	орауық
бобышка	мүйетпек
болванка	кеспелтек
болт	сомдық
борт (судна, самолета)	ерне
бортинженер	ерне инженер
бортмеханик	ерне механик
браво	бәрекелді
браконьер	сұқаңшы
брикет	тығыздық, брикет
броня (защ. покрытие)	құрыш, сауыт
броня (кабеля)	орамсауыт
брусок	білем
брызги (металла)	быт (металдан)
буксование	құрүйір
буравчик	бұрамалық
бурт	үйме
буртик	белтомпа, белдеме, маш
бутылка, бөтелке	шөлмек
буфер	аралым, буфер

В

ваза	кіреңке
вариант	түрлем, вариант
вакансия	бостық, тех./бос орын/
валец	жанышпа білік
валик (сварки)	пісіру мүйеті
ванна (производственная)	шанар (өнеркәсіптік)
вариантность	түрлемдік, варианттік
вазир	меңзер, көздеуіш, көзбелгі
витрина	көрнек
виза	ұлықсатнама
визир	меңзер, көздеуіш, көзбелгі
внецентренный	кіндіктентыс
водоем	әуіз
воронка	қуысқұлақ
волнистость (дефект проката)	толқындылық (илем ақауы)
волосовина (дефект)	кылшық (металл ақаулығы)
впай (спай)	данек
втулка	күпшік
вулканизатор (устройство)	желімдегіш
вулканизировать	резеңкелеу
вчерне (обработать)	қаралтымдап
выброс (маш./гор.).	ырғыл/лақтырынды
выверка (вертикальности)	тіктеу
выверка (горизонтальности)	көкжиектеу
вывеска	белгіжазба

выдра (отход после прошивки)	жұлынғы
вылеживание	сарылажату
выпор газовый	газ шықпасы
выпуклость (выгнутость)	дөңестік
выточка (у цилиндра)	бунам
вышка	шартақ, мұнара

Г

габарит	қорам
газон	көгалдық
гайка	сомын, тобыршық
галтель	ойың
галтовка (галтование)	домалақтау
гарь (мет./дым)	күйікісі/түтінісі/
генерация	тудыру
герметизация	қымтау
герметик	қымтақ
гидро	су, гидро
гидроаккумулятор	сужинағыш
гидроакустик	суакустик, гидроакустик
гильза	күпше
гладилка (лит.)	тегістегіш
глушитель	тұншықтырғыш
глушить (заглушать звук)	тұмшылау, тұншықтыру (дыбысты)
глянец (на дереве/на бумаге)	жалтырақ (ағаш/ қағаз.)
глянцевать (дереву/бумагу)	жалтырату
гомогенизатор	біркелкілегіш
горизонталь	көкжиектік, горизонталь
горючесть	жанғыштық
гофр	кеңірік
градирня	суытатын мұнара
гранулировать (окатыши)	қыйрақтау
грат (лит., ков., св./шtm.)	артпа/қылау/
гребень (гребешок)	қырқа, мәш.
гудок (авто/жд., мор./фаб.)	азынак/гулек/күжіл/

Д

давьильник	сығымдағыш
дальномер	алыстық өлшегіш
дамбы	бөген
данные (эксперимента/ исходные/вчт.)	алындықтар/берілгендер/деректер
дата	күнбелгі
движок (ползун)	сырғақ
дебаланс	бейтендестік, дебаланс
девиз	қағида
дедовщина	әлімжеттік
декапир	желіндірік
декомпрессия	қысымжою

дело	1) іс (ресми)
демпфирование	2) шаруа (бейресми, ауызекі)
деталировать	толастату
деталировка (чертежей)	бөлшексызу
дефектоскоп	бөлшексызу (сызбаларды)
деформация (формы, тела)	ақауқөргіш
деформировать (изменять форму)	өзгеріс, деформация
дешифратор	өзгерту, деформациялау
деятельность	құпбелгі ашқыш
длинные деньги	1) қарекет
диафрагма	2) қайрат (жеке адамға байланысты)
дисбаланс (мат./мех.)	шұбалма ақша
диск	тоспақ, диафрагма
дискретность	теңгерісздік, дисбаланс
диспетчер	тегеріс
дистанционность	үзiктiлiк, дискреттiлiк
доза	тәртіптеуші, диспетчер
дозаправка	арақашықтылық
дозиметр	мөлше
доминанта	толықтыру (жанар май құю)
дрожжи	мөлше өлшегіш
дружок	Басымдық
душ	ашытқы
	құрбы (жігіт құрбы, қыз құрбы)
	себезе

Е

ерш (щетка металлич.)	қылшақ (темір)
-----------------------	----------------

Ж

жалюзи (на окнах)	бұрма тілшік (терезеде)
желтая пресса	сарыжалақ басылымдар (сары басылымдар емес)
жеребьевка (теория игр)	жеребе, жеребе салу
жиклер (карбюратора)	бұрқағыш, жиклер
жилет	желет
журнал (техническая документация)	(тіркелгіш техникалық құжаттар)

З

забой	казбабет, забой
забрало (гермошлема)	қалқан (қымдулығанын)
завальцовывать	қобыстап жабу (кеңей қобыстау)
(развальцовывать)	
завиток (мат./маш., стр.)	еспек, мат./еспек, мәш./
завихрение (воды, воздуха)	құйындақ
заглубление (углубление)	шұңқырлық

заглублять	тереңдету
задвижка (труб)	ысырғыш, ысыржапқыш
задел (запас)	кораба, қор
задир (повреждение)	сыдыр, сыдырық, қажам
поверхности)	
зажигалка	оталдық, шақпақ
зазор	саңыл, саңылау
закамуфлировать	сыртбүркеу
закат (дефект проката)	илендірік
закатка (образование буртика)	ернелеу (белдеме бүту)
закоксоваться (нефтяное)	
оборудование)	мұнайдан қаспақтану (мұнай жабдықта)
законтривать	тырпеткізбеу
зекрепа (полотна пилы)	қапсырық, ұстатқыш
закрылок	жалғас қанат
заливина (дефект литья)	құймық (құю ақауы)
заменитель (материал)	ауыстырық (материал)
занос (при движении)	іірсерпім
заносить (при движении)	іірсерпу
запайка	дәнекеру
запасовка (троса)	сабақтау (сымарқанды)
запил (рез пилой)	аракертік
заполнитель (бетон, раствор)	толтырма (бетон, ерітінді)
запотевание	ылғалкону
запрессовка	тығыздау
зародыш	туынтек, туындық
заряд, эл./взр.	әлжүк (әлеует жүктемесі) / оқтам
затес(отметка бревна)	шапбелгі
захватка (в прокате)	қарпық (илемдеуде)
захлестыватель, прок.	бұғалықтағыш
зацентровка (центровка)	кіндіктеу
зачеканивать	шеку салу
змеевик	жыланшық, иректүтік
зуммер	зыңылдақ, зуммер

И

игра (свободный ход детали)	бостан (тетіктің ерікті жүрісі)
идеал	жетілім, идеал
идеализация	жетілімжаю
идеограмма	ұғымтанба, идеограмма
идея	ойнәр, идея
имитация (подделка,	еліктеу, жасандық
подражание)	
импульс (механический)	серпік (механикалық)
инверсия	ауыстырым, инверсия
ингибитор	тежегіш, ингибитор
индекс, мат.	сілтек, мат.
индексирование (деление круга	шеңбер бөлу (дөңгелекті бөлгіш бастиекпен
головкой)	бөлу)

индексирование (поворот стола)	бір адымға бұру (білдектің үстелін)
инерция, мех.	екпін, мех., инерция
инъекция	ілестірту
иницировать	қоздандыру
инспектор	қадағалаушы, инспектор
интерпретатор (программа)	мағынабергіш (программа)
интерпретация	мағыналау
интерфейс	қиыстырма, интерфейс
инфильтрация	іш(ке) сүзілу
исправность	түзіктілік
испытатель (прибор)	сынаспап
итерация, итерирование	қайтажалғау, итерация

К

кабель	сымтамыр, қуат
кадр	бейнек, бейне
калька (бумажная)	мөлқағаз,
каменная	тасойлық
камера (внутренняя часть фотоаппарата)	канас (фотоаппараттың ішкі қуысы)
камин	сәнжыл
камуфляж	балдалық
канавочник (инструмент)	бұнамық (құрал)
канализация	сарқанарна
канатик	арқаншық
кандидатский минимум	талапкерлік алғысын
канистра	қаңдыс
капельница	тамшыаспап
капилляр	қылтүтік
капсюль (для детонации заряда)	оқтана
капсул	қауашак
карбюризатор	көміртек
картотека	құжатжинақ
кассета	құндақ
каскадер	бастігер
каталог	тізілім
катамаран	қосқайық
катапульта	ытқыш
квартал	орам
квартира	баспана
квитанция	түбіршек
кемпинг	жылжыма үйшік, кемпинг
керамика	қыш
клавиша	перне
клетка, мат.	шаршық, мат.
клеть (прокатного стана)	капас, төрткілді (орнақтын)
клип	әнбаян
клокать	қытқыттау (сөздіктегідей қытқылдау емес)
клоун	сайқы
кнопка чертежная	қадағыш

кобель		төбет (иттің еркегі)
код		күпият, шартбелгі
козел (застывший металл)		қатпа, қатым
козлы (опора)		айқасым, айқастырық
колба (лабораторная посуда)		құты (лаборатория ыдысы)
колено (изгиб)		ин, бүгілме,
коллекция		үлгілер
коловорот		бұрауық
колодка (для колес на стоянке)		табанша
колодка, маш.		ойымық
колонка, маш.		бағанашық,
колоша		салым, қабат
колошник		мойын
кольцевание (топливной системы)		шығырлау (жанармай жүйесін)
коммутация (э/ машинах)		ауықосу
компакткассета		ықшам-құндақ
компенсатор		өтеміш
компенсация		өтем
компенсировать		өтемін жабу
комплектация (машин и частей)		жинаулық
комплектовать		жинақтау
комплект		толықдана
конденсация (жидкое состояние)		сұйықталу (сұйық күйге айналу)
консервация (оборудов.)		қорықтыру (жабдықты)
консистенция		тұтқырым
контакт		түйіс
контриль		қосбекіту
контроллерь (управление э/ двигателем)		тексергіш контроллер
контур (очертание)		қорамық, қорам
конфигурация		сырт кескін, сырт пішін
концентратор		шоғырлағыш
концентрация		шоғырлық
концентричность		кіндіктестік
кооперация (предприятий)		кооперация
копильник (вагранки)		шоғын жинағыш
копир, маш.		көшірткіш, мәш
корд (крученая нить)		ширатым (жіп)
коронка		құралтәж
корреляция		өзара байланыс
корригирование		түзетіңкіреу
космодром		зымалаң, космодром
костер		алау
косынка маш.		үшкіл, мәш
краповый берет		теңбілтелпек
кредо		кәмілдік
кремень		шақпақ
крепежкладчик		бекітпесалғыш
крица		қожтемір

кровельщик		шатыршы
кроки		нобайлар
круг круглый	(шлифовки,	шеңтас (дөңгелек тас, ажарлайтын)
полировки)		
круглый стол		алқақотан әңгіме
крыльчатка		қанатқыш
ксенофобия		жатүрей (ксенос – жатжұрт, фобие – үрей)
кулиса (звено механизма)		сырған
кульман (чертеж. прибор)		сызбатақта, кульман
культ		табынар
кумир		тәнті
кухня		ас бөлме
кювет		бүйіарна

Л

ламель		жапырақша, ламель
лампа-вспышка		лап-шам
ланцет. лит.		тегістегіш, қасықша
лапка (выступ)		кемерік
латентность	(скрытое	жасырындық (жасырынды күй)
состояние)		
лекало, маш.		қорамық, мәш
лекальщик		қорамшы, қорамықшы
ленточка (на сверле)		жолағы (бұрғыда)
леса строительные		саты ағаштар
летка		шығарық, ауыз
лешадь		тұп
лигатура (сплав как добавка)		сепілік (қоспа есебіндегі қортыпа)
лимб (приборов)		тегерме (аспапта)
линза		өтпекөз
лист (толстолистовая сталь)		жуантық (жуан табақты болат)
лист (тонколистовая сталь)		қаңылтақ (жұқа табақты болат)
листинг, вчт.		басылма, басып шығару
лифт		лифт
лицензия		мұрсат
лицензият		мұрсат-ұстағыш
лобзик		кемірткіш
ловитель, маш.		қақшы
ловушка		қақшыма, қақшы
ложемент (для запреления)		сүйегіш
локализатор (повреждении)		орынтапқыш (бұзылыстардың)
локатор		тапөлшегіш, локатор
локация		тауыпөлшеу, локация
лонжерон, ав.		бойарқа ав.
лот (прибор измерения	измерения	бойлағыш
глубины)		
лунка (при измерен. твердости)		батырық (қаттылық өлшегенде)
луноход		айкүймешегі
лупа		ұлғайтқыш
люфт (зазор между двух деталей)		ербең (екі тетік арасында)
лифт (зазор в одной детали)		саңыл (бір тетіктегі)

М

магистраль (главная линия сообщения)		күрежол
<i>(улица движения)</i>	<i>интенсивного</i>	<i>даңгырық</i>
мазь		жақпамай
маневр		шырәрекет, маневр
манекен		адамқорам
манжета		көмкермік
манипулятор		алдаусыратқыш
манипуляция		алдаусырату
маршрут		жолтәртип
маслосборник		майжинауыш
масса (тестообразное состояние)		майұнтақ (қамыр тәрізді)
мастер (руководитель)		ісжетекші
масштаб		еселім
масштабирование		еселімдеу
матирование, мет.		күңгірттену
маховичок		сермерік (дөңгел, тұтка)
матчник		тербелік, маятник
маяк		манар
мембрана, маш.		қаңылтық, мәш./далдақ
мензурка		елшеьдыс, мензурка
мениск (граница/жидкость- воздух)		майысық (ауа-су шеғарасы)
металл		көкпе (қара металескіше), металл
металлург (теоретик)		көкпеші (теорияшыл)
металлург (практик)		көкпеші (тәжірибеші)
металлургия		көкпелік, металлургия
метод копирования		ұқсатқызу әдісі, мәш
метизы		көкпешбұйым
мешочек		қапшын
митинг		дабыра
мишень		нысана
мнемоника		белжадына
мобильность		жеделәрекеттілік
моделирование (изготовление модели)		үлгіжасау (зат, бұйым үлгісін)
модель литейная		құйма үлгі
модификатор		түрлендіргіш, өзгерткіш
модификация		түрінөзгерту, түрөзгерту
мозаика		құраөрнек, қырыққұрау
мозаичность		құраөрнектілік
моль		біте (күйе)
молниеотвод		жайтартқыш
мороженое		мұздама
моталка, прок.		шайқағыш, илем
мульда (в прои́з.стали)		темір қалып, мет.
муфель		қосқұндақ

Н

навал (форма груза)	үйесалым (жүк түрі)
навивать	орамдау
навигация	жолсалы, навигация
наводить (самолет)	бағыттау (ұшақты)
нагартовка	шыңдау
нагнетение	айдамалау, сықап толтыру
надвиг, горн.	жылжым, кен
наддув (увеличение горючей смеси)	үдеурлеу (жанар коспаны арттыру)
надир	кажалық
надпил	егеулік
надрыв	үзілім
надставка	жалғама (бөлшек)
надстройка	қондырма
накал (испускание света)	кыздырма
накат (дефект прокатки)	жаншыма (илем ақауы)
накатывание (пластическая деформация)	бүрлеу (жаншып илемдеу)
накладка	жапсырма, бастырма
накладная	жүкқағаз
наклейка	желімдеме
наклеп (процесс упрочнения)	кактау
наклестка	жапсырық
нанесение (материала на другой)	салу, жалату, бүрікку (материалдарды бір-біріне)
напайка (мягким припоем)	жұмдәнеу (жұмсақ дәнекермен)
напрессовывать	тығыздату, бастырту
наработка	іс-қимыл
наряд	жүктелік
наряд-заказ	тапсырыс-жүктелім
насадок, маш.	саптама, мәш.
наследник	1. мұрагер (дүние-мүлік), 2. мираскер (өнер, кәсіп)
наследство	1. мұра (дүние-мүлік), 2. мирас (өнер, кәсіп)
насморк	сіңбірік
насос-эжектор	тартымшы сорап
наставник	тәлімгер
натекатель (для вакуумных систем)	іркілгіш (вакуум жүйесінің)
наушники	құлақтүргіш
негабарит	карам емес
негатив	теріс кескін, фото
незавершенка	бітпеөнім
неисправность	түзу еместік, бұзылыстық
нейтрализатор	бейтараптағыш
непровап	шалалісірім
несоответствие	1) сәйкессіздік 2) сәйкеспеу (шілік)
нефтепровод	мұнайөтпе
нивелир	айрым өлшегіш, нивелир

ниппель
номенклатура
номинал
нотариус

емікше
атаулық, атаутізім
нақшама, көрсетілген баға
куәдүрлік

О

обвал
обвод (внешнее очертание)
обводить (внешние очертание)
обвязка
обечайка
обжим (ковка)
обзорность, автообивка
(материал)
обкат (способ нарезания
зубьев)
обмуровка
обнаружитель
ободок
обойма
оболочка (в теории упругости)
обрабатываемость
образец
обсидиан
обстукивание (контроль
отливки)
обтачивание
обтекаемость
обтекание
обтекатель
обтюратор
обтяжка (формование из
листового материала)
объект (предмет)
объектив (кино, фото)
огарок
огибание
огибающая, мат.
окатывать (водой из шланга)
октан-корректор
окуляр
опалубка, стр. лит.
оперение, ав.
оплавление (способ сварки)
оплетка
опрессовка (испытание
давлением)
опыт (эксперимент)
освежитель
оселок

опырым
сыртқорым
белдеулер, үстсызу (сыртқорамды)
байлау, орау
мұржық
жанғу, сомдау
шолушылық, қаптам
орағыту (тістерді кесу әдісі)
қалауық
тапқыш
тоғыншақ
құрсаулық, құрсама
қана
өңделімділік
үлгілік, үлгі бөлшек зағ
жанартау шынысы
тоқылдату (құйманы тексеру)
бунау, жону
орағулық
орағу
орағым
тығызғыш, жапқыш
кергілеу (темір табакты созып қалыптау)
нысан, лбъект
көздік
тұқылық
жанай өту, орай өту
жанайөткіш, мат.
лап қою (кеңірден сумен)
октан-реттегіш
көзсалғыш
қапталма, құрал., құю
қауырс. ав.
сыртқорыту (пісіру әдісі)
өрмелік
қысып тығыздау (қысыммен сынау)
денеуік
сергіткіш
жануыш

ослепление	соқырау, соқыр қылу
ослеплять (светом)	соқырау (жарықпен)
стойчивость (судна)	тұрақтылық (кеменің)
ось (воображаемая линия)	өзік (жорамал сызық)
отбел, мет.	ағартылма. мет.
отбортовка (загиб кромки заготовки)	жиектеу (дайындаманың ернеуін бүту)
отбортонка (образованная при операции)	жиектем (бүгілген ернеу операциядан кейін)
отбраковывать	ақаулық алып тастау
отводка	ауысқосқыш, сырғытқыш
отжатие, маш.	ығыстыру, маш.
отказ. маш.	тоқырам, маш.
отклик (в теории информации)	елендік (ақпарат теориясында)
отметчик (самописец)	жазба аспап
отсадка (способ обогашения ископаемых)	тұңғылау (қазбаларды байыту әдісі)
отскок	ыршық
отслайвание	ажыралу
отсос	сору, сорым
отчет	есеп беру, баяндық
охват	қапсы
охватывать, маш.	қапсу, маш.
очертания	қорам, қияпат
очертить	қорам сызу
ошлакование	қожылау

II

пазуха (углубление у зубьев пилы)	қойын (араның тіс арасындағы орын)
пакет-пресс. мет.	сығылма-баспақ, мет.
пандус	алаңшық
панель (тротуар)	аяқжол
панель, эл. (элемент щита, пульта)	көзбет (электр аспаптың беті)
параллелизм	тұстасымдық, параллелдік
параллель	тұстасым, параллель
парафин	балауыз
парк	қосар
парк (машин, станков)	құрамдық (білдектердің, машиналардың)
парк	серуендік
парк	абатбақ (демалыс орыны)
паром	салкеме
партия (в производстве)	топтама, топ
парусина	желкенеп
пассировать	енжарландыру
паста	майұнтақ
патентирование	қыздырып-суыту
(термообработка проволоки)	(сымдайындаманы)
патрон (для лампочки)	ұстаушық (электр шамның)

патрон (для оружия)	оккүпше (карудың)
пациент	емделуші
педаль	басағаыш, педаль
пек	отшайыр
пеленгатор	қағып-алғыш, бағыттапқыш
пеленгование	қағып-алу, бағыттабу
пергамент	жарға, пергамент
пергамин (кровельное, гидроизоляц. материал)	қарамайлы қағаз, пергамин
перебег (инструмента)	сәләтү (құралдың)
перебирать (например, двигатель)	қайта іріктеу (мысалы, мәшине қозғалтқышын)
перевал (перемычка)	құмасу (далдаша)
перегиб (чрезмерный)	тымиліс, тымбүгіс
перегородка	далда, тасалым
перегреватель пара	бу ысытқысы
передатчик	таратқыш, жеткізгіш
передел, мет.	өңдеу сатысы
передок, тран.	алжак, көл.
перезимок	жаныштағыш
переключатель	ауыскосқыш
переключать	ауыскосу
перекomпоновка	қайта құрастыру (біріктіру)
перекрестье	айқыштык
перемотка	қайта келептеу (орау)
переплетение (нитей)	шымалу (жіптердің)
перепонка	жарғақ
перескок (потеря устойчивости)	ырғытым (тұрақтылықты жоғалту)
переходник	ұластырық, ұластырғыш
перила	қолтаян
период (периодические явления)	кезең, период
петарда	ұшпаоктам
пигмент	бояуұнтақ, бояутек
пилотировать	ұшак басқару
пилястра	томпактірек
пирометр	қызуөлшегіш, пирометр
пиропатрон	от оккүпшесі
питомник	көшеттеме
плавный (ход механизма)	байпаң (механизм жүрісі)
плазма	ажағай
планшайба (станка)	айналмалы үстел (білдектің)
планшайба (шпинделя)	кеңейтез (айналдырықтың)
планшет	белгілеу тақтасы, планшет
планшет (сумка)	карта талысы, планшет
пластичность	икемшілдік
плата (диэлектрическая)	тақша (диэлектрикалы тілімше)
пластина)	
платформа	сыпас
пленa (дефект слитка)	бегақау (құймакесектің бетінде)
плечо, тех.	иін
пломба (зубная)	тығым

пломба (печать)	ен
пломба	бекітпе
поводка (коробление)	шалыстау, шалыстық
погон, нефт.	бөлімдік
подбойка (вруб), горн.	шауып жарып, үңгілеп) кіру
подвес	ілгіш
подвигание, горн.	жылыжу
подгар (коллекторных пластин э/ машин)	күйік (э/ мәшиненің жинағыш тілімшелерінін)
подъезд	кіреберіс
подина, смотри под	пеш түбі, қара түптік
подкот, мет.	жартылай таза илеу
подкатка, (кузнечная операция)	дөңгелектету (ұсталық)
подошва, горн.	табанасты
подпитка (восполнениягаза, т.п.)	үстемелік (газды және т.б. толықтыру)
подработка, горн.	кеулеу
подрывка, горн.	копару (құлату)
подсечка, горн	кималау
подтеки (краски)	жайылық (бояудын)
поезд	қатынам
покрышка	дөңгекап (дөңгелеккап)
полоска, мет.	илемшек, мет.
помпаж (вредное явления в гидромашинах)	лүпіл (компрессордағы, сораптағы зиян құбылыс)
помперечина	маңдайша
поперечник (ширина)	көлденең ен
поправка (к измерениям)	түзетілме (өлшеулерге)
порог (уровень)	деңге
породия	ұксама
портал (опора крана, станка)	тұғырық (білдектің, жүккөтеріштің)
поршень	піспек
послесвечение (телевизора)	жарықтану қалдығы (телевизор)
постулат	сайпкір, жорапкір
посылка (исходное допущение)	бастапқы ұйғарым
потеки	ағылық
потенциал, тех.	әлует, әлеует
предрассудок	жокқасену
прейскурант	құнтізбе
преломление	жалтау, сыну
препарат	әзірме, дәрі-дәрмек
прессшпан	тығызқатырма
прибыль, мет.	косылма
пригар, лит.	күйік, құю
прикатывание	нығарлау
прилив (утолщение на детали)	мүйетпе (тетіктегі жуандау жері)
пробка (көлік жолдарындағы)	көліксығылыс
прямой рейс	төте сапар
псевдоним	лақабесім

Р

работник	1) жұмыскер (өндірістік сала және дене еңбегі) 2) қызметкер (ой еңбегі немесе аралас сала)
реалия	өң
реплика	килікпе
ролик	жұмыр
русофобия	орысүрей
рыцарь	мәрт

С

саяси баспана	саяси бассауға стандарттау, метрология және сертификаттау орталығы
символ	нышан
скоро	жуықта (телеарна жарнамасындағыдау жуырда емес; жуырда – өткен шак
сквер	саябак
стаж	еңбек мерзімі
станция, станса	бекет
статус	1) мәртебе 2) статус
стимул	демеу
стратег	болжамшыл
стратегия	болжалдық
стресс	күйзеліс
суеверие	ырымшылдық
сыр	сүтсірне
соответствие	1) сәйкестік 2) сәйкесу (шілік)
соответствующий	1) сәйкесетін 2) тиісті

Т

телесериал	телехикая
термин	атау (атаусөз)
тротуар	жаяулама
тупик	тұйық (теміржолда)
турник	тартылмақ

У

удостоверение личности	өзқуәлік
	1) жан-жақты (білімдар адам)
универсал	2) көпсалалы (дүкен, т.б.)
	3) әмбебап (құрылысшы, тігінші, зергер тәрізді мамандық иелері)
утюг	өтек (үтік емес)
участок	телім (жер)

Ш

шинель
ширпотреб
шок

шекпен
көпшілікқолды
талма

Ф

фактура
финал

өн (тауар)
мәре

Х

хмель

құндақ

Ә

экран
экстрим
экспонат
этнопсихология
этнопсихоллингвистика

телеайна
түршікпе
көріністік
ұлтсана
ұлтсанатіл

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). –М.: Международные отношения, 1975. –240 с.
2. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. Ldn., 1965, p. 35.
3. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. –М.: Просвещение, 1988. –160 с.
4. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. –М.: Международные отношения, 1973. –216 с.
5. Розенцвейг В.Ю. Перевод и трансформация// Трансформационный метод в структурной лингвистике. –М., 1964.
6. Savory H. The Art of Translation. –London, 1957. –P. 48-49.
7. Шираев А.Ф. Специализированная речевая деятельность: Психолингвистическое исследование на материале синхронного перевода. Док. дисс. –М., 1979.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. –531-534-бб.
9. Көркем аударманың кейбір мәселелері (мақалалар жинағы). – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1957.
10. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. –Алматы: Арыс, 1998. –215 б.
11. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М., 2001.
12. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. –М.: Международные отношения, 1974.
13. Чужакин А.П., Палажченко П.Р. Мир перевода – 1. –М.: Р.Валент, 2004. – 224 с.
14. Тараков Ә.С. Аударма психологиясы және мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 60 бет.
15. Алексеева И.С. Профессиональные тренинг переводчика. –СПб: Союз, 2003. –288 с.
16. Аймауытов Ж. 5 томдық шығармалар жинағы. 5-том. –Алматы: Ғылым, 1992. –304 б.
17. Гофман Е.А. К истории синхронного перевода // Тетради переводчика. 1963, №1. –С.14-21.
18. Чернов Г.В. Теория и практика синхронного перевода. –М., 1972.
19. Кулагина О.С. Исследования по машинному переводу. –М.,1979. 319 с.
20. Machine Transiation: Theoretical and Methodoiogikai Issues // Ed. by S. Nirenburg. New York, 1987. 350 p.

21. *Панов Д. Ю.* Автоматический перевод. 2-е изд. – М., 1958. 72 с.
22. Переводная машина в Таллине в 1924 г. // Сообщения по машинному переводу. Сб. 1. –Таллин, 1962. –С.95-96.
23. Переводная машина П.П.Траянского: Сб. матер. о переводной машине для перевода с одного языка на другие, предложенной П.П.Траянским в1933 г. // Отв. ред. Д.Ю.Панов. –М., 1959. 52 с.
24. Машинный перевод: Сб. статей. –М., 1957. 314 с.
25. *Hutchins W. J.* Transiation: Past, Present, Future. Harwood, 1986.
26. *Марчук Ю.Н.* Проблемы машинного перевода. –М., 1983; Методы моделирование перевода. –М., 1985. 199 с.
27. *Апресян Ю.Д., Богуславский И.М., Иомдин Л.Л.* и др. Лингвистическое обеспечение системы «ЭТАП - 2». –М., 1989. 295 с.
28. *Кулагина О.С., Мельчук И.А.* Машинный перевод с фран-цузского языка на русский // Вопр. языкозн. 1956. №5. –С.111-121.
29. *Молошина Т. Н.* Алгоритм машинного перевода с английского языка на русский // Проблемы кибернетики. Вып 3. –М., 1960. –С. 209-272.
30. Автоматический перевод: Сб. статей // Под ред. и предисл. О.С.Кулагинной, И.А.Мельчука. –М., 1971. 357 с.
31. *Цейтин Г С., Откупицкова М. И., Лейкина Б. М.* и др. Система анализа текста с процедурным представлением словарной информации // Актуальные вопросы практической реализации систем автоматического перевода. Ч. 1. –М., 1982. –С.205-231.
32. *Откупицкова М. И.* Синтаксис связного текста. –Ленинград, 1982. 103 с.
33. *Белопольская А.Р., Ковригин А.Б.* Исходный этап независимого анализа немецкого простого распространенного предложения // Материалы по математической лингвистике и машинному переводу. Вып. 2. –Ленинград, 1963. –С.150-160.
34. *Воронин В.А.* Система независимого конфигурационного анализа китайского текста при машинном переводе // Машинный перевод. –М., 1961. –С.135-172.
35. *Дрейзин Ф.А., Рашитов Р.С.* Принцип синтаксического анализа татарской фразы // Машинный перевод. –М., 1961. –С.295-303.
36. *Шумилина А. Л.* Вопросы анализа личных местоимений третьего лица // Лингвистические исследования по машинному переводу. Вып. 2. –М., 1961. –С.132-140.
37. Автоматический перевод. 1949-1963 гг.: Критико-библиографический справочник / Сост. И.А. Мельчук, Р.Д. Равич. –М., 1967. 516 с.
38. *Андреев Н.Д.* Машинный перевод и проблема языка-посредника // Вопр. языкозн. 1957, №5. –С.117-121.

39. Бар-Хиллел И. Будущее машинного перевода // Науч. докл. высшей школы. Филол. науки. 1962. №4. –С.203-206.

40. Синтаксический компонент в системах машинного перевода // ВЦП. Сер. 2. Машинный перевод автоматизация информационных процессов: Обзорная информация. Вып. 5. –М., 1981. 130 с.

41. Лейкина Б.М., Никитина Т.Н., Откупщикова М.И. и др. Система автоматического перевода, разрабатываемая в группе математической лингвистики ВЦ ЛГУ // Науч.-тех. информация. 1996. № 1. –С.40-50.

42. Кремнева Н.Д., Морева В.Ю., Ульянова Г.С. Принципы построения грамматики русского синтаксического анализа с учетом предпочтения и порядка замыкания связей // Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности. Вып. 3. –Ленинград, 1976. –С.139-144.

43. Шалагина З. М. Англо-русский многоаспектный автоматический словарь (АРМАС) // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 17. –М., 1974. –С.7-67.

44. Леонтьева Н.Н. Система французско-русского перевода (ФРАП): лингвистические решения, состав, реализация // Машинный перевод и прикладная лингвистика: Проблемы создания системы автоматического перевода. Вып. 271. –М., 1987. –С.6-26.

45. Мельчук И. А. Работы по машинному переводу в СССР // Вестн. АН СССР, 1959. № 2. –С.43-47; Опыт теории лингвистических моделей «смысл – текст». –М., 1974. 314 с.

46. Пиотровский Р. Г. Инженерная лингвистика и теория языка. – Ленинград, 1979. 112 с.

47. Чижиковский В.А., Беляева Л.Н. Тезаурус в системах автоматической переработки текста. –Кишинев, 1983. 163 с.

48. Беляева Л.Н. Применение ЭВМ в лингвистических исследованиях и лингводидактике. –Ленинград, 1986. 84 с.

49. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңы // Терминологический сборник. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. –4-9-бб.

50. Сыздыкова Р. XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы // Университеттер мен педагогика институттарының филология факультеттеріне арналған. –Алматы: Мектеп, 1984. –248 б.

51. Сыздық Р. Сөз күдіреті. –Алматы: Санат, 1997. –224 б.

52. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. –Алматы: Рауан, 1993. –41 б.

53. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. –240 б.

54. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. –Алматы: Ғылым, 1998. –208 б.

55. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 б.
56. Жақсыбаева Ф. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (Қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша). Канд. дис. автореф. – Алматы, 2000. – 32 б.
57. Бүркітов О. Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 2001. – 204 б.
58. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығымен бекітілген // Терминологиялық жинақ – Терминологический сборник. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 76-95-бб.
59. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
60. Екі тілде іс жүргізу. Сөздік анықтамалық. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 224 б.
61. Алдашева А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. Ресми іс қағаздары. – Алматы, 2001. – 216 б.
62. Аканова Д.Х., Алдашева А.М., Ахметжанова З.Қ., Қадашева Қ., Сүлейменова Э.Д. Ресми-іскери қазақ тілі. Бірінші деңгей. Екінші деңгей. Үшінші деңгей. – Алматы: Арман-ПВ, 2002, 1-кітап. – 408 б.; Аканова Д.Х., Алдашева А.М., Ахметжанова З.Қ., Қадашева Қ., Сүлейменова Э.Д. Ресми-іскери қазақ тілі. Грамматикалық түсініктеме. – Алматы: Арман-ПВ, 2002, 2-кітап. – 192 б.
63. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
64. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304 б.
65. Маманов Ы. Әдеби норма талабы // Қазақ әдебиеті. 1968 жылғы 10 қараша.
66. Серғалиев М. Шағын радиоаппараттардың тілі // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Қ. Жұбановтың 100 жылдығына арналған: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана: Тілдерді дамыту департаменті, 1999. – 355-364 бб.
67. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.
68. Веселов П.В. Современное деловое письмо в промышленности. – М.: Издательство стандартов, 1990. – 160 с.
69. Қасымбеков М., Әлімқұлов Қ., Юсупов К., Әлмешов Ж., Сапарбекова Ә. Екі тілде іс жүргізу – Делопроизводство на двух языках. – Алматы: Атамұра, 1994. – 224б.
70. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

71. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Мектеп, 1980. – 128 б.
72. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). –М., 1990. –240 с.
73. Reiss K. Moeglichkeiten und Grenzen der Uebersetzungskritik. – Muenchen, 1971, [http:// www. Idiomtransfer. Com/ artikel /artikell](http://www.Idiomtransfer.Com/artikel/artikell).
74. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. –Алматы. 2002.
75. Сулейменова Э., Мадиева Г., Шаймерденова Н., Авакова Р., Шаяхметова Н. и др. Словарь по языкознанию – Тіл білімі сөздігі. Под редакцией Э.Д.Сулейменовой. –Алматы, 1998.
76. Даниленко В.П. Как создаются термины // Русская речь. 1967, №2. –С.49-63.
77. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. –М., 1961, –С.53-67.
78. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. –М., 1965. –137 с.
79. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). –Алматы: «Сөздік-словарь». 2005. –240 б.
80. Тихонов А.М. Словообразовательный словарь русского языка. В 2 т., Т. 1. –М.: Русский Язык, 1990.
81. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. –М.: Наука, 1982. –С.45-109.
82. Қапалбеков Б. Тұлғалық және жұмсалымдық бағыттың ерекшеліктері // Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. –Алматы: «Кие» лингвисттану инновациялық орталығы, 2007. –74-98-бб.
83. Языковая номинация (Общие вопросы). –М.: Наука, 1977.
84. Янко-Триницкая Н.А. Процессы включения в лексику и словообразовании// Развитие грамматики и лексики современного русского языка. –М., 1964.
85. Арутюнова Н.Д. О номинативном аспекте предложения// ВЯ, № 6, 1971.
86. Құрманбайұлы Ш. Мемлекеттік саясат және терминология мәселесі// Егемен Қазақстан, 30 қыркүйек 2003 жыл.
87. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. –М.: Наука, 1977. –246 с.
88. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік// Жалпы редакциясын басқарған п.ғ.д., профессор А.Қ.Құсайынов. 30 томдық. – Алматы: Рауан, 2000.
89. Құрманбайұлы Ш., Сапина С. Орысша-қазақша-қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.

90. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым. –1974-1986. I-X томдар.

91. Словарь русского языка. В 4- т. // АН СССР, Ин-т рус.яз.; Под ред. А.П.Евгеньевой. 2-ое издание. –М.: Русский язык, 1981-1984.

92. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Оқулық. – Алматы, 2001.

93. Ерғазиева Н. Формирование и развитие официально-деловой речи в казахском языке. Автореф. дис. ... канд. –Алматы, 1972. –29 с.

94. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. – Алматы: Санат, 1996. – 425 б.

95. Жаңа атау сөздер сөздігі. – Құлжа, 2000. –510 б.

96. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учение о терминах. –М.: Высшая школа, 1987. –103 с.

97. Қайдаров Ә. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Терминдер және аударма. – Алматы, 1990. 15-19-бб.

98. Құрманбайұлы Ш. Терминтану. Оқу құралы. –Алматы: Атлас, 2004. –243 б.

99. Байтұрсынов А. Ақ жол. –Алматы: Жалын, 1991. –464 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

АТЫ-ЖӨНІ	ҚЫЗМЕТ ОРНЫ, ҒЫЛЫМИ АТАҒЫ
Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы	А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы
Алдаш Айманкүл	Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы Мемлекеттік тіл кафедрасының меңгерушісі, профессор, филология ғылымдарының докторы
Әбдірәсілов Ербол Құралбайұлы	Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының докторы
Әлпейісова Камал	Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты Аппараты Редакциялық-баспа бөлімі меңгерушісінің орынбасары, ілеспе аудармашы
Әшірова Ботакөз Сейітқасымқызы	Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Бельгер Геролд Карлович	Жазушы, сыншы, аудармашы. Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері, Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері
Дүйсембекова Ләзат Сейдімбекқызы	Филология ғылымдарының докторы, профессор
Жабағиева Гауһар	Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
Жақыпов Жантас Алтайұлы	Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Жұбанов Асқар Құдайбергелұлы	А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, профессор, филология ғылымдарының докторы
Жұмабекова Айгүл Қаскенқызы	Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің кафедра меңгерушісі, профессор, филология ғылымдарының докторы
Исмағұлова Баян Хамзаққызы	М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясының профессоры, филология ғылымдарының докторы
Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы	А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, доцент, филология ғылымдарының кандидаты
Сатыбалдиев Әбен (1914-1974)	Жазушы әрі аудармашы, әдебиеттің көркем аударма салысын зерттеуші, филология ғылымдарының кандидаты
Тарақ Әнуар Сауатұлы	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы
Тәшімбай Ғазизбек	Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы Баспа ісі бөлімінің меңгерушісі

МАЗМҰНЫ

Алғысөз

I АУДАРМА ПРОЦЕСІ ЖӘНЕ АУДАРМАТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ.

1.1.1 Аударма процесі жайында (Ә.Тарақ)

1.1.2 Аударма процесіндегі трансформалау әдісі
(Ж.Жақыпов)

1.1.3 Аударма жасаудың техникасы (С.Құлманов)

1.1.4 Аудармаға қойылатын талаптар (Ә.Тарақ)

1.1.5 Аудармашыға қойылатын талаптар (Ә.Тарақ)

1.1.6 Аударматану ғылымының басты ұғым-түсініктері
туралы (А.Алдашева)

1.1.7 Аударматану теориясына қойылатын талаптар
(С.Құлманов)

1.2.1 Аударманың түрлері (Б.Исмағұлова)

1.2.2 Жазбаша және ауызша аударманың ерекшеліктері
(А.Жұмабекова, Г.Жабағиева)

1.2.3 Көркем аударма шығармашылығы (Ә.Тарақ)

1.2.4 Газеттік-публицистикалық аударма (Ә.Тарақ)

1.2.5 Ғылыми-көпшілік және ғылыми техникалық аудар-
ма (Ә.Тарақ)

1.2.6 Ғылыми-техникалық аударма мәтініне қойылатын
талаптар мен аудармашының міндеттері (Ж.Жақыпов)

1.3.1 Ілеспе аударма оның қазақстанда пайда болуы және
дамуы (К.Әлпейісова)

1.3.2 Ілеспе аударманың ерекшеліктері (Б.Исмағұлова)

1.3.3 Ілеспе аударманың технологиясы (Б.Исмағұлова)

1.3.4 Ілеспе аудармада қолданылатын тәсілдер
(Б.Исмағұлова)

1.4.1 Автоматты (машиналық) аударма (А.Жұбанов)

II РЕСМИ ІСҚАҒАЗДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

- 2.1 Қазіргі қазақ ресми ісқағаздары туралы (Б.Әшірова)
- 2.2 Ресми-іскери стиль үлгілерінің міндетті нысандары және олардың ресімделуі (Б.Әшірова)
- 2.3 Ісқағаздар мәтіндерінде қолданылатын стандарт тілдік бірліктерді жүйелеу (Л.Дүйсембекова)
- 2.4 Ресми-ісқағаздарын аудару мәселелері (Л.Дүйсембекова)
- 2.5 Ресми ісқағаздары терминдерін қалыптастырудағы аударманың ықпалы (Л.Дүйсембекова)
- 2.6. Ісқағаздарын аудару тәжірибесінен (Е.Әбдірәсілов)

III ТЕРМИН ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРЫЛУЫ

- 3.1 Термин қабылдаудағы қағидаттар
 - 3.1.1 Елдес Омарұлы ұсынған қағидаттар
 - 3.1.2 Ахмет Байтұрсынұлы ұстанған қағидаттар
 - 3.1.3 Құдайберген Жұбанов ұсынған қағидаттар
 - 3.1.4. Академик Әбдуали Қайдар ұсынған қағидаттар
- 3.2 Аударма мәселелері және терминология (Қ.Айдарбек)
- 3.3. Терминжасам тәсілдері және қазіргі терминологиялық аталым ерекшеліктері (Қ.Айдарбек)
- 3.4 Неологиялық терминжасамның нормативтік параметрлері мен терминдік инновациялардың узалдану процесі (Қ.Айдарбек)
- 3.5 Бекітілген терминдер қатарындағы төл сөздердің әлеуеті туралы (А.Алдашева)
- 3.6 Нормативтік-жарлықшы құжаттар терминдерінің аударылуы (Б.Әшірова)

- 3.7 Терминдерді аудару мәселесіне (Е.Әбдірәсілов)
- 3.8 Салалық терминологияны қалыптастыруда ескерілетін қазіргі қазақ терминологиясының өзекті мәселелері (Е.Әбдірәсілов)
- 3.9 Термин және оның аударылуы (Ә.Тарак)

IV ТӘЖІРИБЕЛІ АУДАРМАШЫЛАР ЖАЗБАЛАРЫНАН

- 4.1.1 Үндесім және үйлесім (Г.Бельгер)
- 4.1.2 М.Әуезов және көркем аударма теориясы (Ә.Сатыбалдиев)
- 4.1.3 Қоғамдық-саяси еңбектерді аудару тәжірибесінен (Ғ.Тәшімбаев)
- 4.2.1 Аударма жайындағы қанатты сөздер

V ҚОСЫМША

Балама ретінде ұсынылатын сөздер
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ
БІЗДІҢ АВТОРЛАР

**АУДАРМАНЫҢ
ӨЗЕКТИ МӘСЕЛелЕРІ**

Редакторы Қошым-Ноғай К.
Корректоры Әлішева Ұ.
Дизайнері Есенаманов Н.

ISBN 978 601 7472

Басуға 05.12.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 ¹/₁₆. Офсеттік баспа. Шартты б.т. 19,25.
Таралымы 2000+50 дана. Тапсырыс №

«????????????????????»

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-інде басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.